

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZKILENCZVENHARMADIK KÖTET

(554., 555., 556. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1923

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

DLIV. SZÁM.

	Lap
GR. BETHLEN MIKLÓS KÉT KIADATLAN MŰVE. — Szádeczky K. Lajostól	1
RIEDL FRIGYES. — Pap Károlytól	35
HELENA ÉS FAUST. — Hornyánszky Gyulától	46
KÖLTEMÉNYEK: <i>Három igazság. — A püpos, kancsal és kopasz.</i> — Vargha Gyulától	56
ZENE: 1. <i>Dr. Hubay Jenő Petőfi-szimfóniája.</i> — Szabados Bélától. 2. <i>A hangjeggyírás történetéből.</i> — (Isoz Kálmán: <i>Latin zenei paleográfia és a Pray-kodex zenei hangjelzései.</i>) — Molnár Imrétől	62
SZINHÁZ: <i>Antoine emlékiratai.</i> — Siklóssy Páltól	72

DLV. SZÁM.

	Lap
TISZA ISTVÁN TÖRTÉNELMI HIVATÁSA. — Kállay Tibortól	81
MADÁCH NYOMAI SZÉPIRODALMUNKBAN. — Baros Gyulától	85
AZ OSZTRÁK-MAGYAR BIRODALMI PROBLÉMA TÖRTÉNETÉBŐL. — Angyal Dávidtól	118
GUNDULIĆ. (I.) — Szücsi Józseftől	134
KÖLTEMÉNYEK: <i>Csak megvirrad!</i> — Bánságítól. — <i>A Dzsinnnek.</i> — Victor Hugó után, franciából, Hankiss Jánostól	151
TUDOMÁNY: 1. <i>Haraszti Gyula posthumus munkája.</i> — (Jules Haraszti: <i>En glanant chez La Fontaine.</i>) — Hankiss Jánostól. 2. <i>Az ókori nevelés.</i> — (Fináczy Ernő: <i>Az ókori nevelés története.</i>) — Waldapfel Jánostól	156

DLVI. SZÁM.

PETŐFI SÁNDORRÓL. — Berzeviczy Alberttől	10
A NEMZETEK SZÖVETSÉGE A SZELLEMI EGYÜTTMŰKÖDÉS KÉR- DÉSÉBEN. — Grósz Emiltől	10
KÖZGYŰJTEMÉNEINK JÖVŐJE. — —ay-tól	11
PETŐFI TÖRTÉNETFELFOGÁSA. — Ferenczi Zoltántól	18
GUNDULIĆ. (II.) — Sücsi Józseftől	19
PETŐFI SZIMFÓNIA. — Költemény. — Kozma Andortól	21
KÉPZŐMŰVÉSZET: <i>Tavaszi tárlat.</i> — D.-től	21
SZÍNHÁZ: v. g.-től	22
TÖRTÉNELEM: <i>Tisza István a magánéletben.</i> — (Schmidt Henrik: <i>Tisza István boldog évei.</i>). — r. r.-től	22
IRODALOM: <i>Német könyv a magyar irodalomról:</i> — (Anton Lábán: <i>Ungarn in seiner Dichtung.</i>). — r. r.-től	22

GRÓF BETHLEN MIKLÓS KÉT KIADATLAN MŰVE.

Erdély története a maihoz sokban hasonló válságos korának kiváló politikusa, diplomatája és történetírója az a Bethlen Miklós, kinek *Önéletírása* az erdélyi memoire-irodalomnak mondhatni legértékesebb terméke.

Legélénkebb rajza ez az erdélyi fejedelmi korszak utolsó és a guberniumi korszak első évtizedeinek. Kétszeresen érdekes: egyrészt írójának egyénisége, kiváló történeti szereplése következtében; másrészt és főként azért, mert olyan korszakról szól, mely nagy események, nemzetek és országok sorsára döntő küzdelmek s a főszereplők életében szomorú tragédiák korszaka volt.

Bethlen Miklós ebben a világtörténeti drámában előkelő szerepet játszott s maga is mint politikai vértanu végezte be pályafutását.

Előkelő származás, gondos neveltetés, külföldi világlátottság, nyelvismeretek, nagy összeköttetés, kitűnő tehetség, éles ész és ítélőképesség vezérszerepre jelölték. Már tanuló gyermekkorában «kis bölcs»-nek nevezték s akik nagy reményeket fűztek hozzá, várakozásukban nem csalókoztak.

De tehetségével és emelkedésével arányban bőven támadtak (legközelebbi rokonai között is) irigyei, vetélytársai, akiket bántott az ő szellemi felsőbbbsége, kritizáló éleselműsége, szókimondó őszintesége s olykor kíméletlen ellenkezése. Ellenfelei önhittnek, elbizakodottnak, szórszálhasogató kritikusnak tartották. «Nékünk kancellárius uram ellen csak az a panaszunk — mondotta Bánfi György gubernátor —

hogy ő kegyelme sokát vitat, disputál, mindent egyedül akar igazgatni és rajtunk uralkodni.»¹

Hozzájáruáltak ezekhez vagyoni érdekösszeütközések, felekezeti, társadalmi és politikai ellentétek, mikben ez a korszak annyira bővelkedett.

*

A korszak, melyben Bethlen Miklós élt (1642—1716) — a fejedelemség végső nemzedékének kora — átmenetet alkotott a régi pátriárkális társadalmi és a nemzeti alkotmányos életből az idegen szellemű, «nájmódi» társadalmi élet s a császári önkényes uralom politikai rendszerébe.

Erdély «aranykora» (Bethlen Gábor és I. Rákóczi György uralkodása ideje) már csak emlékezetben élt s az akkor uralkodó I. Apafi Mihály árnyékfejedelem volt, kit a török ültetett a trónra s a szultán pártfogása tartott fenn a politikai zavarok között. Midőn pedig a török uralma Magyarország felett a 16 éves felszabadító hadjárat folyamán kérdésessé vált, az erdélyi fejedelemség fenntartása sem volt többé lehetséges. Amiként Budavára eleste (1541) idézte elő Erdély külön fejedelemséggé alakulását (1542), úgy Budavára visszafoglalása (1686) szüntette is meg az erdélyi fejedelemséget (1690.).

A török felett győzedelmes császári hadak erőszakkal megszállták Erdélyt. Beteljesedett Dunod páter mondása (1685), hogy az erdélyieket, akár akarják, akár nem, védelmébe veszi a császári felség.

Az erdélyiek elmulasztották 1686-ban a kedvező alkalmat, hogy szerződést kössenek a császár-királyal: nem fogadták el a felkínált diplomát, amely biztosította volna a két Apafi fejedelemségét s az alkotmányos jogokat. Egyedül Bethlen Miklós szavazott az elfogadás mellett, a többi

¹ Bethlen M. *Önéletírása* II. 358. l. — Cserei Mihály szerint: «A gubernátor is nem szerette, mert sok rossz dologról megintette... Apor István halálos ellensége vala, úgy a többi pápista urak is; sőt a maga religióján valók sem voltak bene contentusak vele azért a maga felfuvalkocságáért.» (Historiája 332. l.)

tanácsurak tiltakoztak a behódolás ellen. Következménye az lett, hogy a császári hadak előzetes megegyezés nélkül szállották meg Erdélyt.

I. Apafi halála és Teleki Mihálynak a zernyesti csatában eleste után (1690) Bethlen Miklós vette kezébe a kiegyezés fonalát s ő eszközölte ki bécsi követsége útján a Lipót-féle diplomát, mely az új kormányformát, a guberniumot szervezte, a császár-király fennhatósága alatt. Ez volt az ő legnagyobb politikai sikere. Ő lett Erdély kancelláriusa; a gubernátorságot vele szemben hat szavazat többséggel Bánfi György nyervén el. Bethlen volt 1691-től 1704-ig a megmentett politikai jogoknak legelszántabb védelmezője, aki a diplomát, mint «saját szülöttét» s az abban biztosított önkormányzatot makacsul védelmezte. Ez lett előidézője az ő «tragédiájának», tíz évig tartó rabságának.

Ennek a mozgalmas korszaknak képét rajzolja meg Bethlen rabságában írt magyar *Önéletírásában*, amely másfél századon át csak kézirati példányokban keringett Erdélyben s 1858—1860-ban jelent meg nyomtatásban a *Magyar Történelmi Emlékekben*, Szalay László kiadásában.¹ Ennek szolgálnak kiegészítésül azok a munkái, melyeket ugyancsak rabságában írt, de eddigelé ismeretlenek voltak s melyeket életírói elveszettnek hittek. Mintha a végzet, mely Erdélyt újabban sujtotta, úgy akarta volna, hogy éppen most kerüljenek napfényre, vigasztalásul és erősítésül, a feltámadás reménységének ápolása végett.

*

Bethlen Miklós történetírói hajlamát atyjától Jánostól, a kancelláriustól örökölte, ki korának egyik legtudósabb

¹ Az «Előjáró beszéd ebben ezzel végződik a 140. l. «Írtam a rabságban e széken egy holnap unalmomban». Az értelmetlen «széken» helyett a nálam lévő XVIII. sz. kéziratban s más Bethlen-kódexben is helyesen «Eszéken» áll, hol Nagyszebenből Bécsbe felvitelekor «majd öt hétig tartották» (II. k. 370. l.). Onnan folyomodott a császárhoz 1708 jún. 8. (Másolata megvan az én példányomban.)

államférfia volt s megírta kora történetét *Commentarii de rebus Transylvanicis* 1629—1663, két kötetes művében.¹

A Bethlen-család más ágában ekkor élt Farkas, Bethlen János halála után szintén kancellárius, aki megírta Erdély történetét, *Historia de rebus Transylvanicis* (Apafinak ajánlva) 1526—1609, hat kötetben.

Bethlen Miklósnak is a toll volt legfőbb fegyvere, melyet vitézül tudott forgatni s melynek sikereit, de egyszersmind balsorsát is köszönhette. Mint politikus egyre-másra írogatta emlékiratait, projektumait, melyek előmozdították emelkedését, de ellenségeket is szerezve, előidézték bukását is.

Midőn a német hadak Erdélyt megszállották, hazafias elkeseredésében 1688-ban írta *Moribunda Transylvania* (A haldokló Erdély) c. emlékiratát, melyet Scherffenberg generális erdélyi katonai főparancsnok által a császárhoz juttatott, tanácsokat adván benne Erdély kormányzását illetőleg. Ez lett alapja és kiindulási pontja a későbbi Lipót-diplomának.

Ugyancsak 1688-ban más tervezetet (proiectum) is küldött fel Bécsbe a katonai főparancsnok által a török háború folytatásáról. Ennek másolata nála elveszett. (Talán Bécsben fellelhető volna!). Scherffenberg azt írta neki róla, hogy a császár elolvasta és megdicsérte.

Bethlen szerkesztette 1690-ben a császár- király felszó-

¹ Időszerűnek és jellemzőnek tartom egy szakvéleményét és tanácsát ide iktatni a most nagyon is aktuális oláh kérdéstről. Bethlen János írja a fejedelemnek, Bun 1673 jan. 28-án: «K. U... Úgy látom az egész ország teli azzal a rossz hírrel, hogy az havasalföldi vajda ő nga praetendálván azt, hogy egész Fogarasföldre régen Havaselyföldre való lött volna, mostan az portán maga számára sollicitálná adatni. Én nem tartom lehetetlennek, hogy sollicitálja... Melyre nézve nem jó K. U. semminek vélni, hanem az kapitihíát (t. i. az erdélyi követet) szükséges volna informálni róla, ilyen formán: nem csak Fogarasföldét, hanem Küküllővárat sok falukkal, hasonlóképen az Szamos mellett is Szeszorma nevű várat sok jószággal bírták régen az havaselyföldi vajdák az magyar királyok adásából; mivel Havaselyföldét is a magyar királyok bírták, szabadosok voltak vele, ha az magok szolgálinak Erdélyben adtak jószágokat; de avval havaselyföldi határrá nem vált. (Törökm. k. Államokmánytár V. 158. 1.)

lítására bécsi követsége idején a *Lipót-diploma* tervezetét, melyet aztán egy kiküldött miniszteri bizottság dolgozott át és szövegezett s a fogarasi országgyűlés elfogadott 1691-ben.

Miután a gubernium megalakulásával (1692) kancelláriussá választatott, ő rá háramlott a kormányzás ügyvitelének legterhesebb része, az előadói szerep s az ügyiratok, kiadványok, jelentések, rendeletek, felterjesztések fogalmazványa. Mennyi kellemetlensége származott ezekből, láthatjuk *Önéletréséséből*, de még inkább alább ismertetendő műveiből. Rabutin ezek miatt lett halálos ellensége; éles tolla miatt fenyegette meg azzal, hogy fejét véteti.

1698-ban a guberniumban elharapózott rendetlenség, fejetlenség (corruptio és prostitutio) ellen írt és a bécsi udvarhoz is felküldött egy *Penetralia Transylvaniae* c. emlékiratot. Ez szintén ismeretlen; a Bethlen-kódexekben nincs meg.

A Rákóczi-forradalom kitörése után a Scylla és Charibdis örvényei között hanyatott a gubernium, főként a kancellárius törékeny sajkája. Rabutin rendelkezett velük. «Micsoda stílusú leveleket és pátenseket bocsáttatott ki vélnünk, meglátszik magukból. Ha lehetett volna a papíroson és szóval mennykövet, pestist, basiliscust hányt volna. Egyszer azt izené, a pátensben írják meg, hogy az anyák hasából is kihasogatja a gyermekeket . . . Így moderálám — jegyzi meg Bethlen: — a terheseeknek sem lészen kedvezés.»¹

A gubernium a császár- király szolgálata és a haza érdeke két málomköve között őrlődött. Egyiknek sem tudtak eleget tenni. Annál kevésbbé, mert a katonai főparancsnok (nem bízván egy erdélyiben sem) minden javaslatukat visszautasította.

Bethlen a haza sorsa felett kétségbeesve, akkor, 1704 elején írta álnév alatt *Olajágot viselő Noé galambja* c., Erdély kormányformájának reformálásáról szóló tervezetét, melyet titokban akart elküldeni Szebenből a békekötést közvetítő holland és angol követeknek. De Rabutin kezébe került s ez ürügyül használta fel arra, hogy Bethlent felségsértési perbe

¹ II. 347. 1.

fogassa s a megfélemlített gubernium és rendek által halálra ítéltesse. A császár-király megkegyelmezett ugyan neki, de 1704—1708-ig Nagyszébenben szigorú rabságban tartotta, majd Bécsbe vitetvén, ott őriztette.

Fogságában írta szórakozásul, lelki vigasztalásul immár ismeretes *Önéletleírását* s azokat a műveit, melyeket alább ismertetni kívánok.

I.

«Deák írása»: *Sudores et Cruces.*

(*Verejtékek és keresztek.*)

Bethlen Miklós *Önéletleírásában* az 1690-es és az 1700-as évekről szólva gyakran hivatkozik egy «deák írás»-ra, arra utalván az olvasót bővebb felvilágosítás végett.

«Mivelhogy az én keserves rabságomban Bécsben anno 1708 írtam volt magam mentiségemre egy hosszacska deák írást, amelynek neve *Sudores et Cruces comitis Nicolai de Bethlen*, noha azt sok és nagy okukra nézve osztán a minisztereknek bé nem adtam, de emlékezetnek okáért maradékimnak megtartottam . . . azért ezután való életem leírásában (1690-től) sokszor oda relegálok (utalok) és ami azokban meg vagyon írva, itt nem iterálok (ismétlem), hanem circumstantiaival (részleteivel) bővitem és világosítom csak az esztendőök szerint.»¹ 1690-en innen is sűrűn hivatkozik arra, hogy «amint a deákban meg van írva.»² E hivatkozások mutatják, hogy e «deák írás» kiegészítésül volt szolgálendő életírásához.

Ennek több másolata maradt fenn a Bethlen-kódexekben,³ melyeket egymással összehasonlítva rekonstruáltam s tartalmát röviden a következőkben ismertetem :

A szentírásból vett idézetekkel vezet be művét s azzal indokolja írását, hogy őt ellenfelei örökös ellentmondó, szórszálhasogató, ötödik kerék kereső és hasonló mellék-

¹ II. 118.

² II. 118., 129., 133., 139., 152., 163., 166., 171., 280. stb.

³ Egy nálam lévőben, a geryneszegi példányban, két példányban a kolozsvári Erdélyi Múzeum kéziratárában.

nevekkel illetve, az udvarnál is eláztatták, s nyughatatlan, arrogáns és veszedelmes embernek tüntették fel, tehát védekezni kénytelen s így elmondja életének, illetőleg közszereplésének nevezetesebb eseményeit.

Legelőbb is fogarasi kemény fogságáról emlékezik meg 1676-ból, mely 49 hétig tartott, 12 hétig vasbilincsben, mi alatt a fejedelem háromszor rendelte el kivégeztetését, de a fejedelemasszony meggátolta.

1686-tól 1698-ig évről-évre elmondja az országos ügyekben való szereplését, követjárásait, az ország megszállását, Scherffenberg, Károly lothringeni herceg, Caraffa stb. bejövetelét, emlékiratai szerkesztését, a fejedelem megtébolyodását és őriztetését, Apafi és Teleki halálát, Thököly zernyesti diadala után az ő bécsi követségét s a Lipót-diploma megszerzését. 1691—1695-ből a 16 éves török háború folyamán Erdély súlyos helyzetét a két hadakozó fél között s az ifjú fejedelem Bécsbe internálását. Az 1696—1697. évekről az ellene szőtt ármányokat és ligákat, melyekben élete is veszélyben forgott.¹

Bethlen 1698-on túl nem folytatja az események részletezését, hanem összefoglaló képet nyújt az erdélyi közállapotokról és pontokba foglalja Erdély romlásának okait.

Saját és hazám végzete — úgy mond latinul — gyors léptekkel haladván előre, én is sietek jelentésem vége felé. Főokai és forrásai a mi közös balsorsunknak ezek voltak :

1. Rabutin generális Erdélybe jövele, ami akkor történt 1696-ban, midőn a guberniumnak Fehérvárra áttett székhelye és a fiskális birtokok miatt ellenem a tanácsurak összeesküvést csináltak és igyekeztek ellenem hangolni a generálist, hogy nekik hígyen, ne nekem.

Megjegyzendő, hogy Rabutin (amint Bethlen *Önéletírásában* élénken jellemzi) kegyetlen, vad, durva, kíméletlenül goromba, elbizakodott zsarnok volt. «Amint ötet Franciából — úgy mond — a paráznaság és gyilkosság üzte ki, úgy Bécsben a tisztességtelen házasság és kerítés promoveálta

¹ Mindezekről részletesebben írtam a *Magyar Élet* 1922. 2., 3. füzetében.

mindenre és az erdélyi commendora is.»¹ A bemutatkozásakor azt mondta az erdélyi tanácsosoknak, hogy «úgy viseljék magukat, ő bizony akármelyiküknek elütteti a fejét, osztán megírja a császárnak, hogy ha rosszul cselekedte, üttesse el a császár az ő fejét is». Apor csak később a tanácsban merete megjegyezni, hogy «ha az én fejemet egyszer elütik, az ő feje elütésével vissza nem teszik».

Csak franciául beszélt, még németül sem, annál kevésbé latinul, mi Erdélyben a hivatalos ügyvitel nyelve volt az udvarral szemben. Az aktákat tehát nem értette, pedig mindent tudni akart s mindenbe beleavatkozott.

Bethlent eleinte nagyon kedvelte, vele tudván csak franciául társalogni, de nem sokára a gubernátorral «öcsém, bátyámuram» lőnek s ez hízelkedésével Bethlentől elidegenítette. Bethlent okolta mindenért, ami nem kedvére történt. 1697-ben, midőn 160,000 frtot követelt a katonaságnak s ők haladékat kértek, így támadt rá Bethlenre: «Mind te dolgozol ez, te a többit orránál fogva hordozod, mind bolondoknak, csutakoknak, tőkéknek tartod, de ördög elvigyen engem, ha így amúgy nem bánom veled, egyszer csak a lábaddal találod a fejedet etc.»² «Mérgecs, mocskos és csúfolódó ember volt.» «Néki írt levelet, memoriálét, mi affélét szaggatta, fogával rágta, lábával tapodta, első furiájában sokszor sem ábrázatja, sem esze helyén nem volt.» A Rákóczi-forradalom kitörése után még kegyetlenebb lett. Nagyenyed felégetése után 1703-ban a szállingózó rémhírekre magához hívatta Bethlent s «néki agyarkodik szóval, a fogait is csikorgatta, mint az erdei kan: te szód-e, te hited-e ez és ez? mind csak te csinálod az ilyen hamis híreket, az én gyűlölségemre, gyalázatombra, de bizony úgy bánom veled, hogy soha sem jót, sem rosszat nem csinálsz többé, káposztafejekké csinálom a fejeteiket».

Ilyen ember vezette a katonai főparancsnokságot Erdélyben a legválságosabb időben. Jellemző szójátékot csinált a nevéből Bethlen, azt mondván: «Ki volt Rabutin? magyarul Rabbá tőn». Bethlen Miklóson szó szerint beteljesedett!

¹ II. 166. 1.

² II. 167.

2-ik forrása volt Erdély romlása főbb okainak a gubernium gyengesége, gyermekes és vénasszonyos pipogyasága.

3. A főparancsnoknak az eddigiekétől eltérő, a közügyek intézésében a legmesszebbmenő beavatkozása.

4. A gubernium tanácskozótermének mindenki előtt tárva-nyitva tartása, hol semmi titokban nem maradt, hanem onnan minden kiszivárgott és a generális fülebe jutott. Három ajtó nyílt a tanácsterembe, melynek ketteje többnyire félig tárva volt s ott az asszonyok tartózkodtak, a harmadik ajtónál, mely hitvány, repedezett és lyukas volt, a szolgák hallgatóztak. A hírek egy része a hallgatni nem tudó tanácsosok könnyelműsége által szivárgott ki, más része hízelgésből vagy rosszakarató vádaskodásból közöltetett a generálissal, harmadik része a mentegetőzések által.

5. Szász Jánosnak (a szebeni főkirálybírónak és szászok ispánjának, kit 1703-ban bűntényei miatt Nagyszeben piacán lefejeztek) hihetetlen gonoszsága és árulása, ki mindenről jelentést tett a generálisnak, ami a kormánytanácsban történt.

6. A guberniumban elharapózott «corruptio» és «prostitutio», minden ott tárgyalt ügynek elárulása, kiszivárgása, a generálistól tanácskérés, előtte való vádaskodás és védekezés. Ez tetszett Rabutinnek, sőt elvárta. Jaj nekem — úgy mond — ki az ő dühöknek és nyilaiknak leginkább célpontja voltam, ki ellen titkon sokszor éjjel gyűléseztek, összeesküdtek, aláírásokat gyűjtöttek, jelentéseket írtak a császárhoz. Tanuim vannak rá, hogy az én életem az 1703. évi április utolsó éjjelén olyan veszélyben forgott kollégáim részéről, hogy végrendeletet kellett csinálnom és készülnöm a halálra.

Egy esetet hozok elő példaképen. 1698-ban Bécsből hazajöve elmentünk júniusban Szebenbe, a generálist üdvözölni és vele tanácskozni. A főparancsnok 160 ezer forint előleget kívánt 14 nap alatt a katonaság számára. A tanácsülésben azt mondtam, hogy, ha fejünk felett palossal fenyeget is, akkor sem lehet oly gyorsan teljesíteni. Szokás szerint hírül adták a generálisnak, aki magához hívatott s máig is fülembé csengenek istent káromló és engem hóhérral

fenyegető szavai. Azon gondolkoztam, hogy Bécsbe menekülök életem megmentése végett. Hogy félelmem nem volt ok nélküli, mutatja Kinski 1698 júl. 28-iki válaszlevele.

Ez a korrupció volt az, amit én akkor írt és Bécsbe az udvarnak és minisztereknek felküldött *Penetralia* c. emlékiratomban leírtam. Hogy ez is siettette az én végzetemet, tudja Erdélyország, mely most is nyög és haldoklik az alatt.

7-dik forrása volt a bajoknak a gubernátornak a főgenerális iránt mutatott hízelkedése, bálványozása, mit maga Rabutin is megsokalt és többször méltatlankodva visszautasított. Pl. egyszer Gyulafehérvárról a tartomány határán kívül 16—20 mérföldnyire távol fekvő Brád faluig ment eléje tisztelegni a gubernium, ami őt méltó felháborodásra indította s azt mondotta, hogy ez neki nem tisztességére szolgál, hanem gúnyolódásra és a rosszakarók előtt irigységre és megrovásra ad alkalmat. Bethlen idézi szavait franciául is: Vous vous mocquez moi, cet un honneur, que je ne desire pas, et qui ne m'oblige point de tout, je vous prie, ne le faites plus etc.

8-ik forrás, a gubernátornak a generálissal és segédével Actonnal való botrányos és a tanácsosok előtt is gyanut keltett bizalmaskodása. Ebből a bizalmaskodásból még rosszabb baj keletkezett, az t. i., hogy a gubernátor előre tudta a generális szándékát, de a tanácsosok előtt titkolta; hagyta, hogy csak beszéljenek, de a határozatot a generális tetszése szerint mondotta ki.

9-ik forrása a bajoknak, hogy magánosok mindinkább a generálishoz és a kamarai biztossághoz folyamodtak pártfogás és ajánlás végett, az udvarhoz vagy a guberniumhoz intézett ügyekben és az nem tagadtatván meg, abból az a visszás állapot keletkezett, mintha a generális felettes hatósága lett volna a guberniumnak. Így szokásba jött, ami azelőtt soha sem történt meg, hogy a generális eljár az országgyűlésre és beleavatkozott a politikai ügyek intézésébe. Én ez ellen felszólaltam. Sokszor mondta a generális tréfásan, de erősen kiélezve, hogy én vagyok az, aki őt leginkább gátolom a politikai ügyektől és a diplomát, mint saját szülöttemet és a hazai törvényt halálosan védel-

mezem. Oh, mily sokba került ez nekem. Az én szabad, nyílt felszólalásaim a diploma, a törvények, a katonai fegyelem s a közterhek enyhítése érdekében, amivel nem a császári szolgálatot gátolni vagy a lelkeket elidegeníteni akartam, amire végül elcsavarták és mint árulót jelentettek fel azudvarnál.

10-dik forrás a guberniumnak és a gubernátornak gyakori folyamodása (recursus) a generálishoz, tanácsadás, segély és ajánlás végett az udvarnál, nemcsak katonai és kamarai, hanem politikai ügyekben is, úgy, hogy a generális a végén jogot formált ahhoz, hogy mindent tudjon, mindent ő igazgasson, hogy neki mindent jelentsenek. Úgy, hogy végül semmit sem lehetett jelenteni, még kevésbé felpanaszolni az udvarnál a generális tudta és beleegyezése nélkül, sőt még követséget sem küldhettek; bár ő sokszor mondta és írta a guberniumnak, hogy panaszokat akár ő ellene is tegyenek, mert, ha kötelességiünket elmulasztjuk, nem tartathatunk becsületes embereknek. Pedig lett volna mit felpanaszolni. Pl. Csáki András, nem közönséges nemes embert Déván ágyából költötte fel egy német tiszt és vitte el egy kabátban, mezítláb s máig sem tudják hová lett, amit sírva panaszolt a felesége s fia a guberniumnál. Azután, hogy a posta Kolozsvár és Brassó mellett kifosztatott a generális emberei által s előbb is már a levelek feltörve érkeztek s mindez még a felkelés előtt.

Saját példámat hozom elő. 1701-ben a rendek követül választottak ő felségéhez, hogy előadjam sérelmeiket Bécsben. Midőn ez a fehérvári országgyűlésen, melyen a generális nem volt jelen, kihirdettetett, Acton egyszer csak megjelenik a guberniumban s azt mondja, hogy: ítélje meg Exciád és a gubernium, hogy oly roszindulatú (malitiosus) ember, mint a kancellárius úr, küldendő-e ő felségéhez? Midőn a követségből hazatértem, közöltem mindent a generálissal és átadtam neki a *Penetralia Transylvaniae* c. emlékiratomat. Azt felelte, hogy köszöni, de neki már megvan s abban a katonai dolgok kivételével igazam van. A katonai ügyekben hogy belekötöttél, rosszul tetted, felzavartad a vizet, de halat nem fogtál. Tudta miért mondja, mert mielőtt követ-

ségbe indultam, a közügyekről hosszasan beszélgettünk s arra intett, hogy hű jelentést tegyek mindenről ő felségének.

Nem sokára küldötte Actont Szebenből Fejérvárra és azt kérdeztette a guberniumban, hogy amit én végeztem Bécsben, a gubernium tudtával és megbízásából végeztem-e? Én megelőztem a kollégákat feleletemmel, azt mondván, hogy a gubernium nekem követi megbízatást nem adott, nem a gubernium nevében működtem, hanem magamtól, mint Bethlen Miklós tárgyaltam a haza és kancellária ügyeiben. A gubernátor hozzátette, hogy a gubernium nevében semmi rendeletet nem adott nekem, a többiek is megerősítették. Acton ezzel a felelettel távozott és a generális nem sokára felküldötte Bécsbe.

Gróf Bethlen Lászlónak 1703 okt. elején Bécsbe kellett mennie követségbe, de a generális három hónapig visszatartotta az én hátrányomra. Okát nem adta. Valószínűleg Szász Jánosnak a generális által már elhatározott kivégetése volt egyik oka. Így tartotta vissza Pano Istvánt is, az én végveszélyem eszközét, titkos írású levelemmel¹ és a Nőé galambjával, teljes egy hónapig. Nem nagyobb biztonsággal ment el, mint aminővel mehetett volna, mikor eredetileg elmenni akart.

11. Hihetetlen zavar (confusio) uralkodott a guberniumi tanácskozásokban, minek okai voltak a kormányzáshoz nem értés, a közönyösség, a részrehajlás, a sok lakmározás és hosszú szünetek, a gyakorlatlanság és a munkaszeretet hiánya. Minden rendtartásra való indítványt visszautasítottak.

12-ik forrás volt a gubernátornak mélységes hallgatósága s ezzel szemben Apor Istvánnak bőbeszédű szóáradata (linguae diluvium). Amit én előterjesztettem, a gubernátor azzal mitsem törődött, de Apor tüstént belekötött s mást szóhoz jutni nem engedett. A gubernátor nem szólván hozzá, én voltam kénytelen válaszolni, de Apor tíz szóra százzal felelt, mégis engem nevezett el kötekedőnek, perlekedőnek,

¹ A békét tárgyaló angol és holland követekhez, kikhez emlékiratát küldötte, de Rabutin felbontván a Pano irományait, megtalálta. Emiatt fogatta el Bethlent.

a guberniumban egyetlen zsarnoknak s hogy az én ellenkezéseim miatt a császár szolgálata gátoltatik, az országgyűlés azok miatt vesztegeti el az időt és húzódik el stb. A gubernátor nemcsak, hogy nem mondott neki ellent, de még pártolta, semmitől sem tartván inkább, mint az én Aporral való esetleges barátságomtól, a *divide et impera* elvet követvén.

A generális, aki jól ismert bennünket s tudta az ellenkezőjét, csodálkozom, hogy okos ember létére mégis elhitte ezt rólam. Ez lett egyik főoka az én bukásomnak. Lehet, hogy elhitte azt a rágalmat is, hogy nekem a *Noé galambja* c. emlékiratomért 3500 márkát adtak. Ezek nyújtottak alapot és alkalmat a tanácsból kivettetésemre, levelem felbontására és minden azután következő balsorsom előidőzésére.

13-ik forrása volt az erdélyi zavaroknak: a latin nyelvnek, mely az ügyvitelhez szükséges volt, a guberniumban kevésbé értése, a generális részéről pedig teljes tudatlansága. Ez akadályozta az ügyvitelt s a generális nem értvén az aktákat, növelte gyanuját és bizalmatlanságát.

Kollégáim, hogy annál többet vakációzhassanak, rendes szokássá tették, hogy én a folyó ügyekről előadói javaslatokat és fogalmazványt készítsek és azokat előterjesszem. Ezeket aztán megvitatták és megszővegezték, mert mindnyájan féltünk a generális durva válaszaitól, melyeknek száma légió. Megvallom, ez tetszett nekem, mert a felelősség megoszlott. Azt gondoltam, hogy így nem vádaskodhatnak ellenem többé a generálisnál. A generális mégis azt hitte, hogy a guberniumot én kormányozom. Egyszer kemény szavakkal fakadt ki ellenem azt mondván: *Vous tenez tous les autres pour sots et fats. Te mindeniket ostobáknak és fatuskóknak tartod, te vagy minden mindenekben.*

Felhozok például néhány esetet. Írtunk egyszer ő felségének a katolikus püspök érdekében. A generális a táborban lévén, elküldtük neki szokás szerint a másolatot. Azt felelte, hogy, ha elküldés előtt kértünk volna tanácsot tőle, nem javallotta volna a levél elküldését; a fogalmazó (az én voltam!) megérdemelné, hogy a fejét, az írnok, hogy a kezét levágják. Írtunk egy más levelet ugyancsak vallás-

ügyben a fejevári (helyesebben a nagyenyedi), akkor a katonaság által elfoglalt kollégium ügyében. Nem tudom, hogyan került a fogalmazványba a szomorú tragédiától félelem kifejezés, rossz szándékból semmiként. Oh hányszor mondotta azután, hogy annak a tragédiának kezdete, vége vagy dereka én kell hogy legyek, hogy az én lefejeztetésemmel kezdődjék vagy végződjen.

Ennek a kollégiumnak ügyében írtak egy emlékiratot is a ref. egyház nevében, arra delegált tudós férfiak. Én az előbbieket által elrettentve, megfogalmazni nem akartam. Mégis azt mondta nekem szemembe a generális, hogy látta az általam fogalmazott manifestumot (így nevezte!) s nincs egyéb hátra, mint hogy 40 ezer katonát gyűjtsék és azoknak élére álljak! Ó Istenem, oltalmaz engem ártatlant!

1703-ban, midőn a Rákóczi-felkelés már megtörtént és Bethlen Sámuel ezrede a kurucok által szétveretett, írtunk a guberniumból levelet a generálisnak, aki akkor Déván volt, szept. végén, hogy félünk, mivel Erdély Sebesvártól Beszterczéig, mely 25 német mérföldnyi távolság, nyitva van, nehogy a zendülés (rebellio) az egész Erdélyt és a Székelyföldet eláraszsa. Visszatérvén Déváról Szászsebesre, a guberniumot oda hívatta és előadván a levelet, kérdezte a gubernátortól, hogy ami abban áll, azzal egyetért-e? A gubernátor és a tanácsosok elképedtek és haboztak, hogy a generális kérdése a dologra magára, vagy annak megírására vonatkozik-e?! Én tüstént figyelmeztettem a gubernátort, hogy a tényállást a megírástól és a megírt dolog helyeslését annak közlésétől vagy megjólásától különböztesse meg; amit ő helyesen meg is cselekedett, azt felelvén, hogy annak megírásában mindannyian egyetértettünk, az szokás szerint a gyűlésből kelt, de ebből nem következik, hogy mi a dolgot, hogy úgy történjék, helyeselnők, hanem félünk, nehogy úgy legyen s azért kívántuk jelenteni a generálisnak, hogy egyesült erővel gondoskodjunk az óvintézkedések megtételéről. Ha a gubernátor nem helyesen distingvált volna s az ismételt kérdésekre azt mondta volna, hogy ő nem értett egyet: bizonyára elvesztem volna ártatlanul. Mert a generális, felém fordulva, ábrázatja, taglejtése és szavai villá-

mokat szórva, magából kikelve, kiáltotta, hogy : «Ah monsieur le cancellier, votre plume, votre plume, je vous metray la tête au pieds!» Azaz : kancellárius uram, az ön tolla, az ön tolla, én fejét lábaihoz tétetem! Azt feleltem, hogy jól teszi, ha annyi szolgálatomért azt érdemlem. Azután haragja lecsillapodván, megszelidült ábrázattal megparancsolta, hogy én és Apor menjünk Szebenbe, mert kettőnk tanácsára szüksége van, a gubernátor és a többi tanácsurak pedig maradjanak Fejérvárt.

Később midőn azokat, melyeket a levélben megjósoltunk, beteljesedni látta, azt mondta a guberniumban, hogy nekem vagy prófétai tehetségem van, vagy hogy minden ügy történjék, én intézkedtem, hogy a megjövendölésnek a beteljesedés megfeleljen. Nevetve válaszoltam, hogy nem szükséges prófétai tehetség ahhoz, hogy oly világos előzményeknek a következményeit valaki levonja és hogy jó áruló az, aki az ő rendelkezéseit oly korán bejelenti az elárult félnek.

14-ik forrás. Ezekből az előzményekből a dolog természete szerint három nagy baj keletkezett :

1. A gubernium a generális és minden Erdélyben lévő német úr, úgy szintén az udvar előtt, valamint maguk az erdélyiek előtt is megvetetté vált, az erdélyiek meg éppen kárhozatosnak, utálatosnak és megváltoztatandónak tartották.

2. A generális bizalmatlansága és gyanakvása annyira növekedett, hogy sem az egész guberniumnak, sem egyes tagjainak, a végén egyetlen erdélyinek sem hitt és nem bízott senkiben, úgy, hogy bármit javasoltunk a császári szolgálat vagy a haza érdekében, mindent visszaútasított, úgy, hogy a felkelés kezdetétől fogva legjobb szándékból fakadt minden tanácsunkat és előterjesztésünket mellőzte, ami, ha nem történt volna, Erdély talán máig is hűséges és boldog lenne.

3. Az én tragikus esetem, mely eredetét a febr. 20-ikán kelt tervezetből (projectum) vette, valamint most sokat ártott, úgy, ha nem corrigáltatik, az utódoknak is ártalmára lesz.

Ez a *Sudores et Cruces* rövid tartalma. Jellemző és színes ecsetvonások Erdély történetéből a Rákóczi-forradalom előtti évekről és annak kezdetéről.

II.

Imádságai, vallomásai, álomlátásai.

Bethlen Miklós szebeni és bécsi fogságában imádságokat is írt, saját használatára, lelki vigasztalásul, melyek életrajzi és történelmi adatokat is bőven tartalmaznak. *Önéletírásában* is hivatkozik ezekre.

Álomlátásairól és ébren való égi jelenésekről is ír emlékirataiban. Némelyiket felvette abba, másokra csak hivatkozik és imádságos könyvére utalja «a maradékot».

Így, midőn 1676 tavaszán Fogarasba hivatta a fejedelem, követségbeküldés ürügye alatt, útközben megálmodta bekövetkezendő elfogatását. Ezt teszi hozzá :

«Restelltem itt másodszer leírni az imádságom közé beírt ezen hajnalban Sinken lett látást, vagy jelenést ; olvassa ehhez a maradékom, mert bizony csodálatos és az atheismus, saduceismus ellen elégséges argumentum.»¹ Néhány hónap múlva, már fogságában, újabb égi jelenésről emlékezik, «melyről (úgy mond) emlékezem az imádságos könyvben . . . Perkinsiust olvasom vala . . . és úgy súgja a jobb fülembé vagy jó vagy gonosz genius, hogy a fejemet elütik.»²

Önéletírásában leírja egy Fogarasban 1688-ban látott álmát, mely a fejedelemasszony és a fejedelem halálát jelzi.³

Imádságai között összesen öt álma, illetőleg «látása» van leírva. Időrendben első a sinki álma, elfogatásáról, 1676 ápr. 23-án, ami még ugyanaz nap este bekövetkezett. A fogarasi «fülbe súgás» 1676 júl, lefejeztetéséről, amit a fejedelem tényleg elrendelt, de a fejedelemasszony megakadályozott. A harmadik, hogy második fogságában megjelent előtte álmában az Üdvözítő és kijelentette, hogy «Ne félj fiam, mert te neked bűneid meg vannak bocsátva».

¹ I. 452.

³ II. 97.

² I. 460.

A negyedik szerint 1705-ben szebeni fogságában jelent meg neki a Megváltó és megvigasztalta. Az ötödik szerint 1706-ban ugyancsak szebeni börtönében a Szentlélek jelent meg előtte, hogy megerősítse hitében.

Ő ezeket különös égi «jelentés»-eknek tulajdonította és azokat a szentírásból vett bizonyítékokkal magyarázgatta s régebbi álomlátásaival, melyek beteljesedtek, erősítgette.

Bethlen Miklós Imádságainak két kéziratát ismerem. Egyik az 1747-iki másolatú geryeszegi példányban (*Irott Bethania*) s a másik az Erdélyi Múzeumegylet kézirat-tárában őrzött Domokos-féle 1770-iki *Sudores et Cruces* kézirat-kötetben van meg (a 93a—167b l.).

Imádsága négy van e kéziratban: böjt és vasárnapi imádsága, előimája (Invocatio), mindennapi reggeli imádsága, vecsernyekori könyörgése s közbe vannak szúrva (az első ima után) az álomlátások és azok magyarázatai.

Első imádsága, melyet *Önéletírásában* «hosszú imádság»-nak nevez (II. 279.), ezt a címet viseli :

«*Rabságomban böjt és vasárnapi imádságom, magam személyem és hozzám tartozóimért.*» (43 gépirású fol. lapot tölt be).

Nem közönséges imádság ez, a szó szokásos értelmében, hanem önvallomások, elmélkedések, bűneinek elősorolása, hibáinak túlsötét képekkel való festése, megpróbáltatásainak, keserveinek, üldöztetésének, fogságra jutásának és annak okainak elbeszélése, közben igen érdekes adatokkal Erdélynek akkori állapotáról, a guberniumról, Rabutin generális kegyetlen zsarnokoskodásáról. Az imádság keretében tehát valóságos korrajzot kapunk Érdélyről. Ezekhez vannak fűzve a lélektani és vallásbölcészeti fejtegetések és elmélkedések Isten mindenhatósága, bűnbocsánata felől s az Isten irgalmában való mélységes hitének vallomásai. Mindez át van szöve bibliai példákkal, idézetekkel s azok felett való bölcselkedésekkel. Végül Isten segedelmét kéri maga megszabadítására, felesége, fia, családja megoltalmazására.

Rokon természetű II. Rákóczi Ferenc *Confessiones* c. vallomásaival s szellemi rokonságot mutat Mikes Kelemen Törökországi levelével. A vezérhangulat ugyanaz mind a

háromban : az egyéni és hazafiúi fájdalom, az élet hiábavalósága feletti kesergés s ezzel szemben az Isten akaratában való vallásos megnyugvás.

Bethlennek ezek az imádságai méltán sorakoznak triászul két, rokonsorsú kortársa szellemi gyónásaihoz. Pedig ő református volt, amazok katolikusok ; vezérfonala neki is a biblia s vallomásaira «példa és kalauz» gyanánt ő is hivatkozik többek között szent Ágostonra.¹

Bethlen imádságai méltatásánál tekintetbe kell vennünk kora szellemét, mely fogékony volt a vallásos rajongás iránt. Erdély a fejedelmi korban a vallásszabadság és türelem klasszikus földje volt. A guberniumi kor kezdetén a vallásos ellentétek kiélesedtek. Bethlen Miklós a ref. egyháznak volt buzgó híve, ref. főgondnok, aki a guberniumban is kemény harcokat vívott egyháza érdekében az előretörő rekatholizálás ellen, melynek főharcosa Apor István kincstartó, a jezsuiták főpártfogója volt. E két vezérpolitikus éles ellentéte egymással szemben leginkább ebből a forrásból táplálkozott.²

Bethlen Miklós ezen vallásos buzgósága nyilatkozik imádságaiban is, melyeknek történeti értéket a bennök előforduló történeti és korrajzi adatok adnak. Azzal kezdi, hogy :

«Áldassál, dicsőítessél és felmagasztaltassál én Teremtőm, én Uram, Királyom, én Istenem, az Úr Jézus Christusban megengeszteltetett édes szerelmes szent Atyám, frigyese és szövetséges Jehovám, seregeknek Istene és Ura.»

Hálát ad Istennek, hogy őt teremtette, hogy őt «nagy-

¹ I. k. 9. 351. A szellemi rokonságot fejtegeti Patricius V. Stuhlmann : Confessiones S. Augustini, Nicolai Bethlen et Francisci Rákóczi II. c. értekezésében. Bpest, é. n.

² Bethlen Miklós vallásos rajongása testesült meg egy nemzedékkel utóbb gróf Bethlen Katában, B. M. testvére, Sámuel leányában, kinek *Önéletrása és Imádságai* a XVIII. sz. közepén női kiadása volt B. M. szellemi örökségének. Épen most jelent meg új, díszes kiadásban két kötetben, mindössze 150 számozott példányban, leveleivel együtt, melyeket nagy gonddal gyűjtött össze egy, Bethlen Kata emlékét kegyelettel ápoló női Mæcenás, B. K. P., e sorok írójának előszavával.

tudományú, szentéletű, ritka tanítókra bízta. Elmondja ifjúkori kísértetéseit s hálálkodik, hogy még külföldi útjából is «épen és tisztán» hozta haza édes hazájába s itthon is az ő «ifjúságának nagy forró véres erejében, 24¹/₂ esztendőskorában» megóvta a paráznaságtól. (3. l.)

Hálát ad az őseitől és szüleitől rámaradott szép jószágokért, melyeket ő gondos munkával szaporított, gazdagított. «Ami pedig egyedül az Úrtól adatik, . . . a jó értelmes feleség : én Istenem micsoda Téged féltő, szép, jó, jámbor, tisztességes, okos házastárssal . . . és számos sok szép gyermekekkel, fiakkal, leányokkal áldottál meg.» (5. l.)

Megemlékezik a Lipót-diploma védelmezéséért Rabutin generálistól szenvedett sérelmeiről, üldöztetéseiről, ezeket mondván :

«Ha én a császár diplomáját, abban a te házadnak (t. i. a ref. egyháznak) ígért békességet, szabadságot, vagy törvényt, igazságot . . . említék vala . . . császár szolgálata gátlásának, elmék vesztegetésének, egy szóval pártolásnak, árultatásnak nevezetik vala, kivált az idegen nemzet fejétől (t. i. Rabutintól), énnékem nagy gyaláztatásra, veszedelmekre . . .

Én Istenem, emlékezzél meg rólam, mit íra válaszul amaz vallás-dolgaról írt levélre : fejem elüttetését és az írődeák jobb keze elvágását. Mint nevezé a másikat manifestumnak, mennyit fűvá a tragédia terminust? . . . Emlékezzél meg . . . óh ki keserves dolog vala abban a mi boldogtalan tanácsunkban (t. i. a guberniumban), hogy . . . abból minden kimégyen vala, mindent kivisznek vala, fecsegnek vala . . . az idegen nemzet előtt egymást és hazánkat rontjuk, vesztegetjük vala. Az olyanokkal pedig engemet az én feleim leggyakrabban minden veszedelemben főmeredekbe taszítanak vala . . .» (7. l.)

Tanácsos társai őt Rabutin generális kegyetlenségének prédájául dobták oda :

«A sátán engemet tárgyúl tett ennek az idegen nagy embernek . . . Én Istenem! keservesen emlékezem reá, micsodás vala sokszor a rettenetes szitok, átok, pirongatás, halálos fenyegetőzés, agyarkodás, csúf, gúnyolódó riogatással

teljes ugyan elváltozó ábrázata, nyelve, pennája én ellenem, hol szemben, hol mások előtt, hátam mögé . . . Ami pedig nehezebb, valamely mérget az ő szíve, mint a nagy száraz asszú spongyia a sok vizet, bészív vala, azt azután a király és udvar fülébe felönti vala, mindaddig, amíg így elveszte és mint a Dánieltől látott nagy, vasfogú fenevad, fogával megrága, lábával megtapoda.» (11. l.)

Elmondja továbbá, hogy ő csak jót akart szerencsétlen emlékiratával, a *Noé galambjával*.

«Ama boldogtalan projectummal, mely miatt itt rothadok, jaj mint járék én édes Istenem; de te tudod, micsoda instinctusból írák . . . Azt tudtam, hogy teljes életemben soha a te dicsőségedre és a közönséges és a maga királyi javára annál jobb munkát nem írtam . . . Te tudod Isten, hogy az én indító okaim valának a te házadnak kiváltképen és azután az én nemzetségemnek s hazánkknak békessége s megmaradása . . . Te tudod Isten, hogy én ezekkel a mindnyájok javára célzó gondolkodásokkal, mint a bolond galamb úgy repülék ebbe a tűzbe, mert látom, hogy ez volt a felséged tetszése, hogy a sátán és a világ kezébe essék ez a boldogtalan munka, ki is azt, mint a disznó a gyöngyöt, a lába alá tapodá, nékem fordúla és azóta mind szaggat és marszong (!) érette.» (15 l.)

Felpanaszolja igazságtalan elítéltetését.

Elmondja, hogy a Rákóczi-forradalomban neki semmi része nem volt, mégis azzal gyanúsították.

«Ítéld meg én Istenem: volt-e nékem legkisebb részem, hírem, tanácsom ebben a mai támadásban, sőt nem igyekeztem-é inkább, ha tőlem lehetett volna, még kezdetiben eloltani s megfojtani azt a tüzet, sőt talán a Felséged titkos akarata ellen vétettem véle» . . . (21 l.)

Emberi gyarlóságainak, bűneinek elősorolása után tépelődései jövőjét illetőleg így szólaltatják meg:

«Mire tartatom én ebben a feneketlen tömlőben? Ma holnap hóhér kézre adatom-é? mint amaz boldogtalan kapitány (t. i. Lehman kapitány, ki Rákóczit Bécsujhelyről megszöktette), akit sok esztendei rabsága után, nem régen felmészárlának ezen városban, avagy talán méreggel, vagy

egyéb mesterséggel eltikkasztanak ebben a tömlőcben? ... Reménykedem édes Istenem, ha ugyancsak raboskodnom kell, hadd haljak édes hazámban, szerelmesim dajkálkodása alatt meg s temettesem édes hazám szemetiben ... Én Istenem, talán, hogy e világ szemére pókhálót vonjanak, gratiának nevezték ezt az életet; de édes Istenem gratiának tarthatom-é én azt, hogy ők ... testi halál helyin mind én nékem, mind feleségemnek ezer testi s lelki halált adtanak, mert hiszen mi mindennap ölettetünk ...

Keservesen szemlélem s gondolom édes Istenem ezen hatalmasság tömlécében mint járának nem régen amaz nagy talentumokkal bíró confessor próféta Otrokótsi, amaz nagy, törvényeket igazgató politikus Szirmai és amaz bukari tömlécből vallásuk elhagyásával szabaduló tíz prædicátor atyámfiai? Mivel vagyok én azoknál jobb? Még olyan sem vagyok, sem a te ajándékidra, sem a szenvedésekre nézve, mert azok száz ennyit is szenvedtek, mint én és egyenesen az evangéliumért, mégis mind megesének ...

Ne vedd el én Istenem az én életemet a vérontókkal ... noha nem vagyok jobb másoknál. Ha pedig Felségednek az a tetszése, hogy én tovább is szenvedjek, vagy halálommal is dicsőítsem a te szentséges nevedet ebben a tömlében, légyen a te akaratod, nem az enyim, mert hiszen sárból, porból lett és holnap ismét azzá lelendő, a fazekas mégis a sárból azt csinál, amit akar.» (32. l.)

Visszapillantást vet közéleti pályáján való jó törekvéseire s azoknak félremagyarázására, a gáncsvetésekre s balítéletekre, melyekkel őt illették.

Igen szépen jellemzi feleségét (Rhédei Juliát), aki árva leány volt, mikor elvette s most nagy boldogság után megint árvaságra jutott. Könyörög, hogy élhessen ismét vele, vagy ha özvegységre kell jutnia, Isten legyen hozzá irgalmas, kegyelmes.

«Mégis leborulok az én Istenem lábzsámolyához egy szóra az én keserves feleségem és házamért való esdeklésre. Én édes Istenem, mikor volt, talán száz esztendő alatt nem történt olyan példa, mint az én keserves ... feleségem példája, hogy egy 7 vagy 8 esztendőben járó, gyámoltalan árva

leánygyermek, kinek sem atyja, sem anyja, sem hazája, sem jószága . . . az egy nemzete és teste-lelkén kívül ne légyen, más országból ebbe a hazába béhozattassék . . . egy néhány kézről-kézre adassék . . . mégis osztán ebben a hazában urasszonnyá légyen és a méltóságok között harmadik, vagy másodikba ültetessék a Felséged keze által . . . És megáldál minket egymáshoz buzgó, tisztességes szeretettel, minden buzgó féltés, gyanu, ízetlenség, gyűlölség és háborgás nélkül való szép csendes étellel, egységgel, sok szép gyermekekkel, fiúkkal, leányokkal, külső egyéb világi testi áldásodat is rajtunk megszorítád, sokaknak csudájára, irígységére . . .

De édes Istenem, minél több és nagyobb áldások ezek, annál szörnyebb már a változás. Mert az édig felemeléd és ismét a földhöz ütéd és ha édes Istenünk . . . vigasztalás nélkül bocsátasz bennünket a koporsóba . . . mire kell fakadni . . . velünk együtt szolgáló fiaidnak, leányidnak : arra-é, hogy hiában szolgálja az Istent az ember ; arra-é, hogy talán ez a mi vallásunk nem igaz, nem vagyunk mi az Isten fogadott fia, leánya, mert ha azok voltunk volna, nem romlott volna ilyen szörnyen el.» (38. l.)

«Hogyha azért, édes Istenünk, te néked dicsőséges . . . hogy még ezen a világon megvigasztaltassunk, ne késsél édes atyánk, ne fogyjon el a mi lelkünk és testünk teljességgel. Tudom édes Istenem, nem sokáig leszünk együtt, élétem én már az én napjaimat, különben is eljön az én halállommal az özvegy pohár az ő kezébe. Én Istenem, hadd maradjon hát ebben a rettenetes könnyhullatásban arra az özvegy pohárra. Azt pedig osztán mézeld és szenteld meg az ő és árvái kezében . . . Én Istenem, bár csak egy kis pihenést adj minekünk a mi kimúlásunk előtt, hadd vegyünk erőt a te kezéd által». stb. . .

Imádkozik aztán gyermekeiért és fiáért, kérve rájuk az Istennek áldását.

«Reménykedem édes Istenem mégis az én szerelmes gyermekimért s hozzám tartozóimért. Istenem, mint vágád ki az én első szülöttemet életének közepében, mikor szinte szárnyára bocsátani és magam székébe akartam vala ül-

tetni . . . Csak én Istenem, tartsd meg és tedd boldoggabbá a maradékit magánál. Józsefet, az' egy szikrát, hadd meg már édes Istenem nékem és az anyjának, eltörölhetetlen keserűségünkre ne vágd ki . . . te magad tanítsd, mert én, látom, nem taníthatom» . . .¹

Végül a Jézushoz és a Szentlélekhez esedezik, hogy törekedjenek mellette a Mindenhatónál.

«Én idvességemnek királya, áldott úr Jézus Krisztus, bocsáss most is feleségestől a te lábadohoz . . . mondjad azt nekünk . . . amit én nékem régen Fejérvárat és itt mondtál álmomban: Ne félj fiam, megbocsáttattak a te bűneid, eredj, menj el békességben, a ti hitetek megtartatott, mert a ti adósleveleteket én a keresztfára felszegeztem . . . Legyetek hívek mind halálig, néktek adom az életnek koronáját. Amen.» (42. l.)

*

Ezek az idézetek mutatják, hogy ez a «hosszú imádság» nemcsak egy mélyen érző és hívő, vallásos léleknek Istenhez való fohászkodása, de egyszersmind az ő, keservekkel teljes pályafutásának, sulyos megpróbáltatásainak s amellet Istenben vetett törhetetlen bizodalmának lélekiemelő tanuvallo-másai. Egyszersmind értékes történelmi tanulságoknak tár-háza és korrajza annak az időnek, jellemzése az embereknek, amelyben és akikkel Bethlen Miklós együtt élt és szolgálta Istenét, hazáját, nemzetét, egyházát, legjobb tudása, erős meggyőződése, vallásos buzgalma s mindenekfelett lángoló hazaszeretetének sugallata szerint.

*

Második imádsága «Mindennapi reggeli imádságom a keresztyén anyaszentegyházért, nemzetemért, hazámért, pogányok és mindenekért» címet viseli és 24^{1/2} fol. l. tesz ki. (53—79.)

Ezen is ugyanaz a mélységes áhítatos hangulat vonúl végig, mint a hosszú, vasárnapi imádságon, azzal a különbséggel mégis, hogy míg amabban a saját és családja élet-

¹ József tartotta fenn máig a gr. Bethlen-család ez ágát, melyből származik gr. Bethlen István is, a mostani miniszterelnök, Bethlen Miklósnak hatodízigleni utóda.

sorsa szolgál vezérfonalul, emebben a magyar nemzet és haza, főként Erdély történelmi szerepe, hivatása és viszonytagsága, sorsfordulatai felett elmélkedik.

Sötét színekkel festi a nemzet történetét :

«Áldjon, dicsérjen, felmagasztaljon Téged minden nép . . . de azok között kiváltképen ez bűnös, barbarus, ostoba Scitha Magyar nemzetség, kit a sok pogány népek közül . . . felvevél a te atyai dajkálódásodra . . . Te hozád ezt ki két versen az sovány Scithiából ; annyi sok országokon, kietlen pusztákon, nagy vizeken hozád által, mint a sas az ő fiait szárnyán hordozza, úgy viseléd, vezérléd, táplálád, általhozád, ebben a Kanahán földéhez hasonló jó földben szállítád, nagy erős nemzetségeket előtte elűzél, eltörlél és ezt a földet néki örökségül adád . . . Világi külső dicsőséges koronát is tevél a fejébe, királyi pálcát és győzedelmes, diadalmas fegyvert adál a kezébe. Sok országokat vetél birodalma alá, úgy, hogy egyik tengertől fogva a másikig kiterjesztéd az ő ágait és még a hegyeket is elboríták az ő levelei . . .

Minél nagyobb a Felséged véle való dajkálódása vala, annál nagyobb vala az ő háládatlansága. Mert soha a Felségedtől kezébe adott szent igédet a Reformatióig maga nyelvére nem fordítá, nem olvasá, nem tanulá, hanem adá magát egészen csak a világnak, a testnek, a bűnnek üzésére.» stb.

«Te is azért, oh Igazságnak Istene, reája bocsátád a tévelygésnek erejét . . . Az ő nemzetéből álló . . . királyi familiáját¹, megveréd rövid és változó, vérengző országlásokkal, rövid élettel és gyakrabban nevetlen apró.árva örökösökkel, mindaddig, hogy aztán . . . teljességgel elfogyatád, leányágra juttatád és aztán azt is eltörléd, semmivé tevéd. Az ő világi és papi fejedelmeit és minden fő és alább való rendét megveréd olyan tanácstalan viszálkodással, hogy ő az maga édes nemzetségéből királyt és királyi házat állítani nem tudá magának. Amikor egyet nagy reménységgel és nagy erővel választá is, azt is az ő életének és dicsőségének legnagyobb fényességében kivágád magtalanul² és adál nekie

¹ az Árpád-házat.

² T. i. Mátyás királyt.

hol egy, hol más nemzetből álló, idegen nyelven szóló, ottan-ottan változó királyokat . . .

És osztán ennek a nemzetnek a koronáját a földhöz ütéd, három darabba rontád és annak egyik darabját adád a napkeleti pogányoknak, a másikat a napnyugati erős, idegen nemzetnek, a harmadikat Erdéllyel . . . együtt adófizetővétevéd a pogány nemzetség birodalma alá.

De mindezekben a te ítéleteidnek utaidban nagyobb lón a te kegyelmed az ítéletnél, mert ugyanakkor mindjárt a világi mulandó királyság helyén az Úr Jézus Krisztus mennyei koronáját, királyi székét tevéd le közepette, a Reformatio által, kihozván ezt a nemzetet is a lelki Babilonnak fogságából . . .

Külső világi terhét is Erdélynek igen könnyűvé tevéd, mert a napkeleti nagyhatalom, noha pogány vala, de kivált először, nem annyira ártalmára, mint oltalmára vala, az ő adózása is nem annyira terehnek, mint az oltalomért való ajándék vagy fizetésnek tartathatik vala, mert kicsiny vala. És ő azalatt lelki testi szabadságban, békességben nyugszik és virágzik vala. Sőt a te házad belsőbb cselédeit is méltóztattál az igazgatás székire mindenik hazában és Erdélyben, osztán az országló koronát, pálcát is azoknál tartád sokáig és azok által oltalmazád sokáig az külső nagy hazában is a te házadat, mint a tövisek közé tétetett liliumot és így öntéd ki a te evangéliumodnak világosságát mind az három felé szakadott részeiben ennek a nemzetségnek . . .» (54—57. l.)

Minden esetre érdekes és nem a megszokott általános felfogás a török uralom és védelem felől, melynek nemcsak kárát vallottuk, de némi hasznát is láttuk. Amit újabban többen is hangoztatnak már a történetírók közül, azt Bethlen Miklós kétszáz évvel ezelőtt már meg merte írni.

A protestánsok üldözéséről egyebek közt ezt írja :

«Magából a királyi székéből, kivált a külső nagy hazában az igazság, irgalmasság, békesség és világosság helyén jöve ki tűz, füst, fegyver, háborúság és rettenetes lelki setétség . . .

Amennyire Magyarországon maradhatott vala a sok gonoszok között a te házad igen megaláztatott állapotban, azzal is csak nem régen az én időmben mit követének el?

Először a szegény tanítók és tanulók szájából a faló kenyeret elvevők, azoktól a patronusokat, dajkákot vagy elvonák, vagy elijeszték s kergeték s osztán magokra is pártütést fogának, csudálatos mesterséggel, méltatlan és ok nélkül perbe idézték és abban maguk lőnek bíró, peres, prókátor s vádló, bizonság, executor, minden, amint nekik tetszék, maguk sententiázák őket halálra, hányják irtóztató tömlecekre, gályákra, kénszeríték őket számkivetés, bujdosásra, éhel halálra, tisztek, kötelességek lemondására, Felségedtől rájuk bízott nyájak elhagyására és némelyeket még valásuknak változtatására is.» (59—60. J.)

Külön szól az ő «édes hazájáról, Erdélyről» és kemény ítéletet mond róla, hogy «a szép békességgel, boldogsággal gonoszúl, istentelenül visszaélének»; amivel kihívták Isten bosszúló haragját s II. Rákóczi György belebukott szerencsétlen lengyelországi hadjáratába, a tatárok fogságba hurcolták seregét, a török elárasztotta, feldúlta Erdélyt, új fejedelme Rhédey Ferenc hamar leköszönt, II. Rákóczi Györgyöt a török vágta le, Barcsay megöletett, Kemény János a csatában esett el, mígnem a török maga tett új fejedelmet Apafi személyében. Bethlen ezeket, nevek nélkül, színes szavakkal így sorolja elő:

«II. Rákóczi Györgyöt Felséged is azért elbocsátá az ő veszedelmének útjára, amaz igazságtalan és bizony boldogtalan lengyelországi hadakozásra; ott az én édes nemzetiségetem kit fegyverrel levágtatál, kit a tatárral elraboltatál. Napkeletet, ki azelőtt nekünk oltalmunk vala, ránk támasztád, ki is nagy erővel eljőve édes hazánkban, sokat égette, pusztíta, sok ezereket közülünk kit levága, kit elrabla, zsirosabb, kövérebb határainkban nagy tartományokat, sok szép várainkkal, városainkkal, elfoglalá, nagy summáig országúl megsarcoltata, mégis esztendőnként járó adónkat is örökösen meghármasztatá.

Négy esztendő alatt négy fejedelem közül egyet, amint felvevél, úgy ismét a porba vetéd, hármat pedig kit a pogányok, kit az ő magok egymás ellen megköszörült fegyverek által megemésztél irtóztatóképen. De a te véghetetlen kegyelmedből a megessonkult és aláztatott hazának csudálatosan

a pogány vasából, tömlecéből, maga a pogány által adál a te házad cselédi közül álló keresztyén, jámbor, nemzetünk-ből való fejedelmet és annak azelőtti fejedelmek felett engedél 23 esztendei országglást, magának és a népnek meg-térésére.» (61—62. l.)

Apafi kora sem bizonyúlt jobbnak elődeinél, alatta még jobban elszaporodtak a bűnök, «nem, hogy megtértek volna, sőt inkább az őket rabúl tartó pogányok dühösségit, kegyetlen verésit, kötözését és éktelen fertelmes, tisztátalan életit tanulták meg . . . és eltölték az egész földet erőszakkal, vérrel és éktelen fertelmességgel, úgy, hogy azoknak kiáltása felhatna Felségedhez az égben, mint régen Sodomának és Gomorának felment volt». (62 l.)

Itt aztán igen éles vonásokkal jellemzi a fejedelmet, fejedelemasszonyt, a tanácsurakat, a viszálykodást, a hazafiak üldözését, tömlöcöztetését, öletését stb.

«Megveréd azért ezt a hazát a fejétől fogva a sarkáig, talpáig boldogtalanúl tanácstalansággal, szelid, együgyű, Felségedtől adott magistrátusoknak megútálásával, viszálykodással; fejedelem, fejedelemasszonynak majd hallatlan, példa nélkül való, az ők méltóságos hivataljokra őket alkalmatlanná tevő, csudálatos, elkábuló, bámuló, rettegő, mindent útáló csömörlő nyavalyájokkal, betegségekkel; egymást tömlecező, nótázó, ölö, üldöző, kergető, pusztító, vesztegető emésztő sok tyrannussal.

Mikor a napkeleti és napnyugati két nagy birodalom összeütközésében Felséged a napnyugati nagy monarcha által, az ő békessége és dicsőségére való szép diplomával megkínálád, azt is világ csudájára, s maga veszedelmére megveté, nagy boldogtalanúl s balgatagúl . . . s mint az esztelen, együgyű, bolond galamb minden . . . kötés és szövetség nélkül úgy marada a kétfejű nagy sasnak körmei között... A nagy erőtlen, boldogtalan fejedelmet, fejedelemasszonyt hamar egymás után az halál által kivágád és azoknak korporsójában eltemetteted az erdélyi országgló koronát és pálcát.» (63. l.)

A Lipót-féle diplomáról, melynek megszerzése és alapfogalmazványa a Bethlen Miklós érdeme volt, ezeket írja :

«De nagy lón a Felsőged kegyelme akkor is ehhez a hazához, mert te bírad a monarcha szívét arra, hogy ismét más diplomát adjon, melyben noha a fejedelemség kihagyaték, mindazáltal abban is a te házadnak, békessége és a hazának törvénye és lelki szabadsága hittel, pecséttel megígérteték; magunk, nemzetünk s atyánkfiái közül, noha nem koronás, mindazáltal szép tisztességes igazgatásnak formája és rendi állítassék fel. De minekünk megtérésünkre és tartatásunkra semmit sem használnának, hanem mindenek veszedelmünkre fordulának . . . Mert legelső gondja mind az idegen nemzetnek, úgy annál is inkább a mi magunk kironató fiainak az lón, hogy a diploma . . . csudálatos újabb magyarázatok, resolútiok, rescriptumok, punctumok, protestatiok stb. . . idegen tiszték, papok, commissiok által semmivé tétessék; a szegény tanítók, tanulók szájából a falat kenyér, mellyel tápláltatnak vala, elvétessék.»

Megemlékezik a Rákóczi-forradalomról, az ő Nagyszébenbe szorulásokról, ahol Rabutin a kegyetlenkedést Szász János szebeni főkirálybíró, előbb bizalmas besúgója, megölettetésével kezdette. Fájdalommal említi a nagy pusztulást, melyet a háború Erdélyben és a «nagyobb hazában» okozott és előre látja, hogy a nagy háborúkat követni szokott «éhség és döghalál» sem fog elmaradni és megkezdődik újra a protestáns vallás üldözése.

«Amint én ebben a mély tömlecben hallom, ez az egész nemzetség csak úgy vagyon, mint a hálóba kerítettett fenevad bihal (t. i. bölény), amely noha a maga vérében úszkál és fetreng, de mégis küzködik a maga talán utolsó veszedelmével. Jaj, mennyi sok szép városok, faluk, templomok, scholák feküsznek vala hamuban már akkor is, amikor én még szabadon járok vala, csak akit én ebben a kis hazában, Erdélyben tudok. Hát a nagyobb hazában, akit én nem halottam. Hát azolta mire mehetett a pusztító fegyver mindenik hazában? . . . És félő, hogy a . . . gyakrabban követni szokott éhség és döghalál és lelki testi gonosz vadak egészen is meg ne emésszenek bennünket . . . az evangelium is el ne költözzön közzülünk, kiváltképen amint ebben a kicsin

hazában a reformata ecclesia tagjaihoz hozzá fogott a te haragodnak a fejszéje.» (67—68. l.)

A magyar nemzet szomorú fátumának ecsetelésével végzi elmélkedéseit és Isten kegyelmét kéri hazájára s egyházára.

«Ihol édes Istenünk a Felséged isteni keze, csodálatos tanácsa helyezteté ezt a magyar nemzetet az napnyugati és napkeleti két nagy birodalom közé; 300 esztendeje kivált, hogy mindenik azt mondja a mi lelkünknek: hajólj és feküdj le, hadd menjek átal rajtad. Hiszen édes Istenünk, mi már az ő lovoknak és magok lábok alatt olyanokká lettünk, mint az ország útján és az utcán lévő sár és por, mely mindenektől... szabadon tapodtatott és a széltől is ide s tova szóratik, hányatik. Oh ne engedjed, édes Istenünk, a mi nevünk utolsó eltöröltetését... Né vesse azt minekünk a napkeleti Mahomed: ti magyarok, gyavorok, hol vagyon a Jézus, a ti Messiástok? Ismét ne vesse ezt a napnyugoti bűnnek embere: ti lutheránus és kálvinista eretnekek, hol vagyon a ti Krisztustok, vallásotok és ecclesiátok? Addig nem akarátok... a képeket, a szenteket... és kivált a boldog szűzet... velünk együtt tisztelni, nékiek imádkozni, segítségül hívni, ti azért vesztetek el a föld színeről.» (76—78 l.)

«Ne engedd, édes Istenünk, hogy tovább is elfojtsa a te szent evangéliumodnak tiszta magvával bévetett meződet a sátán...» (78.) «Hozd fel Uram már valaha a te ígéreted szerint az égre ama dicsőséges nagy napot, amelyen hallassék meg az égből az a szó: az Úr Jézus Krisztusé lettek és az Úré a világnak minden országi, aki országol és uralkodik mindörökkön örökké, Amen.» (79 l.)

*

Ezzel végződik ez a szép, nemzete, hazája és egyháza romlása felett kesergő fohászkodás, Bethlen Miklós hazaszerető szívének és vallásos lelkének ez a mélyreható és magasan szárnyaló dithyrambusa.

*

Harmadik Imádsága «A léleknek Istennel magával és a testével való beszélgetése. Vecseryekori könyörgésem» címet viseli és 24 fol. lapot tesz ki. (81—95.)

Keletkezésének külön története van, melyet Bethlen Miklós így ad elő: «Csudát írok, de Isten tudja, hogy igazán.»

Elmondja, hogy az előbbi két imádságot Szebenben több mint két esztendeig minden nap reggel és este vacsora előtt elmondotta; az imádságai között szintén meglévő bevezető (Invocatio) és befejező (Conclusio) rövid imával együtt. Két óráig egy végben eltartott. Bőjtje napjain pedig ú. m. minden hónapban az első pénteken háromszor, reggel, délben és este mondotta el. Akkor tehát hat órát (köznapokon négy órát) imádkozott. Ezekon kívül mindennap délben és lefekvéskor egy-egy rövid imát mondott. Énekelt is inásával együtt napjában négyszer: reggel, délben, vecseryén és vacsora után. A nappali három éneklés után az inással, hogy a deák szót egészen el ne felejtse, deák bibliát olvastatott, vacsora után pedig Tofeus zsoltár-magyarázatát. Később belátván, hogy a kettős imádság kifárasztja, úgy osztotta be, hogy egyiket reggel, a másikat este mondotta el. Még később az első hosszú imádságot csak bőjt- és vasárnapokra hagyta és reggelenként csak a közönségért valót imádkozta és ahhoz írt egy rövidebb imát vecseryére. Így váltogatta e három imát mindaddig, «valamíg Szebenben fogva volt, hogy aztán Szebenből elhozták, az idő és helyhez képest kellett imádságát is rendelnie». (80.)

*

A harmadik imának jellegét megadja keletkezésének története, mely szerint az pótolni volt hivatva az első hosszú imádságot, tehát ennek mintegy rövidített kivonata. Szebenben írta, de bécsi fogságában módosította s pótolta «idegen országi» vonatkozásokkal.

Tényleg találunk is benne az elsőhöz hasonló részleteket, családi és önéletrajzi azonos vonásokat. De ez az imádság mégis más, formájában is önálló, melyet a cím akképen jelez, hogy «A léleknek Istennel és testével való beszélgetése». Lélektani és valláserkölcsei elmélkedéseknek mondhatnók.

Azzal kezdődik, hogy :

«Áldjad lelkem a te Uradat, Istenedet . . . testem, lelkem, minden erőm, tehetségem, indúlatom magasztalják az Urat . . . Mert az Isten szeretet.» (81. l.)

«Áldjad Uradat, Istenedet, hogy a tőle rendelt időben, keresztyén szülék által e világra hozza . . . Ritka, híres, nagy tudományú „szentéletű tanítók által neveltete fel¹ . . . és az ő lelkének annyi ajándékot önté ki reád még akkor, hogy ha méltatlan is, de az emberek kis bölcsnek nevezének, csudálkozva s gyönyörködve.» (84. l.)

«Ki adta néked ezt — kérdi, — hogy a nemzetséges, szokott és nem bűnnek, hanem . . . barátságának tartatott részegeskedéstől, tobzódástól, kártya, kocka, tánc, hijábalóságának üzésétől elvond magadat. Bizony nem te, hanem a te benned élő Jézus Krisztusnak lelke.» (85. l.)

Bethlen tudvalevőleg bornemissza volt. A borivó Apafi mondta neki egyszer, hogy nem kívánja, hogy igyék, mert tudja, hogy ő nem ihatik.

«Ki adta más, ha nem az Isten az úri és főrenden való születést, sőt az ő házában (t. i. az egyházban) külső, belső nagy tiszteket, méltóságot, becsületet . . . a sok szép jószágot, szép házakat, zsíros, nagy mezőket, erdő, szőlő és kerteket, tók és vizek malmaikat, szolgálak, jobbágyok nagy seregeit, falukot, városokat, mindenféle marhák nyájait, csordáit, étel, ital, ruházat, arany, ezüstnek tisztességes bővségit . . . Áldjad hát én lelkem a te jó Istened és mennyei szent Atyád.» (86. l.)

Külön is megemlékezik második feleségéről, annak árvaságáról (mint az I. imában), kit az Isten gyámoltalan árvából olyan úrasszonnyá tett s felruházott testi és lelki ritka szép tulajdonokkal. (87. l.)

Kesereg gyermekei elvesztésén, de megnyugszik Isten akaratában.

Anyagi kárvallásai, rabsága felett is kesereg, de abban is Isten rendelését látja.

«Elvette Isten a te szép jószágaidat, elpusztította szép

¹ Keresztúri, Apácai Csere stb.

házaidat, . . . marháidat, tiszted, híred, neved, becsületed, méltóságodat, keserves rabságba vetett . . . mint a laptát messze kicsapott édes hazádból idegen országba ¹ és ott is nemcsak számkivetésre, hanem fogságra. (91.)

Legnagyobb lelki keserősége feleségének és családjának sorsa felett való aggodása.

Megvigasztalásért, ami csak az ő megszabadulásával történhetik meg, esedezik végül :

«Ha te néked dicsőséges és minékünk idvességes, szabadíts ki már a sáros fertőből . . . Csak egy kis pihenést keresnék, én Istenem, az én rabságom és kimúlásom között, az én árváimnak vigasztalásokra, hogy ne mennék keserűséggel, búslakodással a koporsóba, mind én, mind az én keserves, árva feleségem. Ha lehet, édes jó Istenem . . . hallgasd meg ebben az egyben, szerelmes szent fiadért. Amen.

Ha pedig, én Istenem, a te akaratod nem az, hogy ez a pohár én tőlem és az én feleségemtől elmúljék, hanem az, hogy holtomig raboskodván, halálommal dicsőítsem Felségedet, légyen a te akaratod, én Istenem, nem az enyém.

Légyen bár csak az én holtam után az én házam az én Istenem vigasztalásának háza, amint életemben próbák és keserűségnek háza volt és bár csak azon lássék meg, hogy az Isten szenvedésimnek okát és magokat a szenvedéseket kedves áldozatul vette, amint hogy most is én ezeket a kéréseket, magamat és mindenemet megáldozom Felségednek és azt mondom : nem enyém, hanem a te akaratod légyen, mind mennyben, mind a földön és a te áldásod rajtam . . . mindörökké. Amen.»

ZÁRSZÓ.

Bethlen Miklósnak e két teljesen ismeretlen művén kívül ismeretlennek kell tekintenünk a *Moribunda Transsylvania-t* (A haldokló Erdélyt), mely szintén kiadatlan. Ez is értékes munka. Erdély állapotának ismertetése abból a korból (1688), midőn a császári katonaság megszállotta. Ebben az erdélyi kormányzás rendezését illetőleg ad taná-

¹ Ezt már csak Bécsben írhatta belé.

csokat, kérvén az 1686-ban visszautasított diploma megadását. Ez egyengette útját a három év múlva keletkezett Lipót-féle diplomának. Ennek a különben is rövid (12 oldalas) emlékiratnak kiadása is nyeresége lenne történetírásunknak.

Kiadandók lennének továbbá Bethlen Miklós levelei, melyek a levéltárakban fennmaradtak. A kolozsvári Erdélyi Múzeum levéltárában m. e. 38 darab van bécsi fogsága idejéből, 1708—1716-ig, feleségéhez, fiához, rokonaihoz stb. Köztük van 1713 szept. 30. kelt reversálisa arról, hogy Bécsből nem megyen ki. 1714-ben visszanyerte ugyan szabadságát, de többé nem kívánczozott Erdélybe haza menni. Felesége, gyermekei laktak fent felváltva vele, 1716 okt. 24. 74 éves korában történt haláláig. Hamvait hazaszállították s a bethlenszentmiklósi sírboltban temették el.

Szellemi hagyatékait megőrizték a levéltárak, melyek azonban maguk is sok viszontagságon mentek keresztül.

A marosvásárhelyi Teleki-thékából a Nemzeti Múzeumba felkerült Bethlen-levéltárban is vannak levelei. Voltak iratok a küiküllővári Bethlen-levéltárban,¹ melyet az a fátum ért, hogy nem régen, midőn a birtok idegen kézre került, a levéltár nagy részét a szilvaaszalón égették fel. Három vaskos kötetre terjedő lajstroma 2—2 példányban tulajdonomba kerülvén, egyik példányát az Erdélyi Múzeumnak, a másikat a keresdi levéltárnak ajándékoztam.

A most Keresden lévő levéltárt (mely Bethlen Gergely főgenerális ágáé volt) m. e. 10 éve a kolozsvári óvári Ferenc-rendi zárdában találtuk meg, hová gr. Bethlen Lajos az 1848-iki szabadságharc előtt deponálta.

Bethlen Miklóstra vonatkozó iratok után a bécsi állami-levéltárban is kutatott egyik tanítványom (Csutak Vilmos s.-szentgyörgyi tanár) s főként notaperére és bécsi fogságára becses gyűjteménye van.

*

¹ Köztük 1675 jan. 24. atyja végrendelete, melyben szerzett javait feleségének és Sámuel fiának hagyja. 1691. B. M. értekezése Erdély állapotáról, mikor a császár hatalmába került. stb.

Mindezekből terjedelmes kötete kerülne elő Bethlen Miklós iratainak, nagy nyereségére történetírásunknak és a nemzet szellemi kincstárának.

Az erdélyi vértanúk hosszú sorozatában a Bethlen Miklós tragédiája egyike a legtanulságosabbaknak.

A haldokló Erdély, a Noé galambja, hazájából számkivetett írója, a nemzetéért rabságában oly buzgón imádkozó, *Verejtékek és kereszték* keserveit szenvedő vértanu most még közelebb van szívünkhöz, midőn Erdély magyarsága hontalanná vált saját hazájában. A Bethlen Miklós műveiből kisugárzó szellemi energiát nem szabad elveszni engednünk, hanem értékesítenünk kell a halottaiból feltámadandó Erdély és a «külső nagy haza» javára.

SZÁDECZKY K. LAJOS.

RIEDL FRIGYES.

Idestova két éve lesz már, hogy egy szomorú augusztusi vasárnap örök álomra hunyta le fáradt szemeit egy fővárosi klinika rideg kórágán Riedl Frigyes egyetemi tanár, a magyar irodalomtörténetírás egyik elsőrangú díszje. Amióta anyját 1921 januárjában eltemette, azóta folyton betegeskedett; előbb tüdő-, majd mellhártyagyuladást kapott, melyen ismételt kórházi kezelés sem tudott már segíteni, míg végre két havi kínos vergődés után a halál megváltotta szenvedéseitől.

Riedl a hetvenes évek mozgalmas levegőjében, a legjelesebb magyar és külföldi mesterek (otthon atyja R. Szende, az egyetemen meg Greguss és Gyulai Pál, Párisban: Taine, Renan és Boissier G.) vezetése alatt indult útnak s már indulóban olyan kivételes műveltség birtokában, amellyel kortársait messze felülhaladta. Bár mindig az irodalmi studiumok felé vonzódott, beható tanulmányokat tett azok segédtudományai, valamint a nyelvészet és filozófia terén is. Ez irányú bűvárlatainak eredményei jól ismert kitűnő tankönyvei (*Olvasókönyv, Rhetorika, Poetika*), melyeknek gazdag tartalmi anyaga, új szempontjai és induktív módszere a legjobb enemű magyar kísérletek élére állítják őket. Ehhez járulnak később, amint tanári hivatása mindinkább a nevelés problémái felé irányítja figyelmét, (soká az Országos Közoktatási Tanács előadója is volt) becses pedagógiai cikkei, gyakori utazásainak eredményeiül meg művészettörténeti tanulmányai, amelyek közül legyen elég ez alkalommal csupán a Zichy Mihály, Lotz és Benczur ecsetéről írt színes elemzéseire utalnom.

Írói pályáját Gyulai Pál oldalán, mint a *Budapesti Szemle* állandó kritikusa kezdte meg, valami sajátos har-

móniában egyesítvén magában mestere elmés, áttetsző analysisét a Taine és Grimm Hermann bölcselő hajlamával, mely egyforma érdekléssel keresi a műnek nemcsak gondolati tartalmát, hanem keletkezésének körülményeit, írójának benne megnyilatkozó lelkét, anélkül azonban, hogy mellettük vagy miattuk a hagyomány uralkodó erejét figyelmen kívül hagyná. E bírálatok és ismertetések mellett egész sereg nyelvészeti, történeti és nevelésügyi cikket tesz közzé a korabeli lapok és folyóiratok hasábjain, s mindben ugyanaz a széleskörű ismeret, elemző eleme és a világirodalomban való meglepő jártasság jellemzik, akár kritikáiban, úgy, hogy szinte névtelenül föl lehetne őket ismerni valamennyit.

Első, nagyobb szabású dolgozata *Kazinczy és a német irodalom* címmel a hetvenes évek legvégén jelenik meg, s egészen eredeti felfogásával a szakkörök figyelmét nyomban magára irányítja. Könnyed és biztos tollal méri össze benne a hazai és külföldi irodalmak azon korbéli képét, főként a németét, melynek sokoldalú hatását, hatásának sugártöréseit vizsgálja aztán társadalmi és irodalmi viszonyainkon, annak vezéralakján Kazinczyn, Kazinczy nyelvészeti, æsthetikai és literátori törekvésein. Ez az épp annyira mély, mint lelkes tanulmány már tisztán mutatja azokat a jellemző vonásokat, melyek a Riedl essayista tollának egyre uralkodóbb elemeivé válnak, csaknem pályája második szakaszáig, amikor részletező hajlamát bizonyos túlzott epigrammai rövideg, könnyed, derült humorát egyre borúsabb hangulat kezdi fölváltani. Ezt követik nem szapora egymásutánban, (hiszen ő sohasem tartozott a gyorstollú írók közzé), befejezetlenségében is becses munkája: *A magyar irodalom főirányai*, mely a millennium évében látott napvilágot s voltaképp ugyanazt a problémát igyekszik, bár más keretek közt, fölfejtani, amit a Beöthy Zsolt koszorúzott könyve: *A magyar irodalom kis tükre*. Hasonló gazdag, kor- és művelődéstörténeti képekkel átszőtt a *Magyarok Rómában* című tanulmánya, melyet tartalmi és formai jelességei miatt maga is kedvelt, s *Olcsó Könyvtár*-beli kiadásán kívül díszesebb alakban is közzétett. Az 1900-as évekből valók a *Péterfy és Léderer Béla*, a *Toldy és Greguss*, *Katona és Gyulai*

pályájáról írt művészi veretű arcképei. Valamivel később meg, az országos Shakespeare-ünnepek alkalmából (1916) *Shakespeare a magyar irodalomban*, amelyet alig méltat-hatnánk szebben vagy találóbban, mintha a Beöthy Zsolt *Kis tükrére* tett saját szavaival illetjük: hogy ez is valódi ékszer a magyar irodalomban. Legmaradandóbb alkotása mégis, mely nevét egyszerre a legjobb magyar æsthetikusok sorába emelte, az *Arany János*ról írott vaskos kötete. A mestereitől tanult lélektani elemzés modern eszközeivel vizsgálja ebben Arany hazai talajban fogant, de világirodalmi remekeken művelt lángeszének csodás mélységeit, ember- és állatvilágát, melynek mind megvan a maga külön atmosphærája, sajátos típusa, miket ha röpkébb, ha behatóbb figyelemmel, egyenként bonckése alá vesz, hogy aztán valamennyiből a költő mikrokosmosát siessen alapjaiban magyarázni. Így építi fel e szép és bonyolult psyché gazdag épületét egyéni és nemzeti vonásaival, művészetével és tanításaival egyetemben, mint minden idők legmagyarabb költőjét, akinek világa egy örök magyar világ, megértése és szíviünkbe fogadása egyként szellemi és erkölcsi nyereség mindnyájunk számára. Valóban ez a könyv több mint tudós tanulmány, a magyar kritikai irodalom egyik remeke, hanem Arany érzelmi és kedélyi világára tett reflexióiban írójuk benső életének is beszédes magyarázója. Érthető, ha ezen a művén, mint valami szép márványtömbön, szinte halála napjáig folyton dolgozott, új meg új jegyzetekkel kísérte, hol bővített, hol cizellirozott rajta, aminek az ő kényes műízlésén kívül, azt hiszem, valami más, ösztönösebb rúgói is lehettek: azok az Aranyéival rokon testi-lelki szenvedések, amelyek őt is korán meglepték, bár takarni törekedett őket, majdnem emberfeletti erővel.

Rendkívül jótékony hatással volt Riedl csöndes, több mint két évtizeden át egy fővárosi réaliskola falai közé szórított munkásságára az a váratlan körülmény, mikor a Gyulai visszavonulásával — 1905-ben — megüresedett magyar irodalomtörténeti tanszékre őt hívta meg a pesti egyetem bölcsészeti karának egyhangú bizalma. A hírt mindenfelé örömmel fogadták, csak az ő lelkét szállta meg a hamleti

kétségek hollóserege : képes lesz-e megfelelni annak a díszes tanszéknek, melyhez annyi kitünő hagyomány emléke fűződik és amelyről nyugodtan elmondhatta, hogy sohase kereste, még csak a magántanárságot sem igyekezett megszerezni soha. Beköszöntő óráin sem hangos reformokat vagy ígéreteket csillogtat, hanem nagy elődeinek : Toldynak és Gyulainak emlékezetét újítja föl, s elhunyt barátja, Péterfy Jenő szellemét idézi. «Bár ő ülhetne most ezen a helyen, mondja a fájdalom megkapó hangján, mindenesetre önöknek is jobb lenne, neki is, aki már elköltözött . . .»

Mint tanító, mindent feledő buzgalommal adja át magát hivatásának, mintha egyesegyedül kathedrájának kívánna már élni ezentúl. Eleddig oly éber és sokoldalú tollát is hosszú pihenőkre kárhóztatja, csakhogy hirdetett kollégiumaiba mentől jobban belemerülhessen. Hányszor megtörtént, beszélt maga koronként, hogy egy-egy forrásmunkához későre jutván (pedig lehetőleg mindég, mindent át szeretett nézni), a hajnal ott lepte íróasztalánál, s szétszórt könyvei, papirjai közül kocsira kapva sietett fel hatalmas auditóriumára elé. Legszebb óráinak mégis ezeket mondotta, mikor még úgy, szinte izzó aggyal, az alkotás ihletében égve adhatta át szelleme kincseit hálás tanítványainak. Előadásait sohse írta le rendszeresen, csak apró, színes papírszeletekre vetett jegyzeteket használt, s a perc közvetlen sugallatára bízta magát. Az a meglepő szabatosság azonban, amely stíljét, módszerét egyaránt jellemezte, szigorú logikai egységbe sorakoztatta minden gondolatát. Így haladt végig a magyar irodalom egész történetén, a hún-mondák, középkori legendák, XVI. századbeli széphistóriák bonyodalmas útvesztőin át egészen napjainkig, s mentől közelebb jutott korunkhoz, annál részletesebb figyelemmel. Igen tanulságos, jórészt eredeti szempontból világítja meg pl. a felújulás korát, annak szellemi áramlatait és iskoláit, különös szeretettel a reform-kor, a kiegyezés előtti és utáni irodalmak értékes szakaszait, vagy a hogy ő szerette nevezni : a Vörösmarty, Petőfi és Arany korát. Folyton azt kutatta, mikép tükröződnek az írók lelki sajátságai műveikben, világnézetükben, stílusukban, érzelmeikben és embereikben. Sőt pár évvel ezelőtt, nem

minden tusakodás nélkül, arra határozta el magát, hogy befejezőül napjaink szépirodalmát, élő íróink és költőink méltatását tűzi ki előadása tárgyául. Tervét meg is valósította, nemcsak a Petőfi és Arany, hanem az Adyék iskolájának az ú. n. «nyugatista iránynak» beható bírálatával egyetemben. Hogy micsoda nehézségekkel kellett itt megküzdenie nemcsak a téma kényessége és sokoldalúsága, hanem kellő előmunkálatok híján az írók életrajzi adalékainak személyes utánjárással végzett megszerzése körül: nem kell bővebben fejtegetnem. Egy azonban bizonyos, hogy irodalmunknak eladdig nem hallott teljességű elemzésével annak egyetemi tárgyalását egészen átteremtette, modern és magas szempontjaival pedig — ha majd egykor kiadva közkinccsé lehetnek — írók és korok értékelésének jórészt új alapjait vetette meg.

De talán még inkább elemében volt Riedl, a tanító, híres szemináriumi óráin, hol minden hivatalos merevségtől menten még bensőbbé és közvetlenebbé, igazán azzá avathatta óráit, amivé mindég óhajtotta: a «közös szellemi munka tűzhelyévé». Válogatott tanítványok társaságában, a legkülönbözőbb irodalmi és æsthetikai témákat vetve föl, komoly és mélyreható polemiákat rögtönzött, melyeknek kerekedő hevét azonban szellemi fölénye és kedves modora mindenkor mérsékelni tudták. «Csak lehetőleg konkretumokat és nem általános frázist, gondolatokat és nem tetszetős szóhalmazt» szokta volt gyakran mondogatni, amivel főként a retorikus előadások túlzásai ellen akart óvást emelni. Hány kitünő doktori disszertációnak és pályaműnek vált forrásává egy-egy ilyen meghitt és gondolatébresztő szemináriumi óra, sőt volt serkentő hatással — vallomása szerint — a maga egyéni studiumaira is. A kuruc balladák hitelességének kérdését például itt tette először «kontradiktórius elbírálás tárgyává» s csak azután lépett föl vele s öntötte abba a végleges alakba, mely bámulatos mélyelműsége és módszeres vizsgálata tekintetében napjaink filológiai irodalmának egyik elismert mintájává vált.

Kétségtelenül, Riedl mint író elsősorban elemző és kritikai elme volt, aki mestere, Gyulai irányából, (íróknak és

műveknek a történeti folyamatban elfoglalt szerepük æsthetikai értékelését kereső irányából) indult ki, s ment át a legjobb német és francia műbölcselők iskoláin. Forráskészlete, ismeretanyaga, műveltségének köre nagyobb a Gyulaiénál, már a korszak haladottságánál fogva s ha mestere gyors, ösztönös elmeélet nem örökölte is, finom ízlése és sokoldalú fogékonysága szintoly bizonyossággal jelölték meg egy-egy költői lángész alkotóerejének útját és értékeit. Neki az irodalom a művelődéstörténet egyik ága, melynek tárgya: a szellemi tünemények vizsgálata; célja pedig: e tünemények jellegének és okainak megállapítása. E bűvárlatainál Riedlben mindig maradt valami theoretikus, valami lassan fölfejtő és rendszerező hajlam, mely önkénytelenül a németekre emlékeztet, viszont az, ahogy a gondolatait formulázza, az az éppen olyan szellemes mint fordulatos stíl, élénk, szabatos és szűkszavú jellemzéseivel, egyszerű és áttetsző kompozíciójával, amelynek első virágait nálunk a Gyulai prózájában üdvözli, — már részben magyar, részben francia, közelebbről Taine-féle hatás. Mennyi kiváló tényezőt, hazai és külföldi hatások fényétől megvilágítottat tud Riedl a történet küszöbén felülemelni, és ami csak az igazi tudós ismertető jele: az anyagnak mindig első kézből való felkutatásával és ismertetésével egyetemben . . . Benne is lankadatlanul munkált az a három lélektani rúgó, melyet Katona Lajos nekrológiájában barátja legszebb erényeként emleget: a tudós skepsis és égő tudományszeretet, mely folyton új és helyesebb eredményekre sarkal és a mindig biztos módszer, mely a sikeres megállapítás elérését lehetővé teszi.

Kritikai modorában is sok tekintetben eltér Gyulaitól, akinek heves, megtámadottan is támadni szerető véralkatával szemben Riedl minden subjectiv hangtól menten, lehetőleg elvi magaslaton maradt. Az az előkelő, úri tapintat, mely közlékenysége és tartózkodása mikéntjét jellemezte, kritikáiba is gyorsan átszűrődött. Sem fölényeskedő, sem malitiosus nem tudott lenni, jóllehet az a bátor meggyőződés sem villog soraiban, mely Gyulainak jelleme mélyéből felszökkenő erénye maradt mindvégig. És mégis, Riedl nem kevésbé őszinte és igaz. Az őszinteség és igazság neki is annyira legbensőbb

lényéhez tartozott, akár — boldogabb éveiben — tréfás és ötletes beszéde a kedélyéhez. Amilyen közvetlen és megnyerő tudott lenni a magánéletben, éppen olyannak mutatkozott minden előkelősége mellett — írataiban. A szíve nyitott könyv volt ; tiszta és átható tekintete mindig sejtette érzéseit és gondolatait egyaránt. A frázisoktól, amelyek szerinte nemcsak üresek, hanem hazugok is egyszersmind, a Gyulai szenvedelmével irtózott. «A frázis és testvére, az örökös retorika, többet pusztított nálunk, mint Mohács», mondja egy helyütt némi túlzással. Még halálos ágyán is, amikor mintegy írói testamentumát diktálja egyik barátja tolla alá : eltilt maga fölött minden hivatalos beszédet, minden üres cerimóniát ; utolsó gondolata : «La mort sans phrase!» . . . S ki merne e szó irtózatos komolyságában kételkedni!?

Mint ember, Riedl egyike volt a legszeretetre méltóbb egyéniségeknek, kit nemcsak nagy műveltséggel párosult szívjósága (manapság ritka erények együtt), hanem tetőtől-talpig úri mivolta is ilyenné avattak. A szép cultusa neki is áthatotta egész valóját és viselkedését, mint mesterének, Greguss Ágostnak. Előkelő sugár-alak volt, a rendesnél magasabb termettel, mely a külsejét annyira jellemző hanyag eleganciával mozgott és öltözködött ; úgy hogy e tekintetben is feltűnő volt a hasonlóság közte s egy neves arisztokrata politikusunk között. Volt rá eset, maga beszélte tréfás kedvben, hogy egy pár alkalommal össze is tévesztették őket, s ilyenkor kínos zavarában nem győzött a címek és hajlongások ellen tiltakozni . . . Finom, ovális arcát gesztenyeszínű szakáll körítette, míg dús fekete haja, mely korán gyérülni kezdett elől, bizarr fürtökben borult halántékaira, miáltal nagy fehér homloka még jellegzetesebben villant elénk, s nemes ívelésével uralkodni látszott az egész arc felett. Valóban ez a szép, gondolkodó homlok, s az alatta égő kék, de átható tekintetű szemek kölcsönöztek a Riedl megjelenésének valami szokatlanul meleg, lebilincselő varázst, mit az ajkain lebegő méla mosoly árnyalt át néha némi irónikus színezettel. Egy filozófus-fő a legköltőibb kedélyalkattal párosulva, melyben ész és szív szintén gyakran kerültek egymással antagonizmusba,

s ha küzdelmük hangja ritkán hallatszott hozzánk, felhőit az arc mozgalmas tükrén annál többször láttuk átsuhanni. Hangja tompa és értelen volt, de mégsem monoton; mindig szellemes és élénk előadása pedig egészen átlelkesítették azt. Szokása volt, hogy beszéd közben egy-egy fogasabb kérdés előtt hosszasan hallgasson s némán, maga elé szegzett tekintettel keresse mintegy a fölfejtés lehető módjait. Viszont kényesebb természetű témáknál, kivált ha erkölcsi vagy személyes ízű vonatkozások is vegyültek közbe: hirtelen felállott, s járva-elve nagy lendületű gesztusokkal adott kifejezést felindulásának. Különben társalgása mindig színes és gondolatébresztő volt, akár írásai, melyek a nála mindjárt feltetsző formai gond ellenére sem vesztettek soha a művészi ihlet bensőségéből. Ifjabb éveiben, míg lelke illuzió-tökéjéből jobban tellett, kedélyét is állandóbb derű jellemezte. A társas örömöknek szívesen megnyílt, sőt ha elemében érezte magát, beszéde csak úgy sziporkázott az elmés és ragyogó ötletek tüzijátékától. Szerette, hogy az ő nyelvén szóljak, mintegy dramatizálni maga körül az életet. Szeretett nyájasan kötekedni, valami költött hírrel vagy ráfogással szeppenteni meg a naivabbakat, vagy az emberi hiúság és önhittség túlzásait tenni nevetségessé. Mert ő is hamar átlátott az embereken, át titkolt céljaikon és fogyatkozásaikon, gúnyja azonban sohasem volt epés, sem rosszindulatú, legfőlebb szatirikus, de ennek az élet is mindinkább tompította humorának filantrop melege.

Mily természetes, ha ezt a szeretetreméltó lelket a barátok és tanítványok egyre növekvő serege vette körül a lakásán is, az egyetemen is, a hová összpontosult lassanként Riedl életének egész munkaköre. Alig volt nap, hogy ne lett volna nála valaki, néha, boldogult anyja életében, egész kis társaság egyszerre, hogy feledtessék vele a ma gondjait vagy valami irodalmi vagy aktuális kérdésben hallgassák meg mindig érdekes és eredeti nézeteit. Az ilyen meghitt beszélgetés, komoly szó, nem egyszer tudományos vita, rendszerint igen jó hatással volt rá. «Szeretem az elmét és a szívet egyszerre hallani, — mondotta egy alkalommal búcsúzó barátjának, — a mikor annyi gonoszság és korlátoltság kíséri az embert

úgyis úton-útfelen.» Ha talán borús hangulatban találtuk, külföldi útjainak emlékeivel próbáltuk felvillanyozni fáradt kedélyét. Elég volt ilyenkor egy röpke célzás, vagy kedvenc rózsáira és fenyőágaira mutatnunk (nőhallgatói szokták ezekkel elárasztani íróasztalát és könyvespolcait), hogy emlékébe idézzék a Tátra minden romantikáját s a «szép és halhatatlan Olaszországot», amelyet ép oly korán és költői rajongással szeretett, akár kitünő italophil barátja, Beöthy Zsolt.

Már ifjabb éveiben, alig hogy megjött a tavasz és megszólalt a csalogány, egyedül vagy bensőbb barátjai (Péterfy Jenő, Angyal Dávid, Haraszi Gyula stb.) társaságában sietett ő is dél felé. Hacsak egy pár napja volt: ki az Adriára s a dalmát szigetekre, ha jobban tehetne, húsvétkor és a nagy vakációk idején, Róma, Florenz, Nápoly, vagy Szicilia fénydús ege alá. «Mint a bibliai Három királyok a csillag után, oly ájtatos reménnyel indultak az olasz tavasz fuvalmai után» — mondja maga Péterfy barátja emlékezetében. Uti benyomásairól és élményeiről azonban ő *sem* szeretett sokat beszélni, ő is afféle magán ügyének tartotta, mint Taine Hyppolit, talán épen azért, mert nála sem pusztá hangulatkergetést, nem ideig-óráig tartó szórakozást jelentett az, mint a modern utazók nagy részénél, hanem valóságos tanulmányt, valami költői ihlettel rokon lelki élményt, amelybe egész énjével vágyott lemerülni . . . Olaszország után a nagy német városok (Berlin, Drezda, München, Nürnberg stb.) múzeumait látogatta legszívesebben. Bámulta a bennük fölhalmozott kultúrtörténeti kincseket s azt a hatalmas szellemerkölcsi levegőt, mely a Bismarcktól összekovácsolt germán államokat alig félszázad alatt olyan rendkívüli sikerekre ragadta. Mint egykor Széchenyi Angolországra, úgy utalgatott ő, főként előadásaiban, örök szélsőség között hanyódó fajunk ujjáteremtése körül a német energiára és német erkölcsre. (Sajna, hogy a háború borzalmai alatt belőlük is mihamar ki kellett ábrándulnia.) Idehaza meg a Magas-Tátra és a szép Margit-sziget voltak kedves üdülőhelyei. Az előbbit, ha jól tudom, orvosi tanácsra kereste fel először, s rendszeren Ó-Tátrafüreden vonta meg magát, s innen sétálgatott át a szomszédos Lomnicz, Matlárháza és Tátraszép-

lak valamelyikére. A természet ezer pompája között mindig az ragadta meg elemibb erővel, ami a Tátra ölen, Sorrento tengerpartjain, vagy Róma és Szicilia nagyszerű romjai között: a méretek grandiozitása és az a fenséges nyugalom, amely kifáradt testét-lelkét egyszerre üdítette föl. Kedélye, munkakedve itt mihamar felfrissült, sőt nem egyszer éppen ezek a nyári pihenők lettek írói munkásságának új és szapora ihletőivé. Hány szép tanulmányának első gondolata fogant meg vagy nyert befejezést a tátrai erdők titkos magányában, vagy később a Margit-szigeten, amely hovatovább szintoly beszédes és meghitt barátja lett neki is, mint volt a tölgyek öreg énekesének, Arany Jánosnak. Ott sétálgatott, vagy üldögélt rendszerint a romok közelében, közel a csillámló Dunához, hol álmaiba és könyveibe merülve feledni látszott minden földi gondot, feledni mind gyakoribbá váló kedélyi válságait, melyekről csak a legbizalmasabb körben ejtett el koronként egy-egy méla szót.

Mert ez a derjilt és harmonikusnak tetsző lélek, akit olyan nagy eszmék és nagy érzések hevítettek, akit a baráti és tanítványi ragaszkodásnak olyan forró levegője vett körül, természeténél és sorsánál fogva gyakori benső válságoknak volt kitéve. Gyöngéd kedélyi élete és erős analizáló hajlama nem bírt mindig kellő egyensúlyban maradni és míg szelleme és szíve kincseit csodás önzetlenséggel szórta szét közöttünk, egyéni búját-baját annál óvatosabban igyekezett takarni mindenki előtt. Előttünk s talán maga előtt is, hogy úrrá ne legyenek folyton tépelődő, mimóza-lelkületén. Mindez mit fejthetett volna ki benne mást, mint még nagyobb érzékenységet, amelynek örökös ostroma ellen csupán stoicismusa és a vas kötelességtudás által próbálta magát úgy a hogy felvértezni. Ám ez a vért a világháború és a forradalmak örökös zaklatásai alatt mihamar lepattogott, s nemcsak régi sebeit szaggatta fel újra, hanem az emberi haladásba, a kultúra áldásaiba vetett föllengző hitét is vérig sebezte. «A baklövések pergőtüzében állunk, — írja egyik levelében, a háború derekán. — Külföldön a Kossuth-bankó többet ér (kuriozitási érték), mint a mi pénzünk.» Máskor: «Az emberi művelődés csődjét éljük. Európa ketrec, amelyben dühödt tigrisek akarják egymást

agyonmarni. S az emberirtás és gyűlölet még fokozódik . . . » Talán soha melegebben nem szoritotta barátai kezét, mint ezekben az ítélet-időkben ; soha szaporábban nem irogatta rövid, aphoristikus gondolatokkal telt leveleit, mint ezen válságos évek súlya alatt, amikor hazája sorsával együtt úgy tetszett, hogy a tudomány, a civilizáció s a közös emberi kultúra értékei is mind veszendőbe mennek. Készülő tanulmányait (Petőfiről és Rákosi Jenőről) sem tudta már kedvére befejezni. Anyja halála pedig, bár alig ejtette ki többé a nevét, lelke legmélyén rázta meg a hű fiút. Emlékét szótlánul temette magába, mint legdrágább halottainkat szoktuk, de ha valaki, ő érezte igazán, hogy az a kihült szív egy egész világot vitt magával, mely nélkül mintha nem is tudott volna már élni sokáig, alig félévre rá ő is követte az örökkévalóságba . . .

Az igazán jók és nemesek azonban, mint amilyen ő volt, nem temetkeznek el végképp sírjukba : eszményeik és erényeik szárnyán hamar kikelnek abból, hogy tovább munkáljanak mint jótévő sugár mindnyájunk szívében. Ilyen jótévő sugár, valódi fáklyavivő volt Riedl mint ember, mint tudós és mint tanár egyaránt. Amint az irodalmi műveltség nálunk emelkedni fog, bizonyára emelkedni benne az ő kultusza is. Művei a magyar szellemi élet marandó értékei közé fognak tartozni mindenha.

PAP KÁROLY.

HELENA ÉS FAUST.

(Visszhang Némethy Géának a Kisfaludy-Társaságban tartott székfoglaló értekezésére.¹)

Wir beschwören nicht die Helena,
wie Faust, um einen Euphorion zu
zeugen, und noch weniger haschen
wir nach seinen Hüllen, wenn der
Spuk verschwindet.

Wilamowitz, Platon. I., 750. 1.

Némethy Géza kedves ötletességgel a Helenáért rajongó Faust alakjában érzékíti meg azt a vonzódást, amelyet az utókor a görög szellem iránt mindmáig érez. A gondolatot Goethe *Helenájából* (a *Faust* II. részéből) kölcsönzi; de a mai idők spenglertelt levegőjében az egyszeri eseményt a kultúrképek sorozatába bontja szét. Mert a lovagkor Faustját a renaissance Faustja követte a maga szertelen szépség kultuszával, melyet majd csak a felvilágosodás korszaka fog az ész a és klasszikus formák tiszteletévé letompítani. Jelenleg a tudomány Faustja él a görög Helenával boldog házasságban, miután a neohumanizmus meleglékű mát kasága után polgári ünneplőben és polgári hatóság előtt megesküdött vele.

Eddig rendben van a dolog, s minden okunk van melegen gratulálni a filológia szerencsés Faustjának a nagymúltú nő birtokához. A baj ott kezdődik, hogy Némethy — értekezése végén — szűknek érezi magán a polgári ünneplőt. Felejtí a jelennek helyzetét, a mult asszonyáért kezd újból lelkesedni, s e közben nem veszi észre, hogy az oldala mellett álló Helena sem a régi Helena többé. A családi boldogtalanság magjait hinti el evvel; mert a letűnt ifjúság arcképeibé szerelmes férjnek még Helena sem fog megbocsátani. Pedig neki az ó-kortól kezdve nagy gyakorlata van, hogy a valóságot az árnyékképpel váltogassa (a monda szerint Paris Helena árnyékképét ölelgette Trója falai között).

¹ Megjelent a *Budapesti Szemlének* 1922. nov. számában.

De elég a képes beszédből. Némethy hideg tudományos érdeklődés helyett a filológustól is lelkes szeretetet követel. Teljes joggal követeli, amíg a lelkes szeretet nincsen ártalmára az igazságnak és nem teszi kúszákká értékeléseinket ; aminek nem kell szükségkép bekövetkeznie. Minden történelmi tudásunk legmélyén személyes élményünket találjuk, melyben mult érzéseket és gondolatokat élesztünk újra, veszünk magunkba, teszünk magunkévá. Ezt az érzelmi munkát szerető odaadás nélkül el sem lehetne végezni. A magunkéból kell valamit feláldoznunk másnak, idegennek, mint minden szeretetnél, hogy a mult ismerete a maga egész közvetlenségében a mienk lehessen. Műélvezet még a történettudás kereteire sem szorul rá, hogy az élmény valóra váljék ; az ő esetében a művészet nagy alkotásai kiléptek a történetírás korlátai közül, időtlenek, örökjellegűek. A művész is csupán saját érzéseiben és alkotóképességének törvényeiben fogja azon normákat keresni és megtalálni, amelyek szerint a mult emlékeivel szembehelyezkedik ; ezek értelmében fog válogatni, befogadni, utánozni, s mindennek ellenére újat alkotni. De a tudós sem a műélvezőnek érdektelen tartózkodásánál nem maradhat meg, sem a művész önkényét nem teheti magáévá. Neki az élmény csak alap a további, a kritikai munkássághoz, amely a tetszés vagy nemtetszés legszubjektivebb területein sem fordulhat el a történet változó feltételeitől és az emberi fejlődés törvényeitől. Neki az élményt újabb élményekkel kell bővítienie, helyesbítienie, s az ezek alapján nyert fogalmak összességéből azt a tudományos rendszert felépítienie, ahol minden egyes résznek helyes elbírálását a többire tekintettel kijelölt helye garantálja. Éppenséggel így van ez ott, ahol már többé nem is könnyen elkülönülő esztétikai alkotásokról van szó, hanem a gondolkozásnak rendszerezésre kínálkozóbb kísérleteiről, intézmények szövedékeiről vagy a kultúra egészéről.

Némethy teljes joggal lelkesedik Vergiliusáért, Horatiusáért, amíg ez a lelkesedés a költészet szépségeinek szól. Az eset akkor kezd aggályossá lenni, midőn a stoikusok bölcsész-gőgjéről és Lucretius idézésével az istendöntő

Epikurosról oly módon beszél, hogy teljesen azonosítja magát az antik érzésekkel és nézetekkel. «Nemcsak nézeteinkben, hanem még érzéseinkben is pogányokká lesziünk»; ez sokkal határozottabb kijelentés, semhogy tudatosnak, célzatosnak ne kellene venni. Így hát csak annál jobban gondolkozóba ejt, annál több kérdés felvetésére indít: az újabb Nietzsche eset. Némethyt csakugyan antik emberré varázsolta a filológia, keresztény hitének megtagadásáig? Lehetett, szabad volt ennek így történni? Vagy általánosságban formulázva a kérdést: túri-e, megengedi-e a tudomány, hogy a multa vonatkozó élmény annyira élmény maradjon, hogy személyére nézve évezredek fejlődését kapcsolhassa ki a filológus?

A multa a jelen szögéből értjük meg csupán. Történeti megértés bizonyos értelemben nem egyéb, mint a multa összevetése a jelennel; történetírói haladás meg mindenestre annyit jelent, mint újabb módszereket, szempontokat, gondolkozási irányokat alkalmazni a nagyjában változatlan anyagra. A multa a jelen szintjéről látjuk, értékeljük már csak kényszerűségből is. Természetesen a tudós is saját korának gyermeke, s az emberi fejlődés folytonosságából minden igyekezetével se tudná magát kirekeszteni. Némethy sem akkora pogány, mint amekkorának állítja magát; idegen testnek senki sem maradhat meg a mindenkit magába záró élő szervezetben. Itt ugyan a közvetlenül adott modernség nem elég. A tudomány nem érheti be az időnkint divatos társadalmi és politikai jelszavakkal; sőt a tárgyilagosság érdekében küzdenie kell ellenök. Noha ezt néha oly kevés sikerrel teszi, hogy még legnagyobb historikusaink is általános korszemléleteknek és törekvéseknek hű kifejezői, miként az angol Grote angol szabású liberalizmusával, a porosz Droysen Nagy Frigyes idejéig visszanyúló territorializmusával, s ennek folytatásaképen Mommsen a maga imperialisztikus gondolkozásával.

De nehézségek, sikertelenségek sem változtatnak a követelményen: a jelen a történetírásban az egyelőre végső synthesis szerepét töltsse be, amely a folytatólagos fejlődés eredményeként összképben foglalja össze a multa

tanulságait. Áll ez nemcsak a tudomány úgynevezett módszer tanára vonatkozólag, hanem áll mindazon segédfogalmakra nézve is, melyekkel a multat mérlegeljük, elbíráljuk, értékeljük. Az antik életet nem az fogja legjobban megérteni, aki a legbiztosabban és leghívebben képzei bele annak viszonyaiba magát; ez csak feltétel, csak kiindulási alap. Ha nem így lenne, magukat a görögöket és rómaiakat kellene saját maguk legjobb értelmezőinek elfogadnunk. Az igaz megértésnek legfőbb kelléke a távolság-érzés és ennek alapján kritikai felismerése annak, ami minket a mult embeireitől elválaszt, megkülönböztet. A történetírás haladása a mind tisztultabb és magasabb reflexió munkájához van kötve.¹

De hiszen a történetet bennmaradóan (immanensen) kell magyarázni, így hangzik az ellenvetés; a multtal nem követhetünk el nagyobb igaztalanságot, mint azt, hogy saját értékeinket keressük, követeljük rajta. De nem is erről van szó. Csak éretlen, naiv radikalizmus kíván a történettől egyebet, mint, amit ez feltételeitől meghatározottan nyújthat; a kritikai mozgolódás gyermekbetegsége az a hiperkritika, amely a fejlődés sorozatából kiemelve állítja a multat a jelennel szembe (a radikális gondolkozásmód ahistorizmusa). Nem ellentét, ha a történetírástól immanenciát követelünk és mégis azt hangoztatjuk, hogy emi-nensnek kell lennie, ha a legjobb osztályzatra tart igényt. Mert távlatot csak a jelennel való kapcsolat ad majd a multnak. Azokat a történetírókat, akik a jelenre irányított kitekintés nélkül dolgoznak, a távlatot még nem ismerő primitív rajzolókhöz és festőkhöz hasonlíthatjuk. Ha például az ó-kor modern értelemben vett egyetemeket még nem is ismerhetett, iskoláik és tudós közösségeik igaz meg-

¹ Idevág, ahogyan Werner Jaeger jellemzi az ókori tudományok fejlődését: Keine dauernd passive Hinnahme, sondern eine fortschreitende Entmaterialisierung und Vergeistigung unseres Liebeswerbens um Helena, die griechische Braut (*Vom Altertum zur Gegenwart*, 1921, 5. l.).

értéséhez mégis hozzátartozik, hogy ilyenkor mai egyeteminkre gondoljunk.

Tudós ítélethez szükséges szabad állásfoglalás más módon el sem képzelhető a multtal szemben. Nem az egyenrangúságnak vagy — ha úgy tetszik — magasabbrangúságnak, egyáltalán nem a rangnak kérdése itt a legfőbb mozzanat, hanem a tudatos szembehelyezkedésnek ténye maga. «Te» és «én» korrelatív fogalmak, s a «te» ismerete nem születik meg az «én» ismerete, az önismeret nélkül. Az itt követelt fejlődés már a multat megragadó első élménnyel kezdődik. Az előbb szeretetnek, odaadásnak, végső fokon egybeolvadásnak jellemeztem ezt az élményt. De ez a jelenségnek csak egyik, az objektiváló oldala; mert van egy belső, szubjektív, az én felé haladó iránya is az élménynek. Sőt számomra az élményt csak az teszi élménnyé, hogy az az én élményem. És végső eredetben ezen a kialakult öntudatosságon fordul meg a különbség egyfelől a megértés, másfelől a gondtalan hagyományátvétel vagy akár rajongó, akár lelketlen utánzás között. A középkor folytatta az antik tradíciót, a renaissance utánozta, de annak szellemét egyikök sem érthette meg, mert a feladathoz szabad önismeretök hiányzott. Hogy a tudomány csak folytonos kísérletek árán közelíti meg azt a megértést, az nem utolsó sorban annak a következménye, hogy az önmagunkra, történeti feladatunkra és céljainkra való ráeszmélés a történeti fejlődés folyamán módosul, a mult megértése pedig ehhez az önráeszméléshez van kapcsolva.

Nemcsak a történeti folytonosság gondolata feltétele az itt előadott felfogásnak; ez többé-kevésbé az egyenesvonalú haladás eszméjét is magába zárja. Ó-kori filológus többnyire úgy érzi, hogy neki ez eszme ellen természetes életösztönből védekeznie kell. Egyedülállónak, kivételesnek, felülmulthatatlannak akarja szeretete tárgyát látni, az ó-kori életet. Azt a fejlődési elméletet még tán csak elfogadja, melyet Spranger «ciklikus»-nak nevez, s mely a különböző kultúrákban párhuzamosan haladó azonos korszakokat tételez fel (Breysig, legújabban Spengler); hisz a görög történetben

is beszélünk — Eduard Meyer nyelvével — középkorról és újkorról. De hogy a jelen a fejlődés magasabb fokán áll, mint az antik mult állott, hogy utóbbi csak a jelennek előkészítője, ezt a feltevést «jó erkölcsű» filológus a «parallèle des anciens et des modernes» kora óta sértődötten szokta visszautasítani. Nemcsak magában van a hiba. Midőn a modern civilizáció legmutatósbab, de legkülsezőbb vívmányait tartják szemé elé: a közlekedés és hírszolgálat gyorsaságát, a technikai haladást, a gyárüzemek gazdag termékeit és az élet kényelmét (?), akkor ő teljes joggal a romokban heverő görög templomokra és a torzóknak maradt szobrokra mutat rá, s nem minden ok nélkül meg van győződve arról, hogy a haladásnak nemesebb ércű értékmérőjét ő tartja kezében.

Az egyenesvonalú haladás eszméjét — vagy mondjuk óvatosabban: hipotézisét — nem is lehet elfogadni bizonyos megszorítások nélkül. Csupán optimizmus képzelteti, nyilvánvaló tények ellenére, hogy az emberiség — időleges visszaeséseket nem ismerve — mindig csak fölfelé haladt. Azután — úgy látszik — a kultúra bizonyos formái annyira különleges feltételektől függenek, hogy számukra a fejlődési tetőpont csak egyszer adódott és soha többé nem fog adódni; lehetséges, hogy a görög művészetnek egynémely megnyilatkozása tényleg ilyen soha többé el nem érhető magassági fokot jelent. De maga az esztétikai álláspont, melyre az ó-kor bámulói helyezkedni szoktak, a legkevésbé alkalmas álláspont, hogy róla — a történész feladatához híven — az élet egészéről mondjunk ítéletet. Alkalmatlan nemcsak azért, mert a rendkívüli tehetség, az alkotó genius kiszámíthatatlan történeti tényező, kinek így alkotásai is túllépik az átlagéletet befogó történeti kereteket; de alkalmatlan a műélvezetnek exkluzív természeténél fogva is. Képzeltetni műbarátot, aki az egész többi emberiséget — összes fejlődéseivel együtt — odaadná az egyetlen milói Venusért (esztétikai ahistorizmus). Már pedig a történetírásnak, megismétlem, az élet egészéről kell számot adnia; azon összes értelmi és erkölcsi formákról, módokról és körökről, melyekben és

melyek által a történet megnyilatkozik. S ha ezt vesszük a történettudomány szerényebb igényű, de gazdagabb tartalmú kötelességének, akkor az antik és modern élet egybevetésekor aligha az utóbbinak vereségét fogjuk kihirdetni. A tudomány és technika kérdésénél senkisémet kételkedik; az ó-kori erkölccsel és etikával szembe meg a kereszténységet állíthatjuk.

Valamikor a görög-római műveltségben gyökerező tudást «*studia humanitatis*»-nak nevezték el a teológiának, az «*istenség tudományának*» ellenpárjaként. Az a filológia, «*amely már többé nem tart igényt a kitüntető helyre, amely a klasszikus szóban rejlik*» (Wilamowitz), név szerint még manapság is a magasabb emberi eszményt: a humanitas-t, a humanizmus-t képviseli. Etikailag értelemben gondolva, jogcíme hozzá — soha nem kicsinyelhető kulturális érdemei ellenére — már a humanisták idejében nem volt.¹

Mert az emberiség legmélyebb értelmét a kereszténység adta meg; mert az emberben az embert tisztelni az erkölcsi személy eszménye által a kereszténység tanította meg. Ha ehhez hasonlót találunk is az antik bölcsészet utolsó korszakaiban, a görög-római bölcsész tanításai úgy viszonylanak a keresztény ideálhoz, mint a retorika az eleven hithez, a logika formulái az élethez. Mert a kereszténység erkölcsi követelményeit olyan élmény duzzasztotta, melyet az antik világ nem ismert: a kegyelem és a lelki üdvösség reményét ébresztő istennek élménye. Bármennyit veszített is idővel ez élmény közvetlenségéből és erejéből az egyes emberekben, maradt belőle bennök mai napig elég, hogy a kereszténytől a pogányt jól megkülönböztessük; sőt hogy a késői antik gondolkodás mechanikusan egyenlítő és atomizáló emberieségét, ernyesztő és lapos filantropizmusát a kemény feladatú

¹ Hermannus Buschius *Vallum humanitatis* című könyvében (1518) még úgy tartotta, hogy: «*Roma humanitatem orbi dedit*». Rómát a német neohumanizmus Græcia-vá helyesbítette. De az efféle hit manapság már a németek közt is kiveszőben van; megmaradt a szó és — Schneidewin zavaros könyve (*Die antike Humanität*).

keresztény humanizmussal ma se cseréljük össze. «Szeresd felebarátodat mint tenmagadat»: ezt sem egy öntelt egoizmus, sem egy mindent nivelláló humanitarius felfogásmód nem hirdette. Ebben minden kötelességünk benne van, mellyel — az erkölcsi értékek védelmére, fokozatos jelentőségben — elsősorban magunkkal, azután fajunkkal, nemzetünkkel, végül az egész emberiséggel, minden egyes emberrel szemben tartozunk; mert magunkat is csak a velők szemben teljesített kötelességek arányában szerethetjük. Bennünk keresztény gondolkozású emberekben az erkölcsi függetlenség és szabadság eszméjét is az efajta humanizmus kelti fel és nem a stoikus bölcs gögje vagy éppenséggel Epikuros felvilágosodása, mint a magyar Nietzscheben. Ha úgy állna a dolog (de persze nem úgy áll!), hogy választani kellene görögös tudás és kereszténység között, modern kultúránknak egy pillanatig sem volna szabad haboznia.

Epikuros felvilágosodása! Némethy nem következmények nélkül lelkesedik érte. Saját «felvilágosult» gondolkozásmódjának nyomait értekezésében is megtaláljuk. Nem állítom ugyan azt, hogy itt e gondolkozásmód összes ahisztórikus kíséretével jelenik meg; de Voltaire-nek és vele együtt a francia «illumináltaknak» annyira középponti helyet juttat az antik hagyomány történetében, aminő azokat bizonyára nem illeti meg. Legalább is nem akkor, ha annak a hagyománynak fejlődéstörténetét a tudományos megértést jelentő végcél szögéből vizsgáljuk. Mert hisz akármilyen nagy érdemei legyenek is Voltaire-nek az egyetemes kultúr-történetírás körében, «előkelő idegenként» állott az antik világgal szemközt, már csak alapalkatánál, racionalizmusánál fogva is. A francia forradalomnak meg bizonynyal sok köze volt az unos-untig hangoztatott Brutusokhoz és Catókhöz; de az antik multnak ez a fajta ismerete és felelevenítése nem tartozik a görög-római utóéletnek legörvendetesebb jelenségei közé. Hacsak nem találkozik valamely radikális filológus, aki tudományos vívmánynak minősíti majd Condorcét szövegjavítási ajánlatát, hogy a római költő-

nek szavait, melyek erkölcs nélkül haszontalan törvényekről beszélnek, mint a filozófus gondolatot «törvények nélkül haszontalan erkölcsbe» fordítsuk át.

Goethéből indultunk ki, Goethehez térhetünk vissza. Némethy ott tesz pontot *Faust* szövegében, ahol a nagy fordulat még csak kezdődni fog. Azt mondhatnók, hogy értekezése jelmondatának a következő szavakat választotta, melyeket egy minap megjelent jeles essay-gyűjtemény élén (Von Altertum zur Gegenwart) — eléggé félrevezetően — olvashatunk :

Alles, was je geschieht
Heutigen Tages,
Trauriger Nachklang ists
Herrlicher Ahnherrntage ;
Nicht vergleicht sich dein Erzählen
Dem, was liebliche Lüge,
Glaubhafter als Wahrheit,
Von dem Sohne sang der Maja.

(Weim. Ausg. 9637 k. s.).

Pedig még csak most fog felcsendülni Faust és Helena csodagyermekének, az ikarosröptű Euphorionnak zenéje, melyet Mephistopheles, a csúf Phorkyas képében, az imént idézett görög női karhoz fordulva a következő szavakkal vezet be :

Höret allerliebste Klänge,
Macht euch schnell von Fabeln frei!
Euer Götter alt Gemenge,
Lasst es hin, es ist vorbei!

Niemand will euch mehr verstehen,
Fordern wir doch höhern Zoll :
Denn es muss von Herzen gehen,
Was aus Herzen wirken soll.

(W. A. 9679 k. s.).

Goethe tudvalevőleg Byronra gondolt Euphorion alakjánál ; az angol költőt meg a következőképpen jellemezte beszélgetéseiben : «Byron nem antik és nem romantikus, hanem olyan, mint a mai nap maga». (V. ö. Adolf Trendelenburg *Faust* kiad. II. 1921, 303. l.). Helena gyermeke, Eupho-

rion tehát Goethe szemében is a jelen. Tehát Goethe is úgy vélekedett, hogy a múlt a jelenhez vezet; hogy a görög szépséget nem csodálhatjuk a jelen gondolata, szeretete nélkül. Büntetés nélkül mi filológusok sem felejthetjük, hogy ez a mi jelenünk zárja magába annak a görög-római multnak emlékét, melynek szeretetében Némethy barátommal egyik vagyunk, ha nem is az itt közölt észrevételek elhallgatásáig.

HORNYÁNSZKY GYULA.

KÖLTEMÉNYEK.

Három igazság.

Hol volt, hol nem, régen történt,
Tett a király olyan törvényt,
Hogy a kinek akasztófa
Volt a rovására róva,
Király előtt ha kivágott
Három olyan igazságot,
Mit a király valamennyi
Bölcsé sem bírt tönkreverni :
Tett a tűzre bármi rossz fát,
Azért mégis feloldozták.

Hát egyszer csak, eb a lelke,
Elgondolta Csala Ferke,
Hogy akárhogy' istrázsálják,
Király legszebb paripáját
Ellopja ő, szedte-vette! —
Elgondolta, meg is tette.

Ötszáz huszár a nyomába,
Megbotlott a lova lába,
S a huszárok Csala Ferkét
Leteperték, vasra verték.

Akasztófa Ferkét várja,
Tenger népség körülállja,
Ott a bíró, ott királya,
Nagy haragban fő a mája ;
De a királylány, aranyhajjal,
Olyan mint a kelő hajnal ;

Ferke mohón pillant rája,
 Úgyet sem vet a királyra.

«Ki elloptad paripámat,
 Bár akasztófára szánlak,
 Míg fölötted pálcát törnénk,
 Tudod-e, fickó, a törvényt?»
 «Tudom, felséges királyom,
 Igazság kell, pedig három.»
 «Mondd az első igazságot.»
 «Móte járom a világot,
 Akármerre kóboroltam,
 Akasztófavirág voltam.»
 «Mit szóltok ti, bölcsek, erre?»
 Három bölcset is szól egyszerre :
 «Mit tudhatnánk erre szólni,
 Nem lehet ezt megcáfolni.
 Ki fejét ily bűnre adja,
 Gaznak szülte azt az anyja.»
 «Elő, fickó, hamarsággal,
 A második igazsággal.»
 «Hogy itt állok, bizony Isten,
 Nem örülök egy cseppet sem.»
 «Elhisszük azt.» Nagy zavarban
 Mormogják a bölcsek karban.
 «Tálald ki hát, ezer átok,
 A harmadik igazságot!»
 Ferke felel : «Hát instálom
 Felsőgedet, jó királyom,
 Ha én innét elmehetek,
 Jószántamból, elhiheted,
 — A ki mást mond, eb a hite —
 Sohsem jövök többet ide.»
 Szegény bölcsek, mint a részeg,
 Bamba képpel összenéznek,
 Orruk vére elkezd folyni :
 «Ezt sem lehet megcáfolni.»

Forr a király nagy haragja :
 «Hordd el magad, gaz haramja!»
 Ferke magát el is hordta,
 De másnap már megcáfolta
 A harmadik igazságot.
 Visszatért . . . És mit csinált ott?
 Nem szép lóra vetett pányvát,
 Ellopta a király lányát.

A púpos, kancsal és kopasz.

Fiatal felség vén kancellárja
 Új ura első parancsát várja.
 A vén a parancsra kíváncsi,
 Víg cimbora volt a királyfi.
 «Hallod öreg? A tőrés ha hosszú,
 Legédesebb szívünknek a bosszú ;
 Volt énnekem három uzsorásom,
 Mind a hármat akasztófán lássam.»
 «Meglesz ma még, uram királyom,
 Bitón fog függni mind a három.»
 «Várj csak, megtoldom egy parancsal.
 Egyik púpos, a másik kancsal,
 Harmadik meg kopasz, a gaz ;
 Többé púpos, kancsal, kopasz
 Székvárosomba be ne lépjen.»
 «Felség, ne bántsa meg beszédem,
 Mit tán nem síma szóval ejték.
 Eddig csak felségedet fejték,
 Fejjen felséged ezután :
 Szép városunkba hogyha tán
 Púpos, kancsal, kopasz belép,
 Szúrjon le húsz márjást elébb.»
 «Nem rossz tanács, légy hát ura,
 Állíttass őrt a kapura.»

«Púpos ember, hó megállj,
 Oly nagyon sietni kár,
 Ide csak hús máriást,
 Ez király parancsa lásd.»
 Ámde az, mint a süket,
 Meg nem áll, tovább üget.
 Hogy elfusson, Isten őrizz,
 Sarkában legott az őr is,
 Púpost galléron ragadja :
 «Ilyen olyan beste fattya,
 Üssön beléd a tüzes,
 Nem hallottad, hogy fizess?!»
 Az, szepegvé szerte vizslat.
 «Ejnye, hát még kancsal is vagy!
 Csalafinta kertelő,
 Negyven máriást elő!»

Rásandít az ravaszúl,
 «Persze, a király az úr ;
 De nincs abból semmi hasznod,
 Hogy az útasd így riasztod,
 Így riasztod, így kifosztod,
 Néked hozzon pénzt a posztod,
 Tedd el e nyolc máriást,
 S hogy itt jártam, meg ne lásd.»

«Ejnye, szemtelen bitang,
 — Katonából dörg a hang —
 Hogyha eddig nem tudod,
 Megtanítalak legott,
 Hogy mi az a becsület ;
 Tartsd, gazember, a füled!»
 S a púpost úgy pofon csapja,
 Hogy leröppen a kalapja.
 Ekkor látja csak, hogy az,
 Mint a tők, oly kopasz.

«Útad most lesz csak szoros,
Így a vám háromszoros.
Erszényedből jól kiásd
Mind a hatvan máriást!»

Jó pofon volt, szent igaz,
Belesápad a kopasz,
Sárga képén mindenütt
A fakó szeplő kiüt.
Kezd zsebében kotorászni,
Látja, kénytelen kirázni
Mind a hatvan máriást,
Nem tehet semmi mást.

Gyűl a népség és kacag :
«Tyűh, milyen polozsna-szag.»
Egy diák
A tömegeből felkiált :
«Hisz ez a púpos Ábrahám
— Tíz is zúgja rá : az ám! —
Uzsorások uzsorása,
Két garasért majd kirázza
A hideg . . .
Most, a mit kapsz, elvihetd.
Jaj itt minden uzsorásnak,
Itt nem teketóriáznak.»

Már botozzák,
S megmotozzák.
Hát a rossz kaftán alul
Az arany csakúgy gurul.
«Megkoppasztott jó madár,
Elmehetsz utadra már.»

A diák, e pajkos szerzet,
Ábrahámról nótát szerzett,

És azóta
Szól a nóta,
Országszerte híre jár :
Uzsorásnak itt kijár,
S ritka bölcs az új király.

VARGHA GYULA.

ZENE.

Dr. Hubay Jenő Petőfi-szimfóniája.

Előadatott a Városi Színházban, 1923 február 26-án.

Az alkotó zeneművészet egyik legnagyobb, de mindenesetre legelőkelőbb műfaja a szimfónia. Méreteiben nagyszabású; formai fölépítésében tökéletes; tartalmilag — különösen abszolút-zenei mivoltában — a legfőnségesebb zenei megnyilatkozás.

Messze sodorna tulajdonképeni tárgyamtól, ha a szimfónia fejlődésének útját eredetétől kezdve követni vagy ismertetni akarnám; csak röviden óhajtok rámutatni azokra az okokra, melyek a szimfónia s vele együtt az abszolút-orchesztrális zene jelentősebb kibontakozását és térfoglalását csak a XVIII. század vége felé tették lehetővé.

A szimfónia első nyomai a XVI. és XVII. század vokális műveinek keretében szerényen meghúzódó zenekari intradák, preludiumok és közjátékokban keresendők. Kétségtelen, hogy e kor legnevesebb komponistái sem sejtették, mily gigantikus méretű alkotások alapját vetik meg; a fogyatékos, szinte primitív zenekari apparátussal dolgozó régiek legmerészebb elképzeléseikben sem álmodhattak arról a hatalmas testületről, mely a későbbi századokban a zenekarra írt abszolút-zene gazdag, szövevényes és ezerszínű változatait tette hozzáférhetővé a szerencsésebb körülmények között alkotó utódok részére.

A középkor zenekarának számbelileg is kis méretei, a fúvóhangszerek kezdetleges volta s még inkább a hangszerek kezelőinek szerény művészi készsége sok más körülménnyel együtt a középkori zeneművészetet csaknem teljesen a vokális zene szolgálatába állítottak. Az egyházi énekkarok, világi karegyesületek, végre a rohamosan felvirágzó énekművészet, mely a XVIII. században fénykorát éri el: a vokális zene aránytalan túlsúlyát eredményezték. Az oratorium s még sokkal inkább a dalmű, oly széles és hálás teret nyitottak az alkotó zeneművészet részére, hogy e műfajok mesterei bőséges alkalmat találtak hivatásuk kifejtésére.

Amint láthatjuk, ez a kor egyáltalán nem volt kedvezőnek mondható a kizárólagosan hangszeres zene elterjedésének előmozdí-

tására; másrészt néhány ebben az időben felbukkanó műfaj újabb alapot biztosít a XVIII. század szimfóniájának előkészítésére.

Ez új műfajok: az egy vagy több hangszerre írt *canzone da sonar* — a szonáta őse; a suite, mely eredetileg táncok sorozata s formai vonatkozásban szintén előfutárja a szonátának; végre a *concerto*, melynek egyik válfaja kizárólag hangszeres foglalkoztatott.

A dalmű nagy és általános közkedveltség által támogatott gyors és széleskörű elterjedése azonban csaknem minden figyelmet és művészi tevékenységet a maga számára foglalt le; a szimfónia mint önálló zenekari műfaj csak a XVIII. század második felében jelenik meg a zeneirodalomban. A mannheimi iskola¹ buzgólkodása, de főleg Haydn lángesze teremti meg e hatalmas műfajt.

Valójában a szimfónia csak Beethoven idejében éri el ama tekintélyes méreteket, melyeket a folytonosan tökéletesedő, számbelileg is gyarapodó zenekar tett lehetővé; a mai sokfejű tábor, a modern hangszerelés virtuóztatásából fakadó ezernyi káprázatos szín- és hanghatás azonban a klasszikusok idejében még nagyrészt ismeretlen volt.²

Beethoven után a romantikusok, Schubert, Schumann és Mendelssohn, még a szigorú forma nyomán törekszenek haladni, bár Mendelssohn az első, aki a klasszikus formát áttöri s egyik művében a kantátával kombinálja a szimfónikus műfajt.³ A vokális elem bevonása a szimfóniákba azóta elég gyakori és indokolt is olyan esetekben, mikor a zenekar kifejezési erejének felfokozására újabb erőforrás szüksége mutatkozik.

A klasszikus példát erre különben Beethoven adta a felülmulhatatlan «Kilencedik» utolsó tételében, melyben énekes magánszólamokat és énekkart alkalmaz, nyilvánvalóan azért, mert a szimfónia hatalmas három tétele után a negyedikben még fokozottabb emelkedésre törekedett, hogy műve ditirambikus befejezésének a mindent lenyűgöző, ujjongó erőt biztosítsa.

Berlioz és Liszt is szakítottak a szimfónia szigorú és hagyományos formáival. Mindketten alkalmazták a vokális elemet nagyszá-

¹ A mannheimi iskolát a németországi zeneművészek Mannheimban élő csoportja alkotta, élükön Stamitz János kiváló hegedűművész és zeneszerzővel (1719—1761), ki különösen a szonáta- és szimfónia-forma végleges kiépítése, valamint a zenekar részletezőbb és színesebb játékának érdekében buzgólkodott.

² A klarinét pl. a XVIII. század utolsó évtizedében lett csak általánosan használt hangszerré.

³ David Félicien César, francia zeneszerző (1810—1876) körülbelül ugyanazon időben *Le désert* című művét óda-szimfóniának nevezte.

bású műveikben; Berlioz azonfelül a zenekar létszámát rendkívüli módon szaporítván, teret nyitott az újabbnál-újabb zenekari hanghatások és hangszín-kombinációknak. Berlioz vetette meg a modern hangszerelés művészetének alapjait, a mi Liszt Ferenciünk pedig *szimfóniai költeményeknek* nevezett műveivel a szimfóniát par excellence programzenévé avatta.

Hubay Jenő Petőfi-szimfóniája megírásánál ugyancsak nem ragaszkodhatott a zenekari szimfónia szigorú és formai korlátaihoz. Egyrészt azért, mert Petőfi viharzó indulatoktól átfűtött életfolyásának zenei illusztrálása a legteljesebb zenekari apparátus felhasználása mellett sem nyújthatná a való élet impulzív és közvetlen zenei képét a szinte architektonikus szabályosságú forma bilincsei között; másrészt a vokális elemet sem nélkülözhetette, mert Hubay e művével Petőfi géniuszának kívánt hódolni, ami Petőfi szavainak, mindig abszolút szubjektív költeményeiből kiáradó szellemének idézése nélkül teljes mértékben nem is sikerülhetett volna.

Wagner Richárd zenedrámái reformja és újszerű principiumainak ismertetésében mondja azt, hogy a drámában a zene, illetőleg az énekelt szó akkor lép jogaiba, ha a beszéd ereje már elégtelen a vég-sőkig felcsigázott indulatok kifejezésére. Módosítva és a szimfóniára vonatkoztatva a tételt, annak megfordítottja is megállhat. Ha az orchesztrális zene minden kifejező ereje kimerül a fokozások halmozásában, a hangokra szedett beszéd közvetlenebb, penetránsabb erőt kölcsönöz a már semmiféle zenekari — tehát tisztán abszolút-zenei — eszközzel tovább nem fokozható emelkedésnek.

Más kérdés, hogy a vokális elem bevonásán kívül, megnevezett és szereplő egyének megszólaltatása a szimfóniában, nem sodorja-e az ily művet egy másik műfaj: a világi oratórium területére. A Petőfi-szimfóniában azonban nincsenek zárt számok, mint az oratóriumban; tematikus felépítése, négy tételre tagoltsága mégis inkább szimfónikus jellegre vall; oly szimfóniának tekinthetjük e nagyszabású művet melynek megírásánál a szerzőt mindenekfelett egy előre kiszabott cél irányította s e cél érdekében mellőzni kellett a merev forma követelményeit.

Hubay Jenő műve négy nagyméretű szimfónikus tételbe sűrített apoteózis; a zene minden eszközt felhasználó, magasra szárnyaló dicsének; Petőfi szellemének zenei felmagasztalása.

Lássuk most már a Petőfi-szimfóniát tételenként elemezve. Hubay zenekara az elképzelhető leghatalmasabb apparátus, melyhez foghatót csak a legnagyobb ilyfajta művekben találunk. Partitúrája a magánszólamokon kívül kettős vegyeskart és gyermekkart, valamint a következő zenekari összeállítást írja elő: három fuvola, egy kis

fuvola; három óboa, angolkürt; négy klarinét, basszusklarinét; három fagot, kontrafagót; négy kürt, négy Saxkürt; négy trombita; négy harsona, basszustuba; két pár üstdob, nagydob, réztányér, triangula, tamtam, kis- és csergődob, harangjáték, harangok és kolompok; két zongora, két hárfa, cimbalom és celesztá; első és második hegedűk, mélyhegedűk, gordonkák és gordonok.

Az első tétel (Maestoso) a nevezetes dátumú éjfél tizenkét ütésével kezdődik. Háromszor négy-négy ütésre oszlik a tizenkettő, váltakozva a főtéma motivumcsírájával, mely néhány ütemmel később teljes pompájú kibontakozásban hangzik felénk. A főtéma nemcsak ritmusával, de különösen jellegzetes teremeneteivel árasztja felénk a magyar levegőt.

Rövid tematikusan szőtt átmenet után a főtéma egy szélesen ívelt motivummal kombinálva tér vissza, mintegy diadalmasan hirdetve a nagy költő megszületését; később ugyancsak az első téma módosulása, ritmikus átalakulása az ujjongó öröm kifejezését célozza. A következő dacos karakterű, komor színezetű motívum mint át-suhanó viharfelhő utal a jövő homályában rejlő tragikumra... Egy pillanat csupán s az ég újra kiderül: magas hegedű-tremolók, a hárfa, zongora és celesztá éterikus kíséretében felhangzik a Génusz szólama. Hubay csodálatosan mélyenjáró, benső megértéssel állítja be Petőfi örökszép verssorait: «Szabadság, szerelem, e kettő kell nekem!» — a költő egész életét irányító vezérfonálnak, mely így az egész, nagy zenei koncepció jeligéjévé válik. A Génusz látnoki erővel recitált szólama után a kettős vegyes kar énekli tovább ezt a mottót; a vegyes kar szólamaihoz az időnként felcsillanó főmotívumon kívül egy másik, nemesen ívelt és szélesen előmlő kísérő téma járul, mely a főtéma motivumával kombinálva erőteljes fokozódás után a tétel második részéhez vezet. Petőfi maga szólal meg; a tenorhangra írt, borongó hangulatú résznek a költő egyik legszebb költeménye: «Lement a nap, De csillagok nem jöttek», szolgál alapul.

A víziószerű, mélabúsan töprengő költeménynek megfelelően Hubay deklamatorikusan kezeli az énekszólamot, a zenekari aláfestésben pazarul csillogtatva hangszerelési virtuozitását. Szerencsés ötlettel a zeneköltő a vegyes karral énekelteti a költemény egyes lelkesedésben kitörő szakaszait; a váltakozó részek azonban zökkenés nélkül, szervesen kapcsolódnak egymásba. Az alapul vett költemény utolsó versszaka egyszersmind a tétel magasra szárnyaló befejezése, melyet a visszatérő és a zenekar teljes színpompájában ragyogó fő-téma zár le.

A második tétel a magyar alföld bukolikus hangulatának, a magyar pusztai és pásztoréletnek gyönyörű zenei festése. Mindjárt a

tétel elején a fuvola és klarinét váltakozó szólamai idézik emlékünkből a pusztán különlegesen poétikus, szinte áhítatos varázsát; egyszerre ott érezzük magunkat a költő oly hűn szeretett szülőföldjén, a verőfény, a délibábos róna közepett.

A hangulatos bevezető ütemek után vidáman derűs téma csendül fel, mely a tétel folyamán jellegzetes pásztornóta alakjában tér vissza. Majd a költő szólal meg ismét. A Kis-Kunságról dalol; szülőföldjéről, melynek természeti szépségeit oly rajongó szeretettel énekelte meg. Ez a dal már nem tépelődően mélabús; gondtalan és derűs természet-szemlélet csupán. Ehhez képest annak zenei mása is vidám, zártabb periodusú dallamvonalban tárul elénk. A költenény (Kis-Kunság) további versszakai, a verőfényes, forró nap tikkasztó, libegő hevének leírása, a délibáb tüneménye: mindmegannyi pompás alkalom sziporkázó hangszerelési effektusokra. Különösen frappáns a levegő rezgő melegének zenei festése; a délibáb illusztrálására Hubay külön kis zenekari közjátékkal lép meg; káprázatos, csillogó tarkasággal kombinálva a fafúvók, hárfa, zongora, celesztá és a különféle ütőhangszerek tovasuhanó hangjait a hegedűk magas tremolói és pizzicatóival.

De a közelgő alkonyat újra más képet varázsol elénk. Pásztorsíp, furulyaszó szólamfoszlányai hallatszanak, átvezetve a vegyes kar énekébe: «*A nap lement. — Eljött a csend.*» Fülemlile-csattogás; méla kolomp; később a pompásan érvényesülő cimbalom, szordinált vonósok és fuvolaszó kombinációja: mind a leszálló, csendbeboruló est hangulatát festik, melyet a hirtelen felhangzó, a tétel elejéről ismert, rusztikus zamatú pásztorének szakít meg:

— miként a nyíl
Oda suhan
Víg boldogan
A pásztor, és
Van ölelés,
Van csókolás —

A vidám, derűs hang fokozatosan csaknem szilajul zajossá válik, majd hirtelen megszakad; a tételt bevezető fuvolaszó felhangzik újra s csendesen elhalóan, a költő szavaival:

Mulassatok,
Ti boldogok:
Mért köztetek
Nem lehetek?

megkapóan poétikusan fejeződik be a színes hangulatokban oly gazdag második tétel.

A harmadik tétel a szerelem himnusza. A főmotívum erősen

kromatikus jellege találóan jellemzi a nagy költő lobogva lángoló szenvedélyét, mellyel rajongva zengi határtalan szerelmét szíve bálványára iránt. A csapongva moduláló főtéma a vegyes kar énekét vezeti be, mely a Szendrey Julia emlékkönyvébe írt költemény sorain épül fel. (Senki sem szól így a fellegekhez...)

A dedikáció eléneklése után a főtéma hangzik fel újra, a legmelegebb zenekari színekben pompázva. A kromatikus főmotívumhoz erotikusan izzó második téma társul; majd fokozatosan elcsitulnak a magasra csapó szenvedélyek. Lágy zongora- és hárfa-arpeggiók készítik elő a költő énekét. Végtelenül gyöngéd, rajongó imádat árad felénk a kezdetben lírai zengésű, de később mindig lüktetőbben szárnyaló dalból, mely végül hatalmas méreteket öltő szerelmi hódolatná fokozódik. Julia válaszát a szűzies szendeséget festő klarinétészóló előzi meg; a bensőséges érzéstől telített vallomást az átvezető közjáték után a «*Szeretlek kedvesem, szeretlek tégedet*» kezdetű szerelmi párdal követi. A kettős himnikus színezetű témáját a tétel kromatikus jellegű főmotívuma tematikus szövődésben fonja át, hol az ujjongó boldogság, hol a szenvedelmes szerelmi áradozás kitöréseit keverve a kísérő szólamokba. A tétel elején felhangzó dedikáció utolsó sora, a zenekarban a bevezető motívummal, fokozatosan elhalkulva fejezi be a szerelem hatalmas himnuszát s vele a harmadik tételt.

A negyedik tétel a költő tragikumának, halálának és megdicsőülésének foglalatja. Komor, sötét színezetű, a három, illetve négyszer megosztott gordonkák és gordonok mély hangzataiból szőtt szívbeemarkoló téma megkapóan készít elő bennünket a meginduló tragikus eseményekre. Rövid, fájdalmasan feljajduló átvezető téma s az üst-dob vész-tűzjelző, komor hangjai után az első tétel gyászos jövőt sejtető rövid motívuma hangzik felénk. E bevezetésnek tekinthető rész után a vonósok és fafúvók unisonója, majd a kezdődő forradalmat festő nyugtalan, lázas, sok különböző ritmikus képlet halmozásában kifejezésre jutó viharzó zene a szabadságharc megkapó zenei illusztrációját tárja elénk. A termen kívül elhelyezett, három csoportra osztott férfikar távolból hangzó s időnként ismétlődő riadója: «*Talpra magyar, hí a haza!*» még izgalmasabbá teszik a zeneképet. A már említett — a tragikus végzetet hirdető — motívum újra meg újra áttöri a hanghullámokat, társulva a megfordításban jelentkező s a harmadik tételből ismert, jellegzetes, kromatikus szerelmi motívummal. Végre lecsillapszik a felkorbácsolt tenger: komor, mély harsonahangzatok után a költő megható búcsúdala szól hozzánk: «*Alig virradt, már újra alkonyúl*»... A szomorú sejtésektől áthatott dalt a szabadságharc zenéjének megújuló, hatványozott tobzódása váltja fel. A «*Talpra magyar*» motívumát trombiták és harsonák dörgik bele

a viharba ; a férfikar lelkesítő harci indulóba kezd, mely kezdetben egészen halkan, később teljes erővel riad fel : «*Trombita harsog, dob pereg! . . . előre!*» A költemény egyes versszakait a karral felváltva a költő énekli ; a kiküzdendő szabadság zenéje véres, vészes harcok zenéjévé hatványozódik, melyet végül néhány szaggatott, végtelenül megrázó erővel hangzó akkord fejez be . . . Elvégeztetett!

A tétel bekezdő ütemeinek gyászindulószerű hangzatai a Halál szavait vezetik be : «*Ott fekszik ő, halálos ágyon.*»

A basszus-szólo halk harsonahangzatok kísérete komorságában is méltóságteljes szólama s az üstdob tompa, pianisszimó tremolója után hirtelen, mintegy varázsütésre fellebben a gyászos fekete fátyol s az angyalok ajkán felhangzik a tiszta, mennyei zsolozsma.

A zseniálisan alkalmazott gyermekkar gyönyörű, ragyogóan világos színt, az azurkék ég színét kölcsönzi a szimfónia megindító, apoteózisszerű befejezésének. A zenekarból mindenfelől mosolyogva röppennek felénk az első tétel főtémájának kisebb-nagyobb motívum-törédei ; a megdicsőülés tiszta akkordjai fejezik be a magyar költészet legtündöklőbb alakja örökkön élő szellemének bemutatott hódolatot.

*

Hubay Jenő óriási munkát produkált a Petőfi-szimfónia megírásával. Nemtekintve a kivételesen nagyméretű apparátus használata folytán keletkező munkatöbbletet, a mű koncipiálása, felépítése oly szellemi teljesítmény, minőt csak kiapadhatatlan gondolatforrással és mindig friss invencióval megáldott zeneköltőtől várhatunk.

A mű motívikus tartalma rendkívül gazdag. Hubay a maga elé tűzött feladat természetéből folyólag számtalan apró, epizódyszerű fordulatra kénytelen ügyelni. Nagy érdeme Hubay Jenőnek, hogy műve e kitérések közben soha sem veszti el nagyvonalúságát ; seho sem válik aprólékossá s műve egy-egy vezérgondolatát úgy fűzi tovább, hogy az számtalan újabb és újabb gondolaterecskével gazdagodik. Akárcsak valamely hatalmas, országokat átszelő folyam, mely útjában sok kisebb-nagyobb patakot, folyócskát ragad magával. Csak a harmadik tétel erőteljes, kifejező főtémájára utalok, mely végig az egész tételen, sokféle tematikus átalakulásban, csaknem állandóan felszínen marad.

A hangszerelésnek Hubay Jenő szuverén mestere. Nemcsak a vonósok kezelésében elsőrendű — ami nála egészen természetes, — a fúvósok sokféle csoportjával is egyaránt mesterileg bánt. Nagy zenekara soha sem fajul a fülhasogató lárma eszközzé, óriási orkesztrumának hangzása mindig előkelő és színes ; a zenekar az ő

elképzeléseiben mindig a zenei gondolat engedelmes tolmácsolója. Hangszerelési technikájában leginkább Liszt Ferenc principiumait követi: a vonósok szétszórt állása folytán keletkező hanghézagok kitöltését bízta a fúvókra, miáltal a különböző hangszercsoportok legtökéletesebb hangbeli összeolvadását éri el.

A szimfónikus formatörvények mellőzését talán kifogásolhatnák a mindenáron gáncoskodók. Ám rámutattunk arra, hogy a Petőfi-szimfónia megírásánál egy előre megszabott cél irányította a zene-költőt: a Petőfi-szimfóniában a nagy költő élete folyását kellett festenie. Habár nem tért is el a szimfónikus stílustól, a szigorú, formai törvényekszabta korlátokat a zeneköltő éppen a cél elérése érdekében törte át. Elvégre a legnagyobb mesterek műveiből is láthatjuk, hogy ily nagy dimenziójú koncepciók túlnőnek a megszokott kereteken. Ily műveknél el kell fogadnunk azt a formát, melyet a mű magának teremt.

Legnagyobb érdemét azonban Hubay Jenőnek én abban látom, hogy Petőfi-szimfóniájával csattanó, megdönthetetlen bizonyítékát adta annak, hogy a fajilag magyar zene minden elképzelhető indulat kifejezésére képes s a legnagyobb zenei műfajok nyelvél szolgálhat.

Vajha ez a mű is tényezőjévé válnék annak az iskolának, mely hivatva lesz felvirágoztatni a felsőbbrendű faji magyar zenét, hogy elérjük végre azt az időt, mikor a magyar zeneköltő bármit is írjon: zenéjében, akarva-nem akarva, benne van az az elem, melynél fogva félreismerhetetlenül kimutatható abban a magyar faji vonás.

Ez az idő talán már nincs messze, s ha elkövetkezik: alkotó zeneművészetünk bizvást elfoglalhatja helyét a nagy kultúrnemzetek művészeinek sorában.

Szabados Béla.

A hangjegy-írás történetéből.

Isoz Kálmán: *Latin zenei paleográfia és a Pray-kódex zenei hangjelzései.* (Budapest, 1922. — XII + 128 l. 2 mell. Ára 200 K.)

A zenei hangok ábrázolási jelei épp úgy csak hosszabb fejlődés után csontosodtak olyan szinte tökéletesnek mondható rendszerré, amelylyel ma élünk, mint a beszédet ábrázoló jegyek. De míg beszéd-írásunk gyökerei a görög-római korba, sőt azon túl az egyiptomiakhoz nyúlnak vissza, a görögök hangjelzési rendszere a középkorban lassankint kivész a gyakorlatból s a hangok grafikus ábrázolása új ösvényeken halad. A fent jelzett tanulmány ezeket az ösvényeket járhatja velünk világos útmutatással.

Bevezetésül a beszéd- és hangjegyírás fejlődési fokozatai közt von

párhuzamot s röviden jellemzi a hangjegyírás folytatás nélküli ösét, a görög hangjelzési rendszert. Majd áttér a középkorra.

A középkor új hangjegyírásának kiindulópontjait nem ismerjük pontosan. Visszafelé okoskodás útján többen megkísérelték a homályos kérdés megvilágítását. A szerző ismerteti *Fleischer*, *Pothier*, *Bannister* és a *solesmesi bencések* részben egymást kiegészítő, részben egymásnak ellentmondó felfogását s végső eredménykép leszögezi, hogy az egyházi ének recitativszerűen emelkedő és süllyedő dallammenetét kézmozdulattal jelezték s a szertartáskönyvekben használt írott jegyek e kézmozdulatokat jelképezték. A görög *neuma* szó (-jel, intés) így lett a későbbi kótajelek nevévé. Ez a hangjelzés keletről jöhetett, de a bizánci és a latin írásmód között alapvető különbségek vannak. Megismerkedünk a továbbiakban az első ismert feljegyzésekkel, amelyek a hangjegyírás rendszerét tárgyalják.

A harmadik fejezet az egyes hangábrákkal és jelentésükkel foglalkozik s jól áttekinthető táblázat mutatja be az *accentus* neumák különféle fajait: a magános és összetett *accentus*okat, a kiegészítő neumatikus jeleket s a *liquescentia* jeleit.

A negyedik fejezet a hangmagasság pontos megállapítására szolgáló törekvésekről tájékoztat, amelyek végül a vonalrendszer kialakulására vezettek. A Rómából a XI. század elején kiindult mozgalom csak a XIII. században lesz általánossá. A vonásokból lassankint pontok lesznek, majd quadratikussá és patkószög-hangjelzések. A vonalrendszer lassú tökéletesedése során lépnek fel a kulcsok, a sorvégi figyelmeztetők és a hangmagasság jelzésnél kiegészítő választó-vonalak, amelyekről az ötödik fejezet ad számot.

Külön fejezet szól az úgynevezett *Romanus-betűkről* (*litteræ significativæ*), amelyeken általában a bizonyos zenei mozgást vagy helyzetet jelentő szók sigláit értik. Ezek a dallam vonalán kívül a *rhythmus*t is igyekeztek jelölni. Ugyancsak itt ismerkedünk meg a *neuma*-ábrákon eszközölt *rhythmus*-jelző grafikus változtatásokkal, amelyek különösen a *szentgalleni* és *metzi iskolák* termékeiben jelentkeznek.

Mindezeket a *neumák* fogalmának pontos meghatározása követi, amely szerint «*neumák* a zenei hangjelzést szolgáló ama pontokból, vonalakból és horgocskákból szerkesztett grafikus ábrák, melyek valamely dallam vonalát viszonylagosan, avagy a sor (kulcs) fellépésétől kezdve, a dallam egyes hangjainak helyét a hangsorban pontosan jelzik anélkül, hogy az egyes hangok időbeli értékét is megállapítanak».

Bár a középkor elhagyja a görögök betűjeles kótairását, mégis

föl-fölbukkan annak nyoma a neumatikus hangjelzés mellett. Isoz értekezése e nyomoknak is szentel egy pár oldalt, amelyeken Clugny-i Oddo betűjelei, Hucbald ú. n. «dasia»-rendszere és Hermannus Contractus-rendszere elevenednek meg. Értekezésének ezen első részét az írásmódok földrajzi elterjedéséről szóló áttekintése zárja be.

Munkája második s bennünket közelebbről érintő része a Pray-kódex zenei hangjelzésével foglalkozik. Összefoglalja a kódexről való eddigi ismereteinket, majd a kódex hangírását gondos zenei paleográfiai vizsgálat alá veszi. Megállapítja, hogy a kódexet neumatizált szerkönyvről másolták. Részletes leltárát közli a zenei hangjelzéssel ellátott helyeknek s a kódex grafikai leírását adja. Az elszórtan található hangjelzések különösebb paleográfiai vizsgálat nélkül is arra engednek következtetni, hogy különböző időkből valók és több kéz írta őket. Gondosabb vizsgálat után kiderül, hogy az író kezek száma nyolc. Szerző a nyolc kótairó kezeírását csodálatos türelemmel boncolgatja szét. Nem kerüli el figyelmét a legcsekélyebb jel sem, ami különbség megállapítását lehetővé teszi s a nyolc másoló minden neuma-típusát tanulságos összehasonlító táblázatban csatolja munkájához. Összefoglalásában megállapítja, hogy a másolók mind a német iskola neveltjei s írástípusukhoz hasonló jelek külföldi kódexekben a XI. század végétől a XIII. századig terjedő időközben találhatóak. A Pray-kódexben legrégebb zenei hangjel a XIII. század legelejéről való, a legújabb a XIV. századba visz. A kódexet olyan magyar szerzetesek neumázták, akik német bencés-kolostorokban vagy onnét bevándorlott tanítómesterektől tanultak.

Rendkívül becses függeléke a tanulmánynak a neumatologia fejlődésének sorrendjében összeállított, sok helyt tartalomismerető bibliográfiája, amely e tudományág jelenlegi állásáról nyújt igen jól áttekinthető képet. A mű végén az értekezés német nyelvű kivonata olvasható.

A gondosan megírt munka nyeresége zenei irodalmunknak. Elismerés illeti a Budavári Tudományos Társaságot, hogy megjelenését lehetővé tette.

Molnár Imre.

SZINHÁZ.

Antoine emlékiratai.

Gondteljes és harcos élet első pihenőjéhez jutott Antoine: visszavonult a színház küzdelmeitől és emlékeinek megírásához fogott. A Théâtre Libre-ről szóló naplóját, mely most hagyta el a nyomdát, az Antoine-Színház és Odéon vezetéséről írott jegyzetei fogják követni. Munkája érdekesen világítja meg azt a mozgalmat, mely gyökeresen átalakította a színpadot; a színház és dráma történetének új fejezete kezdődik a Théâtre Librerrel, melyet rövidesen a berlini, müncheni, kopenhágai, amiensi, londoni szabad színházak alapítása követ, hogy végre nálunk is, körülbelül húsz évvel később, a Thalia hasonló irányzattal induljon a kipróbált, de azért nem kevésbé göröngyös útra.

Az új színházzal a színjátszás naturalista lett Franciaországban, naturalista dráma nélkül. Németországban a naturalista színpad sokáig várt megfelelő műalkotásra, míg végre Ibsennel léptek fel, majd Fontane ajánlatára megpróbálkoztak a fiatal Hauptmannal.

Joggal nevezhetjük ezt a színház forradalmának. Brahm maga említi, hogy 1789 a világ és 1889 a német színház forradalma volt, Ibsen már előzőleg arról beszélt, amit «Revolutionierung des Menschengeistes»-nek nevezett. A német színház forradalma tudatosan előkészített törekvések teljesülése volt, Antoine-nál nagy szerepet játszott a véletlen. Antoine volt a nagy újító, Brahm az ő nyomában haladt. Brahm öntudatosan és meggondoltan kezdett munkához és talán ennek köszönheti, hogy a színház forradalmát a köztudat neki tulajdonítja. A színház forradalma azóta visszatért a meiningeni törekvésekhez és a naturalizmus iskoláján át klasszikusok szolgálatába lépett. Ez történt Antoinenál, már az Odéon igazgatójával; tanítványa, Gémier, ezt folytatja ugyanott, Brahm is erre törekedett a Lessing Theaterben és Reinhardt is átesett a fejlődés mindkét fokán.

*

Antoine naplóalakban közli jegyzeteit, kissé szárazon, de az anyag magában is leköti figyelmünket. Előadás-módja egyszerű,

gyakran primitív; épp ilyenek a cikkei és az *Information* hétfői számaiban megjelenő színbírálatai is. Könyve színházi jegyzeteket nyújt, színház történet-félet, mely azonban csak a külsőségekre szorítkozik. A darabokat ritkán elemzi, akkor sem mindig szerencsésen. Így pl. Porto Riche *Amoureuse*-ét erősen túlbecsüli, a *Kísértetek*-ről csak odavetőleg emlékezik meg: «1890 febr. 17. Olvastam a *Kísérteteket*, semmiben sem hasonlít színdarabjainkhoz, tanulmány az átöröklésről, a harmadik felvonásban a görög tragédiák komor nagyságával (la sombre grandeur).» Nagy barátai, Catulle Mendès, Daudet, Zola, és ismert ellenségei Sarcey, Albert Wolff, később Jean Julien, itt-ott feltűnő alakok könyvében, éppen csak, hogy nevükkel szerepelnek.

Könyve, *Mes souvenirs sur le Théâtre Libre*, világosan bizonyítja, hogy szerzője se nem író, se nem theoretikus. Antoine reformja a műsor felújítása mellett elsősorban színpadi reform. Erről azonban, a naturalista játékmódról, színpadi technikáról és rendezésről csaknem semmit sem közöl. A legkevesebbet beszél önmagáról, aini nem válik hasznára a könyvnek, ha még oly rokonszenves színben tünteti is fel a szerzőt. Antoine volt a kis színház legérdekesebb alakja, egy személyben maga az egész Théâtre Libre. Mint Rossi tanulmányai, Antoine naplója sem ad fogalmat a szerző tehetségéről.

A következőkben igyekszem megvilágítani, elsősorban e napló kapcsán, Antoine színházi reformját, a szabad színpadok és a naturalizmus viszonyát, Antoine hatását a párizsi színeszetre.

*

A Théâtre Libre a véletlen szülötte, a divat gyermeke volt. Antoine drámai és színjátszás-reformok nélkül kezdett munkába. Mikor Banville örömmel kiált fel a fiatal hivatalnok szavalására: Hol tanult maga verset mondani? — és a hozzáértők is mind gyakrabban ismerik el Antoine színésztehetségét, ez a pillanat, melyben az új színház megalakul. Míg Brahmék hónapokon át ültek a berlini Schiller kávéházban és várták az ő «drámaírójukat», akivel színházi álmaikat megvalósíthassák, Antoinet a divat ragadta magával, mert «1887-ben olyan divat volt a színjátszás, mint ma a tánc». Műkedvelő társulatok alakultak, békés polgáemberek nappal hivatalba jártak, este próbára gyűltek össze, hogy havonta egy vagy két nyilvános előadást rendezzenek. Antoine mint szerény gázgyári hivatalnok kezdte pályafutását és több sikerét még mint dilettáns aratta. Első küzdelmeit a többi amatőrtársulatokkal vívta; a győzelem után, már mint elismert és hivatott tehetség, a Comédie Française-zel és

Páris nagy színházaival veszi fel a harcot. A további események főleg a részletek miatt érdekeseek; az elhelyezkedés nehézségei, anyagi gondok, az ujságok hallgatása, majd a meg nem értő kritikák (Sarcey, Albert Wolff) ellensúlyozták a nagy és őszinte sikereket. Nyolc évi nehéz küzdelem után Antoine, a híres színész és rendező, akit Párizsban immár mindenki ismert, fáradtan és kimerülten adta át színházát és nem maradt annyi pénze, hogy Rómából, mely vendégszereplő körútjának utolsó állomása volt, saját költségén térjen haza.

Első pillanatra csaknem érthetetlen a Théâtre Libre sikere, ha Párizs többi színházait vesszük szemügyre. Épp ez a pont az, melyet Antoine nem világít meg eléggé és így tulajdonképp saját érvényesülését is némi homály fedi. Párizsban akkor is sok színház volt és közöttük igen jó színházak. Az ötvenes években Rachel és a neoklasszicizmus (Ponsard) zárta le a romantikusok nagy ünneplését, Dumas, Augier és Sardou léptek fel helyettük, interpretálóik lettek Réjane, az idősebbik Coquelin, Mounet Sully és Paul Mounet. (Igaz, hogy e két utóbbi főleg az oly divatossá vált és olyannyira hamis Shakespeare-adaptációkban és francia klasszikusokban.) Maga Henry Becque, a kor legnagyobb francia drámaírója, csak mint jóakarató barát szerepelt a kis színházban és mint ünnepelel írónak az a szerencse jutott osztályrészül, hogy láthatta a Parisienne két főszerepét Réjane és Antoine alakításában. A színjátszás nagymesterei, Shakespeare és a Dumas, Augier, Sardou triumvirátus biztos sikerű műsora mellett alakult meg Antoine színháza.

De míg a Comédie Française és az Odéon a hagyomány jelszavával régi műsorukhoz ragaszkodtak, Antoinenak volt bátorsága kísérletezni; játszott rossz Zola darabot, Tolstoit, Banvillet és Ibsent. Az állami színházak utolsó cseppig kisajtolták műsorukat és ha 1887-ben a Théâtre Libre alapításakor a közönség még nem unta is a régi kaptafára húzott új darabokat, de már 1890-ben olyan daraboknak tapsolt, melyeket eredetileg Antoine mutatott be. Ma is igen divatos Párizsban, hogy színdarabok egyik színházból a másikba vándorolnak, akárcsak a színészek, a darabok is a Comédie felé törtetnek. A régi műsor felújítása oldotta meg a színházkriszist és ebben Antoine volt a közvetítő: megnyitotta színházát a fiatalok előtt és a *Csók*, melyet Banville a Théâtre Libre számára írt, Molière-otthonába költözött, ahol szerzője tizenöt évig hiába várta, hogy *Socrates és felesége* című darabját előadják. Porto Riche kedves kis darabja, a *Chance de Françoise* ma is a Comédie műsordarabja. Brioux, Pierre Wolff és a legnagyobb ma élő francia drámaíró, François de Curel

a szabad színházból indultak útnak, hogy ma a Comédie háziszerezői legyenek. Lavedant és Courtelinet is Antoine hozta először színre. 1887 és 1890 között a két állami színház, a Gymnase és a Vaudeville, négyen együtt 164 új darabot mutattak be, a Théâtre Libre egyedül százhuszonötöt. Már 1890-ben a kis színház legnagyobb ellenségei is némi elismeréssel nyilatkoztak: «Kétségtelen, hogy ha a Théâtre Libre nem adott is igen jó darabokat, bizonyos, hogy ezeketán rossznak találjuk a legtöbb darabot, melyet másutt játszanak.»

A külföldi írókkal szemben a francia színházak még ma is eléggé tartózkodók; 1887-ben még szigorúbban ragaszkodtak francia műsorukhoz. Ez kivált a két állami színházra vonatkozott. Ma Molière házában Ibsen is befogadott idegen, akkor csak Shakespearet alkalmazták francia színre. Antoine nagy érdeme, hogy a külföldi szerzők előtt is megnyitotta színházát. Tolstói volt az első. 1888 február 12-ére tűzték ki a *Sötétség országának* bemutatóját. Február 6-án az ujságok néhány nagy drámaíró levelét közölték Tolstói darabjáról. Dumas például így ír: «... Tekintettel francia színpadunkra, nem hinném, hogy Tolstói darabjának előadása lehetséges. Túlságosan homályos; egyik alak sem szimpatikus és a nyelv, melyet például Akim beszél, nálunk teljesen érthetetlen lenne. Nikita, aki olyan különös és annyira igaz, kezdetben unalmas lenne, a végén gyűlöletes...» Sardou szerint: «...Kegyetlenül igaz és nagyon szép ez a darab; de olvasásra való és nem arra, hogy megnézzék. Véleményem szerint nem lehet előadni. Minden igyekezet, mely a színpadon elfogadhatóvá akarná tenni, hiábavaló, csak eredmény nélkül elrontaná...» Augier is nyilatkozik: «Nem annyira színdarab ez, mint inkább dialogizált regény, melynek hosszadalmassága tűrhetetlen lenne francia színpadon...»

Soha darabnak nagyobb sikere nem volt.

Ibsennel hasonlóan jártak. 1888-ban Antoine levelet intéz a *Temps*ban Sarceyhoz, melyben a meiningeniek előadásáról számol be, elsősorban a *Kísértetek* bemutatásáról, melyet zárt ajtók mellett, meghívott közönség előtt tartottak meg. Antoine már ekkor foglalkozik a darabbal, de csak Brahm bemutatója után hozza színre. 1890-ben készül a darabra, elsősorban Zola biztatja; Antoine fél, hogy a darab túlhosszú, de azért nem meri megrövidíttetni. 1890 május 29-én a kis színpad végre előadja a *Kísérteteket*, Antoine játssza Oswald szerepét. A közönség és kritika, élükön Sarceyval, erősen megbotránkozik, ami nem akadályozza Antoinet, hogy június 2-án már ne foglalkozzék a *Vadkacsával*, majd Norával és *Hedda Gablerrel*. 1892-ben Olaszországban játssza a *Kísérteteket*, hol Zacconihoz

hasonlítják. A külföldi szerzők közül még Björnson (*Un falssement*) és Strindberg (*Julia kisasszony*) egészítették ki a Théâtre Libre műsorát. A nagy németgyűlölet ellenére bemutatta Hauptmanntól a *Takácsokat* és Wagner színpadi küzdelmeiről a legpontosabban számol be naplójában. A *Cavalleria Rusticana* is, még mint dráma, Antoinenál kerül színre.

*

Eddig a műsornak ma ismert része. Egészében nézve, első pillanatban feltűnik a nagy rendetlenség, ha úgy tetszik, szabadság, mely a darabok megválogatásában uralkodik. A romantika (elsősorban Banville) és a naturalizmus kerültek össze, a jelen és a jövő divatja; soha nagyobb ellentétek nem találkoztak, mint a Théâtre Libre kis termeiben. Rostand, aki Banville tanítványa, az «új romantika» képviselője, tehát Antoine iskolájából került ki, de a kis színház szellemi iránya mégis a naturalizmus lett, amely nemcsak a színjátszást irányította, hanem naturalista drámák számára is megnyitotta a színpadot.

Zola már amatőr korukban melléjük szegődött, mindenütt forradalmat keresett és tetszett neki az a szabadság, mellyel a fiatalok darabjaikat megválasztották és előadták. Antoine Bylenek tulajdonítja a Théâtre Libre elnevezést, bár Zola is adhatta volna, aki színikritikáiban, az igazság keresését minden lapon tiszszer hangsúlyozva, többször használja a szabad színház, szabad színpad kifejezéseket. Bizonyára a nagy barátságának, mely őt a fiatalokhoz fűzte, köszönhetette, hogy a kis színház *Jacques Damour* című dramatizált elbeszélésével nyitotta meg kapuit. Zola és a naturalizmus a regényt vitte színpadra és minthogy a «nagyok» nem tudtak életképes drámát adni, regény-átdolgozásokkal kedveskedtek a közönségnek. A műsor nagyobbik fele kétségtelenül arra utal, hogy 1887 körül Franciaországnak bőséges és fejlett regényirodalma volt. A kis színház, melynek ma nagy reformot tulajdonítanak, regény-átdolgozásokkal töltötte ki műsorát, a naturalizmustól kapta műsora nagy részét, mely teljesen értéktelen és csaknem érdektelen. Az első Zola bemutatót több más követte. *Tout pour l'honneur* Zola *Le capitain Burtle* című elbeszéléséből, *Madeleine* Zola *Madeleine Ferat* című regénye után; majd a többi regényírók: *Soeur Philomène* a Goncourt testvérek regénye után, *La chute de la maison Usher* Edgar Poe után, Abel Hermant darabot csinált *Nathalie Madoré*-ből, hasonlóképp próbálkozott Marcel Prévost. A *Père Goriot* is színpadra került. Goncourt *Fille Elisa* című adaptációjánál ránk magya-

rokra érdekes vonatkozást találunk: Antoine a címszerepre alkalmas színésznőt keresett, «Turr tábornok, osztrák követ» Goncourtnak egy híres magyar színésznőt ajánlott, aki Párisban akart szerencsét próbálni. A művész nő igen díszes ruhában el is ment Antoinehoz, aki őt lehetetlen kiejtése miatt nem használhatta. Antoine igen valószínűnek tartja, hogy feltűnően tehetséges, ha anyanyelvén ad elő.

A regényadaptációkkal a kis színház egyrészt a divatnak hódolt, másrészt oly darabokra tett szert, melyeket a magok módja szerint naturalista játékmódban mutathatott be. Divat volt a naturalizmus és divatot csinált: az Odéon *A bűn és bűnhődés*t játszotta, a Chatelet a *Germinalt* és még dicséretére válik Antoinenak, hogy a *Madame Bovary* színpadravitelét izléstelennek tartotta. Flaubert maga is erősen ellenezte és mikor Taylor a Théâtre Libreből egy boulevard-színházba vitte a *Madame Bovary* átdolgozását, ahol a próbákat rögtön megkezdték, Flaubert örökösei akadályozták meg az előadást. Brahm is játszott Goncourt darabokat és hogy a regényadaptáció inváziójától megmenekült, ezt elsősorban annak köszönhetette, hogy a Freie Bühne élete rövidebb és előadásai ritkábbak voltak. Amennyire bevált Antoinenál a romantika, majd a realizmus (Jean Julien, a nagy barát és később nagy ellenség, már ez irányba törtetett) a naturalista műsor csak átmeneti sikert biztosított. A sok támadás révén, mely a naturalizmus miatt érte, lett híressé, ezek a darabok voltak mintegy cégérei, reklámlapok. Antoine főérdeme, hogy új embereknek nyitotta meg színházát, de ha nem a játékmódot, hanem a színrehozott darabokat tekintjük, értékes része túlnő a naturalizmus szűk keretein.

Strindberg szerint Antoinenak se színháza, se színésze nem volt, csak műsora; és Strindberg ebben látja Antoine nagyságát, a modern színházi törekvések kulcsát. A fentebbiek is nagyjában azt bizonyítják; a színháznál azonban a *conditio sine qua non* a színjátszás; jól kell játszani s aztán következik a műsor. A színház reformja is elsősorban új játékmódot jelent: a naturalizmus hódította meg a színpadot. A Comédie Française a hagyomány jelszavával még ma is a Victor Hugo-féle romantikus hagyományt ápolja. Antoine a realizmusra törekedett. Erre mutatnak Sarcey sorai: «De az ördögbe is, miért csinálnak színész hírnevet Antoinenak, kellemetlen egyhangúsággal mondja a verseket, minden hangsúly nélkül, nincs egy szava, amely magával ragadna.» Sarcey természetesen sohase értette meg Antoine törekvéseit. Sajnos, a «Mes souvenirs sur le Théâtre Libre» nem nyújt felvilágosítást a szerző színpadi újításairól; szerencsére fegyellemmel kíséri az angol és német színészeket és e sorokból lehet

némileg következtetni színházi törekvéseire. A színház reformja a meiningeniekkal kezdődik és Antoine is elsősorban tőlük tanult.

A meiningeniek virágkora II. György herceg nevéhez fűződik, s az 1874—1890 évekre esik. A herceg 1873-ban feleségül vette Ellen Franz színésznőt, aki művészi törekvéseiben lelkes segítőtársa lett. A herceg maga fejezte ki programját, melyet mint úttörő nagyjában be is váltott: «Die eigentliche Bedeutung des realistischen Darstellungsprinzips für dramatische Kunst liegt in der möglichst lebensvollen und charakteristischen Darstellung der dramatischen Werke und ihres geistigen Inhalts durch die allseitige Mittel der Bühne.» A herceg becsvágya volt a daraboknak «jellegzetes hangulatát a festői elemmel együtt»¹ érvényre juttatni, természetesen történeti és költői beállításban. A darab lényegét akarta hangsúlyozni és a pazar díszletekkel igyekezett hatást elérni. A herceg fedezte a színház óriási költségeit, ő vezette az előadásokat, rajzolt díszleteket és ruhákat. 1874—1890 években 81 városban vendészerepeltek, 2591 előadást tartottak. 1890-ben a herceg nem bírta a színház nagy kiadásait, az előadásokat szerényebb alapokon Meiningenben folytatta.

A herceg reformja éppen ellentéte Antoine törekvéseinek. Az állami színházak már Németországban is Augier, Sardou, Dumas darabjait adták, Antoine és Brahm a forradalmároknak nyitották meg a színházat, a herceg a klasszikusokkal csinált forradalmat; 2591 előadás közül 330-szor játszották *Julius Caesart*, mely kasszadarabjuk lett. Műsorukban nem szerepelnek modern drámaírók: *Eszter*, a *Képzelt beteg*, *Käthen von Heilbronn*, *Fiesco* voltak legnagyobb sikereik.

Antoine 1888 július 23-án a *Temps*ban számol be a meiningeniek brüsszeli vendészerepléséről. A herceg klasszikus törekvéseit Antoine később mint az Odéon igazgatója gyümölcsözteti. Antoine inkább előadásmódjukról beszél, *Wilhelm Tell* egyik előadásával kapcsolatban. Általában a herceg realista iránya nem eléggé naturalista Antoinenak. Az egyik tömegjelenetben az emberek taktusra kiabálták ugyanazt a mondatot;² nem tudnak jelmezt viselni, a hegyilakók keze és térde hófehér. Feltűnik Antoinenak, hogy a nézőtér teljesen sötét. Ezt a Théâtre Libre is rendszerezítette; nekünk nem látszik nagy újításnak, de a párizsi operában ma sem oltják el egészen

¹ (Laubenak is ez volt a felfogása.)

² (A meiningeniek ugyanis Shakespeare darabjaiban is megtartották a beszélő két, három polgárt [mintha görög tragédiát játszottak volna karvezetővel] és a végszavakat ismételtették a statisztákkal.)

a csillárt. Nagyon helyesli a színpad különválasztását : a meiningeni színészek, ha a legközelebb lépnek a közönséghez, akkor is legalább két méter távolságban állnak a rivaldától, játékközben soha sem szabad a nézőtérre tekinteniök. Ma ez is természetes, viszont egykorú feljegyzésekben olvasható, hogy a rivalda gyertyalángjainál nem egy színész pörkölte meg nadrágja szélét. A Hohle-Gasse nyolc méterre van a rivaldától, a Koldusasszony két gyermeke hosszú jelenetet játszik háttal a közönségnek. Párizsban ekkor már sokat beszéltek Antoine hátáról.

Antoine elkülönítette a színpadot és felszabadította. Játék dolgában tanult a meiningeniektől, mint az angoloktól is. Beszámol Ellen Terry és Irwing *Macbeth* előadásáról. Itt a világítási kísérleteket látja először. 1894-ben németországi útja alkalmával még gyarapítja tapasztalatait. A Théâtre Libreben ekkor már nem tudta volna törekvéseit megvalósítani. Jules Lemaitre kedvesen írja le a színpadot, hol 1887-ben a Place Pigalle melletti passage Elisée des Baux Arts 37. sz. alatt játszottak : «A terem egészen kicsiny, elég naivan mázolja, hasonlít egy megyei székhely koncert-terméhez. Az ember felnyújthatná kezét a rivaldán a színészeknek és lábát kinyújthatná a sűgőlyukra. A színpad olyan szűk, hogy csak a leg-
elemibb díszleteket lehet elhelyezni és annyira közel van hozzánk, hogy nem kelthet illuziót. Ha mégis támad bennünk, úgy mi teremtettük, ahogy ezt különben Shakespeare becsületes közönsége tette, azt látták, amit az írás nekik látni parancsolt ; vagy amint az Molière korában történt, amikor figyelmüket nem zavarta a gyertyakoppantók jövése-menése.»

Brahm küzdelmei későbbiek, mint a Théâtre Libre harcai. Brahm azt írja : «Antoinés Théâtre Libre war das Vorbild gewesen für Harden, Theodor Wolff und mich.»

Antoine naplójában megemlékezik a szabad színpadok keletkezéséről és Brahm Freie Bühnét különösen szem előtt tartja. Örömmel látja annak fejlődését, de szomorúan tapasztalja, hogy ő Franciaországban nem talál olyan visszhangra, mint Brahm Németországban. Leginkább csodálja a német színészek lelkesedését, hiszen Kainz már mint elismert nagy színész önként ment játszani Brahmhoz. Antoine nevelte Franciaországban a mai nagy színészek legnagyobb részét, kortársai viszont teljesen magára hagyták. Tanítványai közül Génier a legtehetségesebb színész, ma az Odéon igazgatója. Mint rendező Antoine és Reinhardt nyomán halad, de népies előadásai, melyekre a Trocadero nagytermét is felhasználja, már távol állanak a művészettől. Másik tanítványa megmaradt a Théâtre

Libre mesgyéjén: Lugné Poë 1894 óta a Maison de l'Oeuvre, az Ibsen-Színház igazgatója. Tulajdonképen ez a törekvés felel meg Brahm Freie Bühnejének; Lugné Poënél is Ibsen darabjai teszik az állandó műsort, s kezdő, fiatal tehetségek munkái egészítik ki. Lugné Poë mint színész, Antoine szerint, inkább rontja az előadást, bizonyos szerepekben azonban igen mulatságos és nagyon eredeti. Legutolsó alakítása a *Cocu magnifique* címszerepében is emellett tesz tanuságot. Kétségtelen azonban, hogy mint rendező és szervező megérdemli nagy hírnevét.

Antoine új irányt szabott a színművészetnek és új színész-nemzedéket nevelt. A Théâtre Libre törekvései élnek még ma is Párizsban, működésüket több vagy kevesebb szerencse kíséri. Jól játszanak, jól rendeznek és alig tudnak megélni. Mikor Antoinetól megkérdeztem, miben látja a színházkrízis megoldását, mosolyogva felelt: «Azt mondják rólam, hogy megreformáltam a színjátszást, de igazán büszke csak a műsoromra vagyok. Mindig és mindenkor erre fektettem a fősúlyt s a színház megújítását is ebben látom. Új műsort kell adni s azt elfogadtatni a közönséggel, A színjátszás számomra eszköz volt, mellyel az irodalmat szolgáltam.»

Így találkozott Antoinenál színjátszás és irodalom; a játékmód a naturalizmusból indulva már régóta a stilizálás felé halad, de a francia dráma még mindig a Théâtre Libre irányát igazolja és François de Curel most aratja azokat a sikereket, melyeket már a Théâtre Libreben megérdemelt. A színjátszás tehát egy negyedszázaddal megelőzte a drámát. Claudel és Lenormandt kivéve, nincs francia drámaíró, aki ezen az úton haladjon. A színházakban ismét várják a jövő drámaíróit, az új közönség most köt ismeretséget a harminc évvel ezelőtti drámával.

Siklóssy Pál.

TISZA ISTVÁN TÖRTÉNELMI HIVATÁSA.

Beszéd Tisza István arcképének leleplezésekor Zala-Egerszegen.

A Tisza Istvánra való visszaemlékezés nem tétlen elmerengés, hanem lüktető napi politika.

Sokszor halljuk a kérdést: ugyan mit tett volna mostani nehéz viszonyaink között Tisza István. Egyesek, akik e kérdést felteszik, nem adnak és nem is várnak arra feleletet. Ezek az ő nagyságának tudatos vagy öntudatlan bámulói, akik szentül hiszik, hogy bizonyára azt tette volna, ami az adott helyzetben a leghelyesebb és legmegfelelőbb. Mások, akik felteszik a kérdést, már meg is felelnek arra és feleletükkel a maguk igazát igyekeznek alátámasztani. Ezek a napi politika számára találják fel a történetet. Mert hiszen Tisza egész iránya, céljai, tevékenysége és sikere immár egy elmúlt kor történelméé. A nemzeti történelemnek négy évszázadra szóló korszaka zárult be vele. Ez a korszak Mohácsnál kezdődik. Akkor szűnt meg a lehetősége annak, hogy a Duna völgyében sajátos alapon öncélú birodalom állhasson fenn. Új, vad, fiatal erő támadt a Keleten; erő, amely nem ismert korlátot; hit, amelyben nem volt kétely. Ennek impulzív erejével szemben az óvilág léte forgott kockán. Ha érdemes akart lenni arra, hogy fennmaradjon: a nyugati kultúra minden értékét kellett a harcba vetni. Ezt pedig összefoglaló erővel a pápai mellett a német császár képviselte. A földművelővé vált magyarnak odasímulva kellett tehát a segílyt keresnie. És mi, akik szokva voltunk királyainkat akkoriban egyedileg választani, a nyugati hatalmat ültettük annak egyes reprezentánsaiban a trónra. Ez pedig sajátosan öncélú volt, mint minden igazi hatalom. Csupán szélső keleti támpont-

ját kereste bennünk, akik pedig azt vártuk tőle, hogy a kereszténység szent nevében általa mentjük meg történelmileg kialakult független nemzeti létünket.

Az egyformán jogosult felfogásoknak — a maguk igaza érzetében egymást meg nem értő — ez az ellentéte magyarázza meg azt a kort, amelyet kuruc-labanc világnak szokás nevezni. Nem az a körülmény, hogy a pogányság és a kereszt küzdelmeiben mi voltunk a harctér, hanem a jelzett belső ellenmondás volt az, ami történelmünkben világszólóan jellegzetes. Századokon át hiába kerestük, és úgy látszik, nem is volt megoldás, csak mikor kiélte magát a török erő, a Habsburgoknak pedig leáldozóban volt az egész Európát illető szerepök, akkor érhetette el a hosszú harcokban már szintén megviselt magyarság azt, hogy nemzeti öncéluságának a hatalmi szervezet megtartásával egyidejű intézményes biztosítékait megteremtse. Az ily irányú történelmi kifejlődés a dualizmus, Deák Ferenc alkotása.

Logikus és konstruktív erejű volt, de kétségkívül nagy hibája, hogy nem fogta meg a képzeletet. A régi dac emlékezete tovább élt mellette és a fülekben olykor visszazsongott a hajdan tilalmas tárogatók hangja. Nehéz, igen nehéz volt még egy Tisza Istvánnak is ilyen muzsika mellett józan politikát folytatni.

És ennek a szerkezetében a józan belátásra alapított monarchikus közületnek kellett a háborúban vezérévé válnia. Azzá lett és pedig dualisztikus közjogi alapon az egyéni kvalitásai révén. Ezzel a szereppel szerezte meg a széles néprétegek érzésvilágát a maga és az általa képviselt Deák-féle gondolat számára. Nem rebellis és mégis nemzeti hős; benne jutottunk vezető szerephez a nemzeti becsvágyunkat addig soha ki nem elégitett monarchiában. Azok, akik a régi bontóerőktől várták a Habsburg-hatalom szétmállását a háború alatt, rosszul számítottak: a magyar nemzet akkor Tisza által találta meg a dualisztikus alakulatban önmagát.

Ez Tisza István jelentősége a magyar történelem szempontjából és ez a tragikum a annak az embernek, aki békét akart és az értelmiség belátására kívánt építeni — és aki

a harcban mégis egyéni sikereinek a szívekre gyakorolt hatásával lett nemzetének igazi vezére.

A háború, amelynek céljai felől ma, öt év múltán immár senki sincs tisztában, reánk nézve elveszett. A hatalmi szervezet, amelyet Mohács után hívtunk segítségül, összeomlott, és elesett ő is, aki betetőzte a Deák-féle megoldását annak a kérdésnek, amely az ő eleste után megszűnt kérdés lenni a magyar nemzetre nézve.

Temetni kellett őt és a korszakot, amely lezárult vele. Őseink ilyen alkalmakkor nagy sírokat ástak. És a holt vezér mellé temették harci ménjét és a fegyvert, amelyet nem szerettek volna más csatában, más kezekben látni. És lenyilazták a hatalmas úr szolgálait és tányérnyalóit, hogy azokat is vele temessék a nagy sírba.

Tisza elestekor chaotikus állapotok voltak. Az ő halálánál nem tartottuk meg az ősi szokást. Akkor nem a szolgákat és a tányérnyalókat fenyegette veszedelem, hanem a régi gárdát.

Már pedig ez az, amit minden összeomlás közepett meg kell óvni, mikor a régi vezér távozik. Új kérdésekkel, új világ kezdetével állunk szemben és kétségtelen, hogy új harcosokra is van szükség. Olyanokra, akiket az új eszmék és az új alakulás benső ereje állít a küzdők táborába. De a régi zsoldost az új seregben nélkülözni nem lenne célszerű. Ők viszik be a vezérért való önmegtagadást és ezzel a siker legfőbb biztosítékát az új seregbe.

Ha tehát ezek után én is felvetem a kérdést, hogy hát mit csinálna az új milieuban, az új történelem kezdetén, az új kérdésekkel és eszmékkal szemben egy új Tisza István: akkor azt kell mondanom, hogy legelsőbbben is olyan gárdát szervezne magának azokból a régi és azokból az új emberekből, akiknek független magyarsága és önzetlensége biztosíték arra, hogy mindvégig kövessék a zászlót.

A zászló és a cél az igen régen mult, a Mohács előtti időből való. Mert ismét le vannak kötve a Keletnek és a Nyugatnak expanzív erői és a Duna völgye újra öncélú hatalom hazája lehet. Ezt a pozíciót pedig — éppen úgy, mint annak idején — avval a békés erővel lehet és kell biztosítani,

amelyet a fegyelmezettség, amelyet a szervezni, a közületet alkotni tudás jelent. A régi magyarságnak is ebben volt az ereje és sikerének titka, és pedig a honfoglalásnál is a harcok csak az idegen befolyás alatti műköltészetben játszanak uralkodó szerepet. Mert nem a politikai elnyomás: a megértés és a magához emelés volt ennek a nemes nemzetnek mindenkor igazi jelleme.

Vadászok voltunk, harcosok, azután földművelők, mikor és hol miként volt szokás a kenyeret megkeresni. Most majd technikusok és üzletemberek leszünk. Ez mind nem jelent jellemünkben változást. A magyarság belső tartalmát két tényező teszi ki: a minden szellemi áramlattal szemben való türelem és a szervezni akaró erő.

Én nem tudom és nem óhajtom másnak látni a nemzetet. És ha jelen bajainkon, rettenetes nehézségeinken és nagy megpróbáltatásainkon keresztül egy messze távoli jövőnek a ködébe nézek: akkor egy sokban közömbös, egymással nehezen békülő, a megbecsülésre igen vágyó nemzetet látok, amelynek minden kultúra iránt türelmes szervező hatalma, az igaz törekvéseknek tere, a tehetségnek becsülést, polgárai egyetemének pedig békés jólétet biztosít.

Én Tisza István emlékünnepeán a sorstól csak a nemzetek szabad, a nemzetek békés, a nemzetek egyformajogú érvényesülésének lehetőségét kérem és azt hiszem, akkor még elérjük, ha nem is mi, legalább unokáink, azt a jobb jövőt.

KÁLLAY TIBOR.

MADÁCH NYOMAI SZÉPIRODALMUNKBAN.

Az olyan nagy szellemre nézve, aminő *Az Ember Tragédiája* szerzője, az irodalomtörténet feladata nem merülhet ki az életrajzi adatok pontos megállapításában s munkái széptani magyarázatában és értékelésében. Itt a tudományos kutatásnak más kötelességei is vannak. Ahogy egyéb művelődéstörténeti mozzanatoknál is szokás: rá kell mutatnia e pompás életmű további sorsára; nyomon kell követnie hatását a későbbi nemzedékek szellemi életében. Nem elégedve meg a köztudatban-élés szokványos külső bizonyítékaival, — a kiadások, fordítások és tanulmányok jegyzékének egybeállításával — fel kell tárnia a rejtettebb s látszólag csekélyebb értékű vonatkozásokat is, hogy így a térben és időben elszórtan jelentkező adatok sokasága szembe-tűnőbben mutassa a nemzet egyik büszkeségének jelentőségét. Madách Imre drámai költeményének korszakos fontossága is csak akkor válhatik igazán tudatossá, ha többirányú hatásának tárgyi bizonyítékai által az ösztönös érdeklődés határozottabb alapot nyer. Az alábbi soroknak ily adatok bemutatása a célja.

I.

Az Ember Tragédiája halhatatlanságáról szólva egészen nyugodtan hivatkozhatnánk azokra a tételszerű megállapításokra, melyekkel az elmélet valamely irodalmi alkotás maradandóságának tényezőit szokta megértetni. Madách művében ezek nagyjából mind fölfedezhetők. Mert bár nem szorosan nemzeti tárgyú mű, de keletkezésének indítékai egy nemes magyar lélek vívódásaiból sarjadtak ki; nyelv-

művészete nem tár ugyan fel új kincseket, de a réginek új tárgyra való alkalmazásával e meglepő erőpróba még a külsőségek iránt érzékenyeket is lefegyverzi; viszont azáltal pedig, hogy az emberi szív mélységeiből merít s megmegújuló kétségeinkre örökéletű alakok útján adja meg költői válaszát, még az iskolás követelmények szempontjából is meggyőző érvekkel támogatja halhatatlansága bizonyítékait.

Vannak aztán Madách Imre művében oly értékek, melyekkel áttörte a nemzeti érdeklődés korlátait s művészi eszközeivel világirodalmi magaslatra emelkedett. Ilyen mindenekelőtt a tárgy nagyszerűsége, mely egyetemes érdekénnél fogva egyik magyarázója hatása terjedelmének. Ilyen az erkölcsi felfogás emelkedettsége, a műben elhintett, kiforrott életbölcsestet sugárzó gondolatok bősége, a szerkezet s az előadás szerencsés tárgyhoz-illősége stb., melyek mind munkás elemei annak a megbecsülésnek, mellyel fejlődésünk történetírói e munkának adóznak.

Mindezek a körülmények nyilván indokoltá teszik, hogy amennyire az eddigi előmunkálatok némi kiegészítéssel lehetséges, utalhassunk néhány oly pontra, melyeken Madách nagy szellemének ösztönző ereje kimutatható vagy sejthető. Az eredmény nem szolgál különösebb meglepetéssel s talán mennyiség tekintetében is alatta marad a várakozásnak; a gyakran meddő kutatás önkénytelenül is ráeszméltet Emerson figyelmeztetésére: minden lángész védve van attól, hogy túlságosan megközelítsék.

Körülbelül erre a megállapításra jut Madách legmélyrehatóbb elemzője, Voinovich Géza is, amikor rámutat arra, hogy «szellemének termékenyítő hatása, sajnos, nem hagyott mély nyomot irodalmunkon». Valóban így is áll a dolog, ha az idetartozó munkákat művészi becsük szempontjából vizsgáljuk. A mennyiséget nézve azonban máris annyi anyag áll rendelkezésünkre, hogy számbavételét nem tarthatjuk fölöslegesnek. «Kisebb költeményeinek fény- és árnyoldalai — olvassuk a fentebb idézett helyen — a gondolatok vívódása az elmosódó külső alakokkal tükröződnek saját fiának, Madách Aladárnak verseiben s Komjáthy Jenő gondolati irányzatá-

ban.» Voinovich azután ismerteti azt a két költői munkát (P. Szathmáry Károlyét és Csillag Károlyét), melyek az egész felhozható anyagból kétségkívül leginkább magukon viselik *Az Ember Tragédiája* utánzásának bélyegét.¹

II.

Időrendben előbb 1888-ban jelent meg közülök *Az Asszony komédiája*. Színi költemény tizenkét énekben. Írta P. Szathmáry Károly. (Bp. Révai Leo kiadása. Barabás Miklós, Vastagh György, Széchy Gyula, Jankó János, Benczur Gyula, Pap Henrik képeivel.) E munkát részletesen elemzi Kovách Béla P. Szathmáry Károly életéről és műveiről írt könyvében. (Kolozsvár, 1911. 271—282. l.) A szerző itt utal a *Vasárnapi Ujság* 1863. évfolyamának egy tudósítására, mely szerint «Madách Imre *Az Ember Komédiája* c. munkán dolgozik» s hozzáteszi, hogy ha e hír hiteles, akkor, úgy látszik, már a nagy költő «agyában is megfordult a játszói gondolat, hogy magára ölti a humor, a jókedvű enyelgés köntösét és így vezeti végig az örök embert a világtörténeten». Ez, amint tudjuk, nem következett be. Jóval később próbálkozott meg hasonlóval P. Szathmáry Károly (1830—1891.), de ő sem sok sikerrel.

A költemény voltaképpen mást ad, mint amit a címe ígér. A hozzáírt előszóból azt következtetné az olvasó, hogy benne az Úr meg akarja leckéztetni Ádámot, az önhitt férfit,

¹ Bakonyi Hugó szerint ide számítható még báró Kaas Ivor *Itélet napja* című 1876-ban megjelent műve is. (V. ö. *Az Ember Tragédiája* és egyik német rokonműve. Belgrád, 1917. 3 l.) Hogy ez tévedés, látni Kaas Ivornak darabja elé tett bevezetéséből, hol saját maga jelöli meg tárgyát és mintáját: «A modern humanizmus lázadása a hit és vallás s mindazon fogalmak ellen, melyek a keresztyénségből származtak vagy vele karöltve fejlődtek; ez drámám tárgya. . . . hogy Dantéból vettem a mese tárgyát s a személyeket s a színjáték módját — szellemekkel játszotván a földi dolgokat — ez bár az eredetiség s természetesség rovására, az irány kedvéért és azért történt, mert Dantéból az allegóriához kész s könnyen érthető alakokat vettem.» (L. Itélet napja. Szomorújáték 3 felvonásban. Egy közjátékkal. Bp. 1876. XIV. l.)

amikor bebizonyítja előtte a nővel szemben való gyöngeségét. Azonban a tanulságot megérezkítő képsorozat s főképp a befejezésnek nem az előzményekből folyó megoldása sehogyszem láttatja következetesnek az alapgondolat szemléltetését. Egyébként a «komédia» egy paradicsomi jelenettel kezdődik. Ádám unatkozik s Lucifer tanácsára női társat kér az Úrtól. A mennyei hang figyelmezteti őt kívánsága veszedelmes voltára, de Ádám nem hajt a jó szóra s megmarad óhajta mellett.

Az Úr erre teljesíti a kérést, aminek nyomán az első emberpár az asszony hibájából kiűzetik az édenkertből. Önmaguk uraivá teszi őket a Gondviselés, de azzal a föltétellel, ha átöröklik a «nagy szerelmet» is, mely az Alkotó kezét vezette :

Ádám, szeress hazát, családot alkoss ;
 Asszony, te meg rajongj a gyermekért !
 Míg megmarad az érzelem malasztja
 Emberkebelben, én megőrizem
 S a romlatag nádat nem zúzom el . . .

hangzik az égi szózat. Ádám és Éva sírva — Lucifer gúnycakájától kísérve — hagyják el a színt. A következőkben mondai és történeti nevek viselőihez fűződő képsorozatok tárulnak elénk, melyeknek főszereplői különböző álarcok alatt Ádám, Éva és Lucifer. Így vonulnak föl sorjában a második képben (A legszebb asszony) Helena, Menelaus, Páris, a harmadikban Alcibiades és felesége, a negyedikben Xantippe és Sokrates, az ötödikben a könnyelmű Phryné, a hatodikban egy kereszties háború korabeli szenteskedő grófné, a hetedikben a weinsbergi bíróné, a nyolcadikban Széchy Mária, a kilencedikben Dubarry grófnő, a tizedikben a francia forradalom istennője, a tizenegyedikben a kommün növezére, a tizenkettedikben a vége felé közeledő világ eszkimó asszonya. Mint az első kép *Az Ember Tragédiája* három színét, úgy adja összevontan a végső a mintául szolgáló mű két utolsó részét. Lucifer látva a közeledő pusztulást, már-már örül diadalának, de korán, mert az Úr Éva anyai érzésétől kiengesztelve nem hagyja megsemmisülni a világot. A darab a mennyei szózatnak azzal az ígéretével végződik, hogy

Míg szeretni tud az anyaszív,
 Míg véd a férfi elvet és hazát
 a föld is megmarad
 S lakása lesz a boldog embereknek!

A többnyire ötös és ötödféles jambusokban írt darab művészi gond nélküli egymásutánja néhány időrendbe rakott, egészében azonban eszmei kapcsolat híján levő jelenetnek, melyeknek indokolatlan befejezése inkább bosszantó, mint megnyugtató megoldása az állítólagos „komédiá”-nak. A részletekben mutatkozó fogyatékoságok felsorolása ezek után fölösleges. Az irodalmi értékben szűkölködő mű mindössze mint a Madách-féle koncepciót másfajta hangnemben utánzó kísérlet jöhet szóba, de felemás kivitelével természetesen komoly beszámítás alá nem eshetik.

Különben hogy ehhez hasonló téma és felfogás foglalkoztatta költőinket, az egyebünnen is kiviláglik. Ábrányi Kornél említi a *Pallas-lexikon*ban és Szinnyei József a *Magyar Irókban*, hogy Budavári Vavrincz Mór (1858—), a Mátyás-templom karmestere 1892-ben Madách Imre *Ember Tragédiája* nyomán *Éva* című zenedrámáját fejezte be.¹

Egy későbbi adat szerint a Magyar Tudományos Akadémia 1898/9. évi gr. Karácsonyi-pályázatán szerepelt egy 251 ívrét-alakú lapra terjedő, hús részből álló drámai költemény: *A szerelem bolondjai*, mely — mint a rávonatkozó bírálatból kitűnik — Madách hatása alatt készült. A vele együtt pályázó művekről szóló jelentésben Bayer József ezt írja róla: «Itt is Ádám és Éva állnak helyt. Van egy alaprésze s ez a Paradicsomban játszik és egy történeti része, midőn víziókban elvonulnak előttünk a világ híres és hirhett szerelmei, kézdve Sámson s végezve Petőfi szerelme történetével. Ihlete nincs. Hideg, lelketlen szimbolizáló. Az egyes képeket se drámai benső élet nem élénkíti, se összefüggés nem alkotja szerves egészzé. Emberei unalmas monologizálók.» (I. Akad. *Értesítő*. 1900. 179. l.)

¹ Itt Voinovich Géza munkája alapján melleleg megemlíthető, hogy *Az Ember Tragédiájához* Goldmark Károly is tervezett zenét.

III.

Az utánczóknak következő csoportja más fölfogás vagy kiinduló pont alapján illeszti a Madáchtól tanult keretbe mondanivalóit. Elősegítette ezt az Akadémia 1895. évi gr. Karácsonyi-pályázata, mely hazánk ezeréves fennállásának évfordulója alkalmából ünnepi előadásra alkalmas színdarab megjutalmazását ígerte. Az idetartozó hirdetés figyelmébe ajánlja a pályázóknak nemzetünk jó és rossz napjainak történeti képekben való föltüntetését. A beérkezett művekről szóló összefoglaló jelentés szerint (*Akad. Ért.* 1896. 180. 1.) a pályázók nagy része követte az utasítást, aminek eredményeképpen megállapítható, hogy számos munka szerzője, a szerkezet alakításait tekintve, *Az Ember Tragédiáját* tartotta szem előtt. A bíráló kiemeli, hogy a külsőségekben legközelebb áll Madáchhoz a 6. számú *Munkács* című, öt szakaszra oszló színmű. Árpádról szól, aki a címben jelzett város mellett várja Zalánhoz küldött követeknek visszatérését. A Magyar Geniusz álmképekben megmutatja a fejedelemnek a jövőt. A második felvonásban Árpád mint Negyedik Béla jelenik meg. A harmadik képben előbb Hunyadi János, majd Martinuzzi alakjában, a negyedikben pedig az 1848/9. évi szabadságharc fővezéréként lép fel. A darab végén Árpád népével az ország elfoglalására indul.

A vázlatosan ismertetett történeti háttérű eseményeket a honalapítónak és Gyöngyér skytha hercegleánynak szerelmi története élénkíti. Ennek ellenére a bíráló kevés jót tud a műről. Különösen a lelemény szegényes voltát s a korszakok hiányosságát kifogásolja. Az alkalmazott allegoria szempontjából egységesebb szerkezetűnek mondja a jelentés a *Hungária* című, hét képből álló drámai költeményt. Az egymás után sorakoztatott részek itt a Honfoglalás, A kereszt győzelme, Hadúr bosszúja, Ármány diadala, Nemzeti fölkelés, A dicsőség vége, Az igazság győzedelme felírással az Árpád, Szent István, IV. Béla, mohácsi vész, II. Rákóczi Ferenc, a szabadságharc és a kiegyezés korabeli történelmi mozzanatokat dramatizálják. A páthosz és hév híján szűkölködő mű egyes izületei között Hungária s Ármány

kevés élénkségű és változatosságú versengése szolgáltatja a kapcsolatot.

Hasonló jellegű pályaműként van megemlítve az *Ezer éven át* című, 15 színből álló, 4600 sorra terjedő darab, mely a bírálók véleménye szerint lényegében «egy középterjedelmű magyar történeti kézikönyv dramatizálásának tekinthető». Ugyanitt szerepelt egy *Pusztaszeri éj* című ötfelvonásos színmű is, mely újból öt álomképben mutatta be a nemzet fejlődését. Tárgya az, hogy a pusztaszeri gyűlés befejezésekor Marót följajánlja leányát feleségül Árpád fiának, Zsoltnak. Árpád nem tud határozni s előbb a jövőt szeretné ismerni. Egy angyal, Tiriel, teljesíti ezt a kívánságot. Árpád aztán álomképekben tanuja lesz a szent korona érkezésének (Angyalok megjelenése), Szent István megkoronázásának (Égi Patrona), Imre és Endre viszályának (A szent korona), a IV. Béla korabeli tatárjárásnak (A feldúlt haza) s végül az ezredévi eseményeknek. Az álomképek mind a szent korona bűvös erejét tüntetik fel. Az egykorú bírálat nem hallgatja el, hogy «sajnos a szerző idétlen humora sokat ront a darab emelkedett hangulatán». Ugyanezen a pályázaton még egy Madách-utánzatról esik szó; ez az *Ezer év* felírású három felvonásos történeti drámai költemény előjátékkal és utóhanggal tíz részben. (L. *Akad. Ért.* 1896. 180. l.)

Az 1898/9. évi gr. Karácsonyi-pályázatról szóló jelentés megint nyújt tárgyunkra vonatkozó adatokat. A Bayer Józseftől származó bírálat főképp az *Ahasverus* című darabbal foglalkozik részletesebben. Azt olvassuk róla, hogy «csak gyöngye szárnypróbálgatás ugyan, de fölötte áll a pályadíjért vele egyidőben versenyző társának, *A szerelem tragédiájá-*nak, egy ugyancsak Madách nyomán készült drámai költeménynek. «Az első embergyilkossággal kezdődik és a Végítélettel végződik. Ha Madáchban nincs költői lélek, drámai alkotó erő, nemes páthosz, bölcselő elméje pedig sekélyes, akkor bizonyára úgy írta volna meg *Az Ember Tragédiáját*, mint *Ahasverust* a pályázó, aki annyira inspiráltatja magát Madáchtól, hogy modorában, külső beosztásában, sőt egyes képeiben valósággal lemásolja. Érdekes, hogy az ő *Ahasverusa* nem az örökké bolygó zsidó, hanem Kain, az első gyilkos.»

A darab szerint az Úrtól megátkozott bűnös ellátogat Babilonba, Athenbe, Nero, majd Justinian udvarába és Budapestre. Végül az Isten megkegyelmez Ádámnak, Évának, Jobnak, Didónak, Miltiadesnek, Sokratesnek, Dantenak, Savonarolának, Kolumbusnak, II. Fülöpnek, Galileinek, a Koldusnak, az örök Tengerésznek és Ahasverusnak, de el-kárhoztatja Balthazárt, Delilát, Kleopatrát, Nerót és a Gazdagot. A legpoétikusabb vonás, mondja az ismertetés, hogy Ábel jön az Úr bocsánatát kérni Ahasverus számára. A bíráló ítélete végeredményben e munkáról az, hogy bizonyos merészséget, természetes egyszerűséget, világosságot nem lehet eltagadni tőle, de bajos volna költői értékűnek, irodalmi színvonalon állónak tartani. Remélhető — úgymond — hogy szerzőjével valamikor komolyan szóba lehet majd állni.¹

IV.

A nyomtatásban is hozzáférhető, magyar nyelvű Madách-utánezatok közül időrendben a második Csillag Károly drámai költeménye, a *Sátán útja*, mely (Szabadkán Krausz és Fischer-nél nyomtatott, de) Budapesten, 1898-ban jelent meg. A hozzá-írt előszó szerint a mű kiindulási pontja «párhuzamos» *Az Ember Tragédiájával*, a többi része azonban független attól, épúgy, mint Madách költeménye is a *Fausttól*. A szerző egy képsorozatban Ádám világútját mutatja be, kinek szerep-köre — úgymond — az emberi nem bölcsőjében veszi kezdetét és a világrendet felforgató «bellum omnium»-ban végződik. A szerkezetileg tíz képre oszló munkát «Előjáték» vezeti be, melynek színhelye «az ótestamentumban leírt, lomb- és fáktól viruló vadonat»; személyei: Sátán, Kain, Eloa (az Úr angyala) és az angyalsereg. A cselekmény azzal indul meg,

¹ Az ismertetett, nyomtatásban meg nem jelent kísérletekhez gyöngeségben hasonló Madách-utánezatok a későbbi pályázatokon is föl-fölbukkannak. Ilyenek az 1913. évi gr. Karácsonyi-pályázaton a *Tamás* című darab (I. róla Bánóczy József bírálatát. Akad. Ért. 1914. évf. 430. l.) és az 1920. évi Kóczán-pályázaton az *Árpád vére* című drámai költemény. (Solyomossy Sándor jelentése szerint «Madách művének szánalmas karrikaturája.» Akad. Ért. 1920. 214. l.)

hogy a tettének következményeit érző Kaint javulásra inti Eloa s bűnbánata esetén az Úr kegyelmével biztatja. A testvérgyilkos ebben kételkedik :

..... ha elhiszem,
 Hogy erre is találok még bocsánatot —
 Úgy akkor csak kicsinyleném
 A tettnek súlyát, melyet érzek!

A párbeszéd hatása alatt Kain a közeli oltár elé térdel, melynek tüzeit azonban a hirtelen támadó vihar eloltja. Ebben a pillanatban megjelenik Sátán, kibén a gyilkos indulatainak ébresztőjére ismer. Kainban a jobb érzés kezd felülkerekedni ; elfordul a gyűlölködő Sátántól s bocsánatért esdekel a nagy Alkotóhoz. Eloa biztatja, hogy ne csüggedjen ; de figyelmezteti, hogy várnia és tűrnie kell sok ezredéven át, míg az Úr feledni tudja a gonosz tettet. Sátán a Lucifertől ráragadt, ismert cinizmusával gúnyolja a javulás útjára tért, reá bottal is támadó bűnös önkínzó vergődését. Kaint is a maga neveltjei, az indulat s a szenvedély martirjai közé számítja ; azok közé, akik «vitézül hullnak el» csupán azért, mert ő kívánja úgy s mivel neki is érvényesülnie kell az alkotás misztériumában.

A bibliai vonatkozású második képben a bálványimádás kora tárul föl előttünk.

A harmadik kép címe : *A zsarnokság*. Főalakja Caligula, az őrzöngő római császár.

A *babona* korában Kain «mint agg templomatyja» Sátánnak, a sekrestyésnek vádaskodására ítélkezni készül egy boszorkányság gyanujába esett asszony fölött. Szerencsére a döntő pillanatban megjelenik Kálmán királyunk s útját állja a további oktalanságnak. *A rombolás* felírású rész sivár jelenetének színhelye Ázsia egyik jégsivataga 1405-ben. Tamerlan áldozatává lesz túlzásba vitt hódító szenvedélyének. A hatodik kép *A vallási rajongást* mutatja be. Színhelye Valladolid 1559-ben. *A ledérség* című hetedik kép XV. Lajos (Kain) francia király udvarának erkölcsi rajzát nyújtja. Sátán itt a király komornyikjának, Lebelnek álarcában jelenik meg. A szín végén elvonuló élvhajhászó csoport nyomá-

ban az ő kárörvendő szavai mintegy előkészítik a későbbi borzalmakat.

A nihilizmusnak nevezett képben Kain mint a börtönben megőrülő orosz politikai fogoly sorsának szemléltetője segíti elő a darab eszmei tartalmának megértését. Rossz szelleme természetesen itt is Sátán. A szocializmus feltüntetésére szánt kilencedik képben Kain a munkások vezéréként, Sátán pedig vándorapostolként gondoskodik a társadalmi elégtelenség kirobbanásáról, melynek következményei azután a népre nézve végzetesek.

Az utolsó kép a bellum omnium színhelye, «egy csatatér, ahol az elesettek roncsai hevernek». Kain, a hadvezér is ott fekszik a sebesültek között. Megjelennek a halottrabló fosztogatók, élükön Sátánnal; de gonosz munkájukat megzavarja Eloa angyal, aki tudatja a megtérő Kainnal, hogy az Úr immár megbocsátott neki és örökre száműzte Sátánt. Ez azonban nem tekinti magát véglegesen legyőzöttnek s nem hagy fel a reménnyel, hogy Kainját mindig meg fogja találni.¹

Az itt talán érdemén felül részletezett mű inkább csak külsőségeiben emlékeztet Madách drámai költeményére. Főgondolata — a bűn romboló hatásának bemutatása a történelmi élet folyamán — a szerző beállításában sem problémászerű kiélezettségnek, se művészi érdekkeltésnek nyomait nem mutatja. A kísérlet sem egészében, sem részleteiben nem sikerült. Elgondolásának kezdetleges volta és a kivitelben sajnosan nélkülözött költőiség hiánya egyaránt lefokozza jelentőségét.

¹ E darabra emlékeztet a *Századok legendái* (Hat fejezet a Sátán naplójából) című filmdráma, melyet 1921 decemberében mutattak be a budapesti Royal Apollóban. Madách művével való távoli rokonságára rámutatott már az egykorú ismertetés. Eszerint «Jézus élete, a középkori inkvizíció, a francia rémuralom és a jelenlegi orosz terror korának legpregnansabb jelenetei elevenülnek meg a nagystílusú cselekmény keretében, melynek főszereplője az örök rossz, a Sátán diadalt diadalra arat, hogy végül saját bűnében bukjon el.» (L. Nép 1921. 197. sz.)

V.

Végeredményében körülbelül ilyen megítélés alá esik egy újabban megjelent időszerű vonatkozású munká, mely különben célzatánál és tartalmánál fogva inkább dramatizált politikai röpirat, semmint költői mű. Hosszúra nyújtott és szinte túlságosan magyarázgató címe így hangzik : «*Egység | Nagyon szomorú, Részben Szatirikus, Prózával | Vegyes | Drámai költemény. | Egy Szelid Előjáték És Tizenöt Képben | (De ne tessék félni, mégsem nagyon hosszú | és nem mindig unalmas!) | Írta | Valaki | akinek ősei nem Keletről lóháton és fegyveresen, Árpáddal jöttek | az országba, hanem Nyugatról, valami kultúráramlat hulláma sodorta őket ide. | Szegszárd. | Molnár-féle Nyomdai Műintézet R. T. 1922. | (Kis 8° 128. l.)*». Az irányműnek tekinthető darab, mint terjengős szövegű címe is mutatja, előjátékkal kezdődik. Ennek színtere a szekszárdi «Előhegy»-en egy barátságos tanya ; időpontja : 1872. Tartalma szerint Deák Ferenc meglátogatja gyerekkori barátját, egy öreg szőlősgazdát, aki jóféle 'negyvennyolcas' borral kínálja meg vendégét. A borból 1848-ban csak félakóval tettek félre s bár évenként négyszer-ötször megittak belőle egy-egy pintet, mégsem fogyott el, mert viszont az új termésből mindig feltöltögették, úgyhogy eredeti zamata 24 év alatt sem vesztett erejéből. Hogy ez miképpen lehetséges, azt a gazda vincellére a honfoglaláskori vérszerződés mondájának egy változatával érteti meg s egyben a nemzetiségi és faji kérdésre is rávilágít. Ugyanekkor az előjátékban szereplő 'dada' az országgyűlési ellenzékéről is képet fest Deák Ferenc előtt :

A magyar függetlenségek
 Olyanok, mint . . . a kis fiú,
 Őnekik is tetszetős a nóta,
 Melyet fájnak, ám mi benne van,
 Azt bizony nem értik semmiképpen.

Az egymás után következő képek közül az elsőnek színhelye : a vereczeki szoros vidéke s időpontja : 895. Gábor és Mihály arkangyalok egy büszke sereg közeledését jelentik az Úrnak, ki áldást hintet az érkezők elé. Közben egy mene-

külő, nemes arcú, szép, fiatal leány kér védelmet az égtől. Az üldözöttet Zalán Pannoniának, Marót Daciának, Zobor Moravianak szólítja s különböző jogcímen magának követeli. A leány végül is Árpádé lesz, ki a Hungária nevet adja neki. Az Úr kedvtelve tekint le a jövevényekre s tudtára adja a dacos Ahrimannak, hogy

Ez a nép lesz a Nyugatnak
A védőbástyája.

Ahriman szőszegést vet az Úr szemére, mert állítólag egy régebbi ígélet alapján e turáni faj őt illeti. Az Úr erre megengedi, hogy a 'turáni átok' mérge ellenfelénél maradjon, de figyelmezteti, hogy az erények lovagias vértje meg fogja védeni a magyart a gonosz nyilaktól. A gyűlölködő istenség erre fenyegetően szól a zsákmányával távozó Árpád után

Viszed a szépséget
Büszke vezér? Mondhatom, hogy
Nem rossz az ízlésed ;
Csak az a kár, hogy örökre
Nálad nem maradhat :
Osztozik rajt' még a három,
Kitől elragadtad! —

A második kép egy Géza fejedelem korabeli (990) jelenetet mutat be. Hunt lovag és az öreg táltossá vedlett Ahriman beszélgetnek egymással. Aniaz csodálkozik azon, hogy a fejedelem pogány papot is megtúr a maga közelében. Ahriman azonban Géza hitbeli kétlakiságára utaló válaszában ezt természetesnek találja ; majd ferdén alkalmazott, anticipáló célzatossággal arra mutat rá, hogy a megtúrtság inkább Hunt helyzetére jellemző, mert hiszen a lovag német. Ez tiltakozik magyarságának kétségbevonása ellen, mivel a felesége magyar, gyermekei is azok, ő maga pedig a honfoglalók ügyét szolgálja s családjával egyfajtanak érzi magát. Reméli, hogy utódainál már senkinek sem fog eszébe jutni az idegen származás. A táltosbőrben rejtőzködő gonosz istenség erre gúnyosan figyelmezteti, hogy ha látná a jövőt, másként beszélne. Egyben fel is kínálja varázsitalát, melynek segítségével Hunt álmában megtudhatja az utódaira váró sorsot. A lovag elfogadja az ajánlatot, iszik a feléje nyújtott

kupából, mire, álombá szédül. E pillanatban lép a táltos sátorába Hungária, karján esztendő's gyermekével, akit az alvóra mutatva ilyenformán oktatgat :

.... Látod, ő is egy azon
 Szíves, jó emberek közül, akiknek
 Sokat köszönhetünk, hogy új lakunkat
 Szilárd alappal jól megépítettük.
 Bizony ezek derék munkája nélkül
 Mi is csak úgy végeztük volna, mint
 Szegény idősebb néném — *Humia!*

A harmadik kép (1035) Szent István és az orgyilkos történetét dramatizálja. Hunt a szent király alakjában a híres intelmeket mondja tollba, lelkére kötve fiának az idegenek megbecsülését. Az utolsó mondat után elalszik. Közben belebeg Patrona Hungariæ s üdvözli új hitében a vele érkező Hungáriát. Majd mint bérmaanya megkérdi tőle, hogy mit kíván e nap emlékeül. Hungária azt kéri, hogy jóakarata kegyelmét adja meg minden gyermekének egyaránt. Mikor a Szent Szűz és pártfogoltja eltűnnek, Ahriman mint Péter bebocsátja a gyilkost. Ennek szavaiból kitűnik, hogy csak az idegenek kegyelése miatt akarja megölni a királyt ; terve azonban nem sikerül.

A negyedik kép eseményei 1046-ban történnek a budai révnél, a Duna partján, a Kelen-hegy tövében. Ahriman mint Vata végez itt Hunt-Gellérttel. A vérengzés szenvedő tanuja Hungária, aki főként azon sajnálkozik, hogy Vata lelke «még süket a nemes erkölcs szelid szavára» s nem érti meg a nyugati hangot, mely fajának a jövőt jelenti. Az ötödik képben, melynek színtere Pest városa területén a hunok lakótelepe, Hunt, mint a tatárjárás-korabeli Kuthen, és Ahriman, mint magyar főúr kerülnek egymással szembe s a darab célzatának megfelelően az idegenek iránti megértés hiánya okozza a jövevények vezérének halálát és ezzel közvetve az ország romlását. A hatodik kép Nagy Lajos udvarát mutatja be 1348 táján. Ahriman itt mint érsek szítja az idegenek iránti gyűlöletet. Kissé erőszakolt kapcsolat révén Arany *Toldi estéjéből* az apródok s az ősz vitéz közti ismert jelenet és következményei is bele vannak szöve

a jelenetbe, amely főképp a zsidósággal a nagy király akarata ellenére elkövetett igazságtalanságot veszi rovásra. E rész azonban Lajos filozofetizmusának túlságos hangoztatásával kissé túllő a célon. A király ugyanis oly felháborodással emlegeti a zsidók kizsárolásának és hántalmazásának erköcselenségét, hogy ezek után nem látszik eléggé indokoltnak a későbbi kemény rendelkezések kiadása. Ha csakugyan igaz, hogy

... a zsidó segítség
 S áldozatkész, hozzáértő munka
 Nélkül Béla képtelen vala
 A tatárdulás után a hont
 Fölemelni s újból talpra hozni ;
 S
 A tatárdulás előtt is annak
 Volt köszönhető a régi ország
 Gazdasági és kereskedelmi
 Megerősödése, hogy zsidó
 Sáfárok kezében volt a kincstár
 S a közjövedelmek kezelése . . .

akkor bizony nem kis gyöngeség volt a királytól az Ahriman-lelkű érsekek terrorjainak engedni. A hetedik kép (1486) a magyarországi humanizmus korába vezeti az olvasót. Bonfini is fellép benne, hogy kifejezze bámulatát Mátyás új alkotásán, a 40,000 diák számára épülő egyetemen. Drághfy Tamás az eddigi latin hivatalos nyelvnek a magyarral való helyettesítését kéri a királytól, de Mátyás megmagyarázza neki, hogy helytelen úton jár, mert a «diáknyelv . . . hatalmas és erős kapocs s közvetítő magyar nemzetünk és a felvirágzó nyugati polgárisodás között». A Pallas Athene vértzetében feltűnő Hungária pedig örömének ad kifejezést, hogy «Athén tündöklő ragyogású hírnevének fényes örökségét» nagy fia neki szerezte meg. A nyolcadik képben (1526) Hunt, mint a mohácsi harctérről megmenekült nemes vitéz kesereg közviszonyaink romlottságán s azon, hogy Zápolya a királlyságra törekszik. Vele szemben Ahriman, mint Zápolya hadnagya a szerző beállítása szerint önérdékből képviseli a nemzeti álláspontot. Hungária, mint markotányosnő bánatos lemondással mereng, hogy mennyire szeretné a pártoskodók szívét lelkes és önzetlen honszerellemmel megtölteni . . . de

«nem lehet, az érdek itt az úr!» A kilencedik kép két jelenetre oszlik. Az elsőben Hunt, Rákóczi képében, nem minden keserőség nélkül elmélkedik azon, hogy míg ő, a nemzeti ügy önzetlen harcosa, a porta kegyelemkenyerén tengődik, az alatt itthon az országgyűlés hivatalosan száműzetéssel sújtotta. Mikes szánakozó együttérzéssel hallgatja a fejedelem önkínzó kesergését. A színváltozás után Ahriman, mint korunkbeli (1912) egyetemi tanár a tárgyilagos történetírás jogcímén — a Szegefű-esetre való ríktó célzással — feszegeti a száműzött Rákóczi magánéletének egyik epizódját. A tizedik kép Kossuth és Görgei egymást vádoló búcsú-párbeszédét mutatja be az aradi várban. Ahriman, alias Vukovics igazságügyi miniszter, segít kiéleznii az ellentéteket. A jelenet tanulságait Hungária foglalja szavakba :

Két kiváló nagy fiat adott a
Sors nekem e vészterhes időkben
S azt reméltem, hogy ez óriások
Szeretben egyesült erővel
Egyetértve, fényesen kiküzdik
Szent s igaz ügyem diadalát ;
Ámde győzött a «turáni átok».

— — — — —
Oh, hogy adnak számot a királyok
Énnekem és — egykoron — ítélő
Istenöknek a sáfárkodásról
A talentumokkal, melyeket
Őreájok bízott s melyeket oly
Bőkezűen hintett lelkeikbe
A magyar faj teremtő ereje!?!?

A tizenegyedik kép jelenete a XIX. század utolsó évtizedeinek országgyűlési tárgyalásain tünteti fel a magyar közélet ellentéteinek kicsinyes indítékait. Tisza Kálmánban kálvinistaságát és gentry-büszkeségét kifogásolják, Werkerleben meg német és polgári származását. A magyar jövőt végigálmódó Hunt e képben a két miniszterelnök kálváriáját járja, Ahriman pedig előbb egy aulikus főrend, majd egy ellenzéki pártvezér szerepében igyekszik zavarosabbá tenni a véderőre s a polgári házasságra vonatkozó javaslatok nyomában támadt hullámokat. Hungária ezúttal mint karzatlátogató főrangú hölgy állapítja meg, hogy bizony

... egyre járja még a régi

Szép szokás...

.....

Mely személyi antipathiáknak

Odadobja a hon érdekét!? — — —

A tizenkettedik kép első része Tisza Istvánnak a zsidókérdésben való tárgyilagos magatartását emeli ki. Mikor az iránt puhatolóznak, hogy nem volna-e lehetséges a koronázási szertartások olyatén reformja, amelyben a magyar zsidóság «államfenntartó jelentősége» is kidomborodnék, a küldöttséget elutasítja; viszont a sajtócenzura útján akadályozza a zsidóbecsmérlő áramlatokat. A kép második része a szomorú emlékü őszirózsás forradalom vezetőinek a nagy ember meggyilkolása utáni farizeuskodását mutatja be. A burkolt célzatú tizenharmadik kép első fele az ázsiai pestis elől elmenekült orvostanárok gyűlését gúnyolja ki; második fele pedig az öt hónappal később visszatért társaságnak az ittmaradtak fölött ítélkező bizottsági tárgyalását próbálja nevetségessé tenni. Ezek szerint dr. Kohn nyug. főtörzsorvos és Hunt közegészségügyi felügyelő, akik annak idején életük kockáztatásával a helyszínen vették fel a harcot a pestissel, hazafiatlan magatartásuk miatt Hungáriának — aki itt dr. Magyar Máriának van nevezve — ellenzése ellenére és Ahriman javaslatára kizáratnak az egyesületből. A nehezebb felfogású olvasók számára a szerző a következő jegyzettel kíséri nagyon is áttetsző fátyol alá rejtett észrevételeit: «E szatirikus fantazmagoria ne sértse a derék és tiszteletreméltó orvosi kart, mert az orvosok itt — minden bántó él nélkül — csak álruha és megnyilatkozási formágyanánt szolgálnak az elmondandók számára.» A tizennegyedik kép egy, az egyetem ú. n. Gólyavárában tartott előadást szatirizál. Ahriman mint öreg tudós a faji problémát természettudományi alapon magyarázza; ő ugyanis külön tudja választani az ember vérében a magyar eredetű vérsajtókat az idegen származásúaktól. Fölfedezését gyakorlatilag is érvényesíteni óhajtja s ez irányban javaslatot tesz. Vele szemben fölemelkedik a hallgatóságból Hunt, ezúttal meteorológus, aki viszont az esővíz verejtéktartalmából ké-

pes különválasztani a tiszta magyar faj verejtékanyagát az idegen vérral kevert lakosságétól. Ez alapon arra a félre nem érthető eredményre jut, hogy míg a magyar inkább hősi vérével áztatta és trágyázta az anyaföldet, az épügy termékenyítő munkaverejtékben az idegen származású honpolgárok vezetnek. E megállapítást általános felzúdulás követi, melybe az Ébredő Magyarok is beleszólnak, mire az előadás — Hungária csitítása ellenére — botrányba fullad.

A tizenötödik kép színtere ismét a darab elején látott erdős liget. Hunt felébred különös álmából. Nem akar hinni a gúnyolódó táltosnak, aki most is csak azt erősítgeti, hogy «a tiszta fajta szemében minden idegen csak élösködik rajta». Az Égtől kér tehát csodát, hogy jelenné téve a jövőt, erősítse meg a hívőket. Az Úr biztatja, hogy ne féljen :

.... A jó vadoncot
Mindig bátran beolthatod,
Munkáddal mit se ronthatasz ott
S csupán a balga keresi
A szép, nemes gyümölcsön,
Hogy a nemesítő szemet,
Más fáról vette kölcsön.

E biztatás megerősítésére hosszú sorban jelennek meg a magyar mult olyan jelesei, akiknek ősei nem Árpáddal jöttek az országba. (Hunyadi, Damjanich, Petőfi, Toldy F., Munkácsy, Vámbéry, Fadrusz stb.) Mikor ezek észreveszik, hogy a magyar jövő képeinek meghamisítója voltaképpen az öreg táltos, rátámadnak. A kelepcebe került Ahriman csak úgy menekül meg, hogy támadóinak váltságdíjúl egy díszes ládikát ad át, melybe állítólag a magyar jövő van elzárva. Mikor a kis dobozt felnyitják és látják, hogy üres, sőt Petőfi még azt is észreveszi, hogy a fedele repedt, az egybegyűlt nagyok haragra lobbannak. De hamarosan lecsillapodnak, midőn az Úr felvilágosítja őket, hogy a ládika alja szilárd, mert az ő műve. Azt ajánlja tehát, hogy vegyennek a föld porából egy szablyavéggel s azt meggyúrva vérral, könnyel, munkaverejtékkel, az egészket hevítsék türelmesen a magyar szellem és műveltség lobogó tűzében s majd akkor boldogulni fog az egész nemzet ura és parasztja. De a bűvös

ládikában — úgymond — ne őrizzenek mást, csak e három szót : Dolgozzatok! Szeressétek egymást! Végül megjelenik Patrona Hungariæ s miután Hungáriának lelkére kötötte minden gyermekének egyformán való szeretését, átadja neki a kezében levő tekerestet. Ebből pedig «kigöngyölítve egy magyar trikolor tűnik elő, melyen Nagymagyarország fénylő aranszálakkal megrajzolt térképe ragyog».

VI.

E formájában Madáchra emlékeztető mű végére a szerző „Az olvasóhoz!” felírással rövid tájékoztatást csatolt, melyben níg egyfelől munkája fogyatékosságait mentegeti, másfelől célzatáról is beszámol. Megemlíti; hogy a drámai keretet csak azért választotta, hogy gondolatait szemlélete-szebbé tegye s hogy beéri azzal, ha elolvassák, bár — szerinte — egyik-másik kép mint önálló jelenet, talán színpadon is élvezhető volna!/? Előadásbeli fogásait : a jövő megálmodását, a jó és rossz elvének szembeállítását, továbbá ugyanazon főszemélyeknek más és más alakban való szerepeltetését a világirodalom nagyjaitól szentesített oly írástechnikai eszközöknek nevezi, melyeket a plagium vádja nélkül igénybe vehetett ; «annál inkább — úgymond — mert a mű tartalma és gondolatmenete . . . utánczás nélkül van a magyar közviszonyokból merítve. Egyéb mentségei után felvilágosít arról, hogy «az Előjáték, (melynek főalakja Deák Ferenc) mintegy programját adja a mű lényegének — a nemzeti beolvadás és egységes nemzeti összeforrás gondolatának — amelyet mindvégig szolgálni kíván.»

Ezután a darabban előadottak igen tetszetős vázlatát így foglalja össze a szerző : «Az első kép beállítja a magyarságot az európai történelembe s a másodikban kezdődik a rövid és egyszerű cselekmény : Hunt, a magyarrá lett német lovag, meginog hitében, hogy az utódait (s egyáltalában az idegen származású honpolgárokat) igazán magyaroknak fogják-e tekinteni? Bizonyosságot, megnyugtatót keresve, a felvilágosítást két irányból kapja meg : az Ahriman—Táltos által rábocsátott álom képeiből (III—XIV. kép), melyek

azonban mind ördögi rosszakarattal, csak pesszimiztikus csüggedés és elkeseredés ébresztésére alkalmasak; azután pedig (álmából felébredve) magától az Úrtól (XV. kép), aki más történelmi alakok vezetésével s ezek lelkivilágának feltárásával újból talpraállítja optimista hitét és bizalmat kelt benne a jövő iránt, megjelölve egyben a nemzeti fel-támadás és boldogulás útját. Ahriman és különféle alakjai — még hazafias látszatban is — mindig az egységrontó tényezőt, Hunt és változatai az alkotó és fenntartó erőt, Hungária végül a józan, nemzeti közvélemény hangulatát képviselik. A nemzeti hit mentése, a magyar remény ébrentartása, a megértő szeretet élesztése a mű egyedüli célja.» Eddig az olvasónak szánt tájékoztató. A szerző e sorainak meggyőző erejét nyilván a jóhiszemű köztudatnak arra a felfogására alapítja, mely szerint szavaink legilletékesebb magyarázói magunk vagyunk. Csakhogy akkor gondolataink tárgyának és külső formájának is olyannak kell lennie, hogy értelmezéséhez a kétely árnyéka minél kevésbé férhessen hozzá. Jelen esetben ez, sajnos, nem állítható. A szóban forgó drámai költemény indítéka és célzatának érzékeltetése az olvasók nagy részét egészen más eredményre juttatja, mint amit a szerző kifejezetten munkája eszmei tartalmának jelez. E tekintetben a mű emlékeztet azokra az árucikkekre, melyeknek csomagolása mást ígér, mint amit a csábító címkéjű göngyöleg rejteget. Messzire vezetne, ha a darab belső ellenmondásait s egyéb fogyatkozásait sorra kimutatnók. Két mozzanat azonban oly föltűnő, hogy ezek semmiesetre sem mellőzhetőek hallgatással. Egyik az alapgondolat megérzékítése körül tapasztalható furcsa eljárás, mely szerint a szerző tücsköt-bogarat összehord annak bizonyítására, hogy az idegen honpolgárok megbecsülése: nemzeti jövőnk záloga. Nem veszi észre, hogy ez a tétel egyáltalában nem alkalmas a vitatásra. Mert vagy magyarrá lettek e jövevények és hasznára vannak az országnak s akkor Hunt lovag nyugodtan alhatik: itt ugyan soha senkit sem bántottak azért, mert idegen származású; vagy károsak az országra s akkor bizony jobb, ha visszamennek oda, ahonnan jöttek.

A másik szembeötlő jelenség egy negatívum, a költőiség

teljes hiánya, mely még az olyan nyílt ajtókat döngető irányműben is meglep, aminő az ismertetett 'drámai költemény'. Aki különben elfogultság nélkül olvassa végig a könyvet, utólag megvallhatja, hogy «a szelidhangú előjáték» után nem is volt egyéb várható a tizenöt képre nyújtott vezércikknél. Sajnálatos azonban, hogy a művészi tapintat hiánya még azt sem éreztette meg a szerzővel, hogy a «haza bölcsének» ajkára hangulati megalapozás címén sem adhatók afféle naivitások, aminőket a mű elején látunk. (A 70 éves Deák Ferenc azt mondja egy barátjának: «Csak a nép között lehet tanulni politikai bölcseséget».) Mellesleg szólva föltehető, hogy az igazi Deák beszéde kissé zamatosabb magyarságú lehetett, mint ahogyan az Előjáték megszólaltatja.

Ezek szerint a szóban forgó darab is csak azoknak a műveknek számát szaporítja, melyek inkább a külsőségekben emlékeztetnek nagy mintájukra; ami a jelen esetben nem is olyan feltűnő, hisz az utánpótlás elsősorban nem költői, hanem politikai cél szolgálatában fogant.

VII.

Míg a föntebb ismertetett művekben kétségtelenül megállapítható, hogy szerzőik mind a cselekmény kerete, mind az alakítás módja és előadás tekintetében *Az Ember Tragédiáját* vették mintának, néhány egyéb munkára nézve a tárgykör vagy a műfaj rokonsága s az ezzel kapcsolatos stílhangulat teszi valószínűvé az ihlet egyik forrása gyanánt Madách Imre művének föltételezését. Efféle nyomokkal még a külföldi irodalomban is találkozunk. Voinovich Géza említi, hogy «Madách némi halvány hatása érzik a halhatatlanságra vágyó s nemzedékekkel együttélő Apelles alakján Wilbrandt művében: *Der Meister von Palmyra*». Itt a föltevés nem egészen alaptalan, mert biztos tudomásunk van róla, hogy Wilbrandt ismerte *Az Ember Tragédiáját*. (L. Voinovich G.: *Madách és Az E. T.* Bp. 1914. 234. l.)

Kevésbé sikerül a hatás kimutatása Bakonyi Hugónak Schack Adolf Frigyes (1815—1894) *Nächte des Orients oder*

die Weltalter című 1874-ben megjelent művére vonatkozólag,¹ bár kétségtelen, hogy a szerző kellő fölkészültséggel és tárgyilagossággal próbálja párhuzamba állítani a két költői alkotást.

Schack gróf műve, melyet Bakonyi röviden «Világkorszakok»-nak nevez, nem drámai költemény, hanem tizenkét énekre terjedő, jambusokban írt eposz. Hőse az európai művelődéssel elégedetlen szerző, aki a lét titkát kutatva zaklatott lelkére a gyógyulást keleten keresi s mivel azt hiszi, hogy az emberiség régebben boldogabb volt, szetretné újból átélni a multat. Egy Hadszi Ali nevű keleti bűvész akad útjába, aki varázsitalával — némileg Lucifer módjára — elősegíti e vágy teljesülését. Így vonulnak el a hős előtt álmoképekben a letűnt korok. Az egymás után következő képek között a föl-fölbredő szerzőnek Alival folytatott elmélkedései szolgáltatóják a kapcsolatot. Megújulnak előttünk a kőkorszaknak, a cölöpépítkezésnek, az ókori Athénnek, a lovagkornak, a renaissancenak stb. képei, míg végre a hős előbbi hitéből kiábrándulva ismét a művelt nyugat után vágyódik. Ám a mult átélésére fordított időt sem tartja kárba vesztettnek, mert belátja, hogy az emberiség idők folyamán mégis csak haladt.

Bakonyi Hugó idézett könyvében, melynek eredményeire Voinovich Madách-monografiájának második kiadása már szintén utal, föltehetőnek tartja, hogy Schack gróf ismerte *Az Ember Tragédiáját*, mely az ő műve előtt jó egynéhány évvel német fordításban is közkézen forgott. Minthogy azonban a föltevést sem külső adat, sem a belső érvek ereje nem támogatja eléggé, egyelőre csak annyit fogadhatunk el bizonyosságnak, hogy a jelzett mű csupán a probléma és a keret hasonlóságában mutat némi egyezést Madách szellemének termésével.

VIII.

Az eddig említett munkákon kívül, amelyek többé-kevésbé a maguk egészében alkalmat nyújtottak az egybe-

¹ L. Bakonyi H.: *Az Ember Tragédiája* is egyik német rokonműve. Belgrád, 1917.

vetésre, a későbbi irodalomban számos oly művel találkozunk, melyek ha egészükben nem is, de valamelyes kapcsolatnál fogva jogot adnak a föltevésre, hogy indítékaik sorában szerepe jutott *Az Ember Tragédiájának* is.

Föltűnő ugyanis: 1. hogy Madách alkotásának megjelenése óta mily divatos műfaj lett nálunk a drámai költemény. Míg 1861 előtt ez az elnevezés csak gyéren fordul elő, a későbbi évtizedekből már számos oly kísérlettel találkozunk, melyeket szerzőik e névvel illetnek.¹

2. Szembetűnő, hogy a Madách föllépését követő időkben egyre gyakoribbá lesznek a bölcselkedő tárgyú drámai próbálkozások, melyek a szerkezet külső tagoltságára nézve a szokásos felvonásokra és jelenetekre osztás helyett szívesebben fejlesztik képekben tovább az alapgondolat megérzéskítésére szolgáló cselekvényt. Ilyen mindjárt Torkos Lászlótól *Az ifjú küzdelmei*. Dramatizált allegoria hat képben. (Pest, 1863.). Továbbá Palágyi Lajos *Az ifjú szerzetes* című bölcselmi költeménye, (Bp. 1894. 96. l.), vagy Ferke Ágost *Ész és erő* felírású, a Herkules-mondára támaszkodó allegorizált darabja (Bp. 1904.), mely 1904-ben az Akadémia gr. Karácsonyi-díját nyerte el. Utóbbinak tárgya, hogy az erő megtermékenyíti a gyöngeséget s a lelkes ész továbbvezeti az új életre kelt erőt. Az egykorú bíráló kiemeli a mű elmés dikcióját és bravuros verselését. A Magyar Tudományos Akadémia 1908/9. évi gr. Karácsonyi-pályázatán

¹ Íme időrendben néhány cím: Szigethy Miklós: *Földült világ*. 15. szín. Pest, 1868. 158 l. (Személyei: Vazul stb.) — (Névtelen): *Csaba tragédiája*. Bp. 1876. XXIV. 410 l. — Erdélyi Béla: *A világosság templomában*. Bp. 1887. — Dezső Gyula: *Sokrates*. 1891. — U. a.: *Ahasverus*. (Kézirat. V. ö. Színyei: Magyar Írók.) — Szávay Gyula: *A munka*. (L. Szávay Gy.: *Költemények*. Bp. 1892. 5—42. l.) — Fülöp Árpád: *A megváltó*. 6 jelenet. Ungvár, 1897. 131. l. (Személyei: Pluto, Drumo, Belzebub, Belial, Leviathan fősatánok, Lucifer, Judás, Jézus, Kaifás, Pilátus stb.) — Lipóczy György: *Apotheosis*. Bp. 1897. 71 l. — Lengyel József: *Giordano Bruno*. 5 felv. Szatmár, 1893. 43. l. — Lenkei H.: *Kain halála*. Bp. 1899. — Szabó Endre: *A Tizparancsolat*. (L. Szabó E.: *Zápor*. Bp. 1901. 110—186. l.) — Breuer Miksa: *A kultura hajnalán*. Bp. 1902. 28 l. (Személyei: A Kultura szelleme, Ádám, Éva, Sára, Simon.) stb.

is szerepel egy idesorozható munka: *A föld* című drámai színjáték hét képben, mely a rávonatkozó, Váczy Jánostól származó jelentés szerint drámai költeménynek indul s később drámai művé változik, «de alapeszméjéhez mindig hű marad, noha a bölcselkedő értelem s a költői sugallat nem tud összhangba olvadni. Szerzője az emberiség közös sorsán töpreng s arra a meggyőződésre jut, hogy minden, ami a földön él, saját fájának fönntartására törekszik.» (L. Akad. Ért. 1910. 312. l.) Talán fölösleges hangsúlyozni, hogy az e csoportbeli művek fenségesre törekvő előadásának, ha nem is mindig kimutathatólag, föltehető, olykor talán öntudatlan mintája egyéb világirodalmi mesterműveken kívül a Madáché is lehetett.

3. Ha az afféle ellentétes címreminiszenciáknak nem tulajdonítunk is nagy fontosságot, aminő Koroda Pál *A túlvilág komédiája* c. drámai költeménye (Bp. 1877.), vagy Pogány Dániel *Az élet komédiája* (Bp. 1916.) c. regénye felírásában rejlik;¹ s ha annak a fogásnak közösségén sem akadunk fenn, hogy egyik-másik költőnk képzelete előtt Ádám módjára látomásszerűen elevenednek meg az emberiség multjának nagy alakjai, mint Mózes, Sokrates, Jézus—Amranthnak *Sylvester estéjén* című versében (*Felső rügyek*. Zombor, 1885. 17—19 l.), mindenesetre figyelmet érdemlő mozzanat, mily gyakran jelzi egy-egy későbbi költő a lánglelkű pályatárs iránti hódolatát a nevére címzett ajánlással vagy tőle származó idézet mottóul való alkalmazásával.

Majthényi Flóra újabb költeményeinek gyűjteménye például, melynek tiszta jövedelme a sztrégovai jeles költő szoboralapjára fordítottatott, «Madách szellemének ajánlva» jelent meg (Bp. 1879.). A fiúi kegyelet irat Madách Aladár mindkét kötete élére az apa szellemi hagyatékából való

¹ Ide tartozik az olyanféle szójátékos vonatkozás, aminővel Méry Károly *Tolongásban* c. kötetének (Bp. 1899. 167. l.) «Szegény, szegény emberiség» feliratú darabja szolgál:

Kár volt magad föláldoznod
Názáreth dicső fia —
Hisz az ember tragédiája
Divina commedia.

vezérgondolatokat. Az 1880-ban kiadott *Szerellem könyve* ezzel az idézettel alapozza meg a kötet hangulatát :

Szerellem szent lánca a mindenség

S benne mi is egy kicsinyke szem. (Madách Imre.)

Madách Aladár másik verses könyve *Hangok a pusztán* felirással jelent meg 1881-ben s mottója *Az Ember Tragédiája* szállóigévé lett befejezése : «Mondottam ember: küzdj és bízva bízzál.» Hogy ez az Ádámnak szóló s az Úr szájába adott mélyértelmű biztatás azóta, hányszor visszhangzott irodalmi kísérletezőink ajkán, azt szinte lehetetlenség volna felsorolni. Inkább csak kuriozunképen említjük meg, hogy B. Takács Lajos 1902-ben kiadott verskötetében épügy megtaláljuk, mint Barna István fővárosi tűzoltónak *Sokat szenvedtem* című, Budapesten, évjelölés nélkül háborús emlékként közzétett kis könyvében, mely a szerzőnek orosz fogságban írt verseit tartalmazza. De hogy még újabb adatra hivatkozzunk, nem hiányzik az Akadémia 1921. évi gr. Karácsonyi-pályázatára beküldött munkák borítékáról sem, ahol egyszerre két darabnak (a *Forradalom* és az *Illusio* címűeknek) jeligéjeként találkozunk vele.

Természetesen e közismert, szállóigévé lett idézetek kívül *Az Ember Tragédiájának* egyéb sorait is felhasználták költőink, hogy velük műveik indítékára vagy főgondolatára célozgassanak. Amarra példa Kiss József, aki összes költeményei 1899-ben megjelent kötete élére a phalanstère-jelenet Platóra vonatkozó sorait írta fel mottóul :

Az aggastyán :

Már megint

Ugy elmerültél álmoképeidben,

Hogy a rád bízott marha kárba ment.

Hogy ébren légy, borsón fogsz térdepelni.

Plato (visszalépve)

Még a borsón is szépet álmodom.

Viszont Pekry Károly *Századok útján* című verskötetében (Bp. 1900. 5—9, 38—9. l.) *Az örökkévalóság énekei* mottójában (Uram rettentő látások gyötörtek) s *Az élet* című vers elé tett idézetben (Csak az a vég — Csak azt tudnám

feledni!) Madách Ádámja szavaival készíti elő az olvasót a költészet eszközeivel tolmácsolt kétségeire.

IX.

Madách népszerűségének és nagy hatásának egyik nem túlságosan jelentős, de szintén megállapítható jele, hogy főműve alapján szatirikus célzatú stílparódiákat készítettek. Aszerint, hogy milyen jelenséget kifogásolt vagy tartott torzításra alkalmasnak az irónikus hajlam, hól irodalmi, hol társadalmi, hol meg politikai ferdeségek kigúnyolására használta fel *Az Ember Tragédiájából* ellesett, többnyire jól ismert helyzetet. E stílfogás és műforma kedveltségének titka, mint a paródiáknál és travesztiáknál általában, a tárgy kisszerűségének, köznapiságának s az előadás emelkedettségének ellentéte, amely kielezettségenél és váratlanságánál fogva csak ritkán marad hatástalan. Irodalmi viszonyaink fonákságának e módon való kitréfálására példa Karinthy Frigyes *Tizenhatodik szín* című stílparódiája, mely eredetileg *Az Ujság* 1912. évfolyamának április 7-iki számában jelent meg s az ú. n. nyugatos irány túlzásait teszi nevetségessé. Színhelye a New-York kávéház földszintje. Személyei: az Álhírlapírók karán kívül Ádám, Lucifer s a XX. század második évtizedének irodalmi hangoskodói. Ádám megbotránkozik a körülötte nyüzsgő nyeglék «rettentő beszédén», melyben «Külvárosoknak szennye háborog». A szemérmetlen anyagiasság s a kontárság orgiái elől menekülni próbálva Évával kerül össze, aki azzal tetézi kétségbeesését, hogy az ismert helyzet tréfás változataként azt súgja «Ádám fülébe, hogy költőnének érzi magát». E kis gúnymű találó voltát mutatja, hogy bár alakjai torzított helyzetben s egynek kivételével nem igazi nevükön szerepelnek, aránylag csekély irodalmi tájékozottsággal megérthető s nem egy vonatkozásban inkább a jogos szatira, mint a paródia hatását teszi.¹

¹ Egyéb, tárgyunkra tartozó stíltréfák Karinthy Frigyesről: 1. «*Az embrió tragédiája* vagy Gyerünk, gyerünk, az igazgató bácsinak sok dolga van. Drámai versike. Írta Madách Imre.» Ez a Nemzeti Színháznak azt az eljárását gúnyolja ki, hogy a nagy költő művét

Hasonló stílfogással él a *Borsszem Jankó* 1920. évfolyamának 30. számában egy Duncan álnévű szerző *Még egy jelenet Az Ember Tragédiájából* címen, amikor Ádám, Éva és Lucifer, meg egy detektív szerepeltetésével a valutaspekulánsokat állítja pellengérré; majd egy meg nem nevezett szerző *A városi ember tragédiájában* (Drámai költemény. Írta Sokoropátkai Madách István), mely a kenyér drágaságát teszi szóvá (*Borsszem Jankó*. 1920. 35. sz.); továbbá Molnár Jenő *Kilencedik szín Az Ember Tragédiájából* c. paródiájában, melynek indítéka a Clemenceau (Danton), Lloyd George (Robespierre) és Wilson (Saint Just) ördögi mesterkedésétől földézett keserűség (*Borsszem Jankó*. 1921. 13. sz.).

X.

Ezeket a parodisztikus természetű, időszerű jellegű utánzatokon kívül, melyeknek száma egy kis utánjárással még szaporítható lenne, *Az Ember Tragédiája* megjelenése után több oly költemény keletkezett, melyek vagy a jeles művel, vagy szerzőjével foglalkoznak. A Madách-hatás és tisztelet fokenkénti elmélyülése szempontjából érdemes ezeket is szemügyre venni. Az idetartozó panegirikus hangú verses megemlékezések dicsőítését előlegezi a költő legbensőbb barátjának, Szontágh Pálnak epigrammatikus üdvözlete 1861-ből, mikor Madách az országgyűlésen a felirati vitával

tetesem rövidítéssel adja elő. (L. K. F.: Ó nyájas olvasó! Bp. 1916. 208—214. l.) — 2. «*Az ember tragédiája* vagy Majd a Vica. Drámai operette számos jelenésben. Írta Madách Gábor.» Gábor Andor Majd a Vica . . . c. darabjával kapcsolatos stíltréfa. (V. ö. K. F.: Így írtok ti! Bővített kiadás. Bp. 1921. I. 180—184. l.) — Továbbá *Az Erő* c. ifjúsági lap 1923. jan. 15-iki számában egy névtelentől: «*Ádám amint gimnazista*. Az ember tragédiájának 16-ik, apokrifus, eddig ismeretlen, a londoni vásárt megelőző jelenete. Közreadja: egy hetedik (így!) diák.» — *A Színházi Élet* 1923. évf. 4. sz.-ban is van egy — reklám-célra készült — 20 színre oszló stílparódia: *Ádám és Éva a paradicsomban*. (F. R. A.-tól.) L. még a *Borsszem Jankó* 1923. évf. 4. sz.-ban *Az Ember Tragikomédiája* összefoglaló címen Molnár Jenőtől az I., VIII., Caramytól a II., Stella Adorjántól a VI. és IX., Gács Demeter-től a XII., Barna Gábortól a XIV. és Mr. Br.-től a XV. szín időszerű vonatkozású stíltréfaít.

kapcsolatban a határozati javaslat mellett — nagy tetszést aratva — szólalt fel :

Hosszú életin át sok küzd kideríteni nevének
Néma homályát ; ám csak kevesé a siker!
Honfiú, Bölcs, Művész, — bátran törhetsz te Olympig,
Im hármás koszorút tűz ma fejedre hazád!

(L. Voinovich G. : Madách és Az Ember Tragédiája. Bp. 1914. 167. 1.)

Rokon felfogást tükröz a költő egy másik földijének, Sréter Kálmánnak négysoros üdvözlő verse. Ennek szerzője még szintén emlékezett Madách országgyűlési szereplésére ; rövid verses köszöntése tehát, mely valószínűleg közvetlenül a nagy mű kinyomatása után készült, a hazafinak és költőnek egyaránt szól :

Honfias érzeteid, hó szived ritka erényit
Tiszteli régen e hon drága sajátja gyanánt!
Megjött oly fényes munkád : most már kiki köztünk
Tűzni kies violát cserkoszorúdba siet.

(Sréter K. versei. Pest. 1864. 227. 1.)

Nem sokkal későbbi eredetű (1863) Szász Károly hét nyolc-soros szakból álló költeménye *Madách Imréhez*. Az *Ember Tragédiájának* ez emelkedett felfogású visszhangja rendkívül jellemző annyiban, mert rávilágít arra, hogy egy nagyhatású szellemi alkotás mily nemes gondolatokra eszmélteti az ily irányban fogékony lelkeket. A költemény elején Szász Károly fölveti a kérdést, hogy ha Madách az ember koronkenti küzdelmét oly sikertelennek látja, mi az, ami életösztönét fenntartja és további cselekvésre készíti. Ő a feleletet is megtalálja a műben, mely fölött örül biztatóbb hit áll :

Hogy mint a föld nem forg csak körbe-körbe,
De napjával halad végetlenül,
Az ember is, végtelen pályát törve
Halad, emelkedik s megistenül.
Óh nincs hiába a nagyok küzdelme,
Bár maguk a küzdők elvérzenek.

Ezt tanulta — úgymond — ő barátja könyvéből s azóta
szíve nyugodt és szilárd,

Mert hol kicsiny s nagy egy közcélra munkál,
 Ott óriás a munka s a siker,
 Vesszünk egyenként — de több mindnyájunknál
 Az emberiség s annak élni kell!

(L. Szász K.: Kisebb költeményei. Bp. 1883. I. 360—362. l.)

A Madách nagy művére vonatkozó költői visszhangok egyike-másika nem elégszik meg a csodálat vagy dicsőítés szokásos, ódai hangú kifejezésével, hanem olykor mintegy annak a tudatállapotnak ismertetését nyújtja, melybe a gondolatoktól terhes drámai költemény némely olvasóját juttatja. Ebből a csoportból való Gyöngyösi György verse: *Reminiscenciák Az Ember Tragédiájához*. Arany Jánosnak Dante nagyságán való elragadtatása cseng vissza fülünkbe, mikor megilletődését olvassuk:

Itt állok a szédületes magasban,
 Kábul fejem a hallottak felett,
 Kápráztató a látvány . . .

.....

A Genius Mont Everestje ez
 És égbenyúló orma az, hol állok.

Sajnos, a vers gondolatfejlesztésén túlságosan érezhető a kezdő soroktól sejtetett megindultság ereje, amely bizony később szinte a világosság rovására fokozódik. Egyébként a továbbiakban, amennyire a nehézkes szófűzésből megállapítható, a költő szemére veti Ádámnak Éva vallomását követő gyöngeségét s a Luciferrel szemben tanúsított csekély óvatosságát, míg végül a kérdőre vont áldozat kissé bosszúsan e szavakkal szakítja félbe a meddő szóvitát:

Elég, elég! az út ki van jelölve:
 Örök munkára int a messze vég.
 Csak azt tudnám: utánam lesz-e még
 Ki unva jóllétet, leszáll a földre?!

(Gyöngyösi Gy.: Költemények. Bp. 1887. 7—10. l.)

Régebbi verselőink közül leggyakrabban Csalomjai Pajor István lantját ihlette meg a nagy költőre való megemlékezés. *Madách Imre ravatalánál* felírású versét a *Figyelő* 1889. évfolyama közölte (345. l.), *Tarka Bokréta (Régibb és újabb költői dolgozatok)*. 1860—1897. Balassagyarmat, 1897.)

című kötetében pedig, ahol Madách Aladárhoz intézett két verse is olvasható, *Az Ember Tragédiája* szerzője iránti kegyelete újból kifejezésre jut. Kétsoros epigrammáján kívül itt jelent meg *Madách Imre emlékezete* felírású 16 nyolcsoros szakra terjedő költeménye, melyet az 1890 okt. 30-án Balassagyarmaton tartott ünnepélyen adott elő s melynek «eredetije» a hozzátartozó jegyzet szerint a megyei közgyűlés jegyzőkönyvében található. A vers különben Madách pályájának köz- és magánéleti vonatkozásaira való célzások fonalán sorolja fel az ünnepi hatáskeltésre alkalmas mozzanatokat s a végén a helyi érdekeltség nemes rátartisága így foglalja össze elismerése virágait :

Nagy látnok, a küzdön-bizás határit
 Bizton jelölte meg mesterkezed ;
 E fény ragyogva hinti szét sugárit,
 Mely halhatatlan művedből ered.
 Megírva létünk nagy tragédiája,
 Szülőmegyéd büszkén ül ünnepet,
 S felhangzik a nép zúgó harsonája :
 Örök babér, dicső költő, Neked! (I. h. 27—30. 1.)

A mult század utolsó évtizedeinek jeles színésze, E. Kovács Gyula — *Madách Imre* címen — egy egész verses tanulmányt szentelt a költő emlékének. A 21 nyolcsoros szakból álló vers mottója : «Téged még az erős természet szüle magából» — Vörösmartyból van véve. A tanulmány egészében kevés költőiséggel, kissé iskolás modorban halad végig hőse munkásságának főbb állomásán és bár a külső forma kezdetlegessége nem kerüli el figyelmét, bámulattal adózik az első drámai kísérletek gondolati tartalmának. «Huszonkét éves főben ennyi ész!» kiált fel elragadtatásában a *Férji és nő* olvastára. Odább a *Mária királynőre* célozva rámutat arra, hogy az ifjúkori próbálkozásokban is föl-fölbukkan *Az Ember Tragédiája* főgondolata :

Miért küzd az ember? Hát miért küzdene?
 Azért, hogy küzdjön! zúg Palizsnaid.

 Itt és amott burkolt vagy nyílt sorok
 Szemléltetik, hová tör szellemed :
 Ádámod már szivedben susterog,
 Midőn magad még nem is képzeled.

A két műnek *Az Ember Tragédiáját* sejtelmesen anticipáló mélységei a szerző elismerését szinte a bámulatig emelik :

Mi a teremtés óta ép velőn,
Vérrel tölt szíven kénkö-lánggal ég :
Mint e két műben te, oly égverőn
Magyar költő-fej nem vitatta még.

Ám a szerző nem ezért becsüli sokra Madáchot. Bevallja, hogy az ország nagyjait ő csak magyarságukhoz képest tudja szeretni. Jól esik neki látnia

..... mily mély szív-öröm
Felkacagása ama kis darab,
Mely a Rückblick és Blick dicső pörén
Izrekre hullt Bach buktából maradt.
«Civilizator» — irva még elébb —
Minő élcstor lett itt fegyvered,
A buta bölcsek tákolt rendszerét
Szabdálva, sujtva, ronggyá hogy vered.
.....
Ragad, hogy a lángelme ily magyar.

E jelenség okát kutatva, azt abban találja, hogy Madách átélte a szabadságharc tűz- és vérkeresztségének idejét. Erre alapítja a nagy költő képzeletének nemzeti irányú alakító erejét :

Úgy tetszik nékem, hogy a csipkető
Ködoszlop, amely Mózesednek ég,
Szived tűz-árján szökkent, gyúlt elő :
Hőseid mind magyarnak képzeléd.

E pont az, munkái «e szent jellege», mely az ő szemében oly becessé teszi Madách költészetét. Mert — úgymond —

Fajunk szerelme, Isten-ösztönünk,
Ha ez kivész : holt számmá olvadunk.
Őrcsillaginkon hön kell csüggenünk,
S Madách, Madách — egy ily őrcsillagunk.

(E. Kovács Gy. költeményei. Kolozsvár, 1900. 87—94. l.)

A Madách szellemétől érintett költők közül három kisebb versben foglalkozik *Az Ember Tragédiája* szerzőjének emlékével Szalay Károly, akinek *Sivatagban* című egész

kötetre terjedő bölcselő költeménye¹ is némileg rokonságban áll Sztregova halhatatlan szülöttjének művével. *Madách szobájában* című húszsoros, *A sztregovai temetőben* című hetvensoros és *Alsó-Sztregován* című hatvannégysoros költeményeiben az ihlet indítékát a helyi vonatkozások titokzatos varázsa szolgáltatja. Ennek bűvös hatására hallja a nemes szózatot :

Kétség ne bántsa lelkedet!
Mert hogyha szíved úgy szeret
S bízik az alkotó művében,
Mint én hívék, ameddig éltem :
Megnyugtat, hogy bár por levél,
De szellemed örökké él!

(V. ö. az Alsó-Sztregován c. verset. Szalay K. Magam útján. Bp. 1901. 175—177. l. L. u. o. a másik két költeményt is.)

Mellőzve az afféle halványabb nyomokat, aminőkkel Farkas Antal *Viharzúgás* felírású kötetében (Mezőtúr, 1899.) találkozunk,² a többi tárgyunkat illető vonatkozások közül megemlíthető Kornai István (*Nemzeti küzdelem* c. kötetében. Bp. 1910.) *Madách Aladár*ról írt verse, mely a költő fiáról, mint a «Lángésznek nyomdokába lépő sarjja»-ról szól, ki szintén a lét titkát kutatta s aki felé a földi életből való távozásakor «Az örök Szellem, Becsület, Igazság — Atyja nagy lelke hívón int». Lenkei Henrik *Epilóg Az Ember Tragédiájához* című ötvenháromsoros verse az utóbb látottaknál — már műformájával is — szorosabban kapcsolódik a sztregovai költő főművéhez. Lucifert és Madáchot állítja egymással szembe. A tagadás szelleme gúnyolódik benne a költő nagy munkáján, melynek bizakodó befejezését parányi orvosság-nak találja a mű alkotójának lelkén tátongó sebre s igyekszik újból megingatni hitét. Ám a költő edzett akarattal utasítja

¹ Szerzője a bírálat szerint : «A hitet, tudást és humanitást akarja az emberek lelkében fölébreszteni vagy megerősíteni.» De «cifra köntösbe burkolt eszközöket használ a szívhez és észhez szóló egyszerűség helyett». Itt-ott sikerült helyekkel találkozunk benne; verselése jó. (V. ö. *Budapesti Szemle*. 1906. 126. köt. 418. l.)

² V. ö. *Az első mű, A szárny, Az erényes* c. műveket. (Utóbbi modern környezetbe helyezett dramatizált jelenet, alakjai : Ádám, Éva és Lucifer.)

vissza Lucifer okvetetlenkedését, sőt azt is bevallja, hogy szégyenli gyöngeségét, mellyel egykor rá hallgatott.

Mert — úgymond — amíg ember, balságüldözött

 Gyönyört talál a vészes küzdelemben,
 Istent keresi buzgón, törhetetlen,

 Míg a szerelem Ádám nyers fiából
 A poklot is megvívó nyert hőst varázsol,

addig mirajtunk hasztalan kacag, szemébe nézünk hívón és mosolygón. (Lenkei H. *Az én hőseim*. Bp. 1910. 179. l.) Érdekes, hogy néha *Az Ember Tragédiájától* tárgyi tekintetben egészen távolálló költői kísérletben is föl-föltűnik egy-egy Madáchra emlékeztető vonás. Ezt tapasztaljuk Gorzó Gellért *Kapitány György* című háromfölvonásos drámai költeményében, mely a Tinóditól is megénekelte XVI. századbeli jeles vitéz és Salgó Éva szerelmi történetét foglalja magában. Második fölvonása egyik jelenetében Kapitány Györgyöt, aki Hubiar agát párviadalban legyőzte, Losonczy István oly szavakkal („Karod erős, szíved emelkedett“) üdvözli, melyek *Az Ember Tragédiája* tizenötödik színéből, az Úrnak Ádámhoz intézett szózatából röppentek ide. Ezzel rokon szellemi ujjlenyomat képét mutatja a „*Kapitány György*“ harmadik fölvonásának az a jelenete, melyben a féltékeny hős szintén *Az Ember Tragédiája* szólamkincsének felhasználásával elmélkedik arról, hogy «Mit ér a lét, ha hűség nincs sehol»; akárcsak Ádám a tizenharmadik színben: «Szerelem és küzdés nélkül mit ér a lét?»

A halhatatlan szerző emlékét megörökítő versek között időrendben a legkésőbbiek egyike Emőd Tamásnak tizenhat-soros kis műve: *Madách*. (L. *Pesti hegedű*. Bp. 1918. 49. l.)¹

¹ Emőd Tamásnak egy másik, a Madách-centennárium alkalmából készült költeményét 1923 jan. 23-án adták elő az Unio-színházaiban. (V. ö. *Budapesti Hirlap*. 1923. évf. 17. sz.) — Ifj. Vallentinyi Dezső ünnepi költeményét a losonczi Madách-ünnepélyen olvasták fel. — Vargha Gyula idetartozó ódája 1923 okt. 14-én a Kísfaludytársaság Madách-emlékünnepeén kerül bemutatásra. — Kunossy János *Madách* c. 21 soros versét a *Színházi Élet* 1923. évf. 4. száma közölte.

Bágyadt akkordként ható lírai pillanatfelvétel ez az alkotás tüzetől emésztődő költőről, kinek lelkén átsuhannak csalódásának árnyképei. A vers szerint a költő, miközben képezelete a múlt képeit idézi eléje —

Évára gondolt. Hervadt ujjai
Nyugodni tértek lassan az ölébe :
Ave . . . betűzte visszáján a szót
S egy Ave szót írt a papir fölébe.

*

Összegezve már most e futólagos, bár látszólag kissé hosszúra nyújtott szemle eredményeit, megállapítható, hogy Madách Imre főműve — legalább mennyiség tekintetében — erősebb visszhangot keltett a későbbi költők lantján, mint eddig köztudomású volt. Igaz ugyan, hogy a hatás és kultusz szemléltetése végett fölvonultatott adatok az igazi költőiség hőfokát aránylag igen szerény mértékben éreztették, de ez részben abból is magyarázható, hogy Madách munkája oly mélységeket rejt magában, melyek természetüknél fogva csak kisebb körben szolgálhatnak ihletforrásul. Mindezek ellenére a bemutatott anyaggyűjtemény figyelemreméltó azért, mert tájékoztat bennünket arról, hogy egy inkább gondolati elemeivel, mint főmai sajtáságaival ható költői alkotás — a feltünése óta eltelt hat évtized alatt — mily szokatlanul változatos irányokban és módokon hozta hülámzásba szellemi életünk bizonyos területét.¹

BAROS GYULA.

¹ Egyéb, a fentebbiekben nem ismertetett, Az Ember Tragédiájával vagy szerzőjével valamelyes kapcsolatban levő, szépirodalmi (verses) művek: Halmy Gyula: *Madách Jolánnak* (H. Gy.: Költemények. Gyoma. 1902. 12. f. l.). — Gellért Oszkár: *Ádám* (9 sor); Szabó Lőrinc: *Isten* (29 négy soros szak); Bányai Kornél: *Az Ember Tragédiája* (7 háromsoros szak.); Telekes Béla: *Az Ember Tragédiája* (68 sor); Kosztolányi Dezső: *Lucifer a katedrán*. Valamennyi a *Nyugat* 1923. évf. 3. sz.-ban jelent meg. — Molnár Jenő: *Madách tragédiája* vagy ha ma akarná elhelyezni Az Ember Tragédiáját. L. *Borszem Jankó* 1923. évf. 6. sz. — A M. T. Akadémia 1921. évi Karácsonyi-féle szomorújáték-pályázatán is szerepelt egy *Az idők szárnyán* c. Madách-utánezat. (V. ö. *Akadémiai Értesítő* 1922. évf. 234. l.)

AZ OSZTRÁK-MAGYAR BIRODALMI PROBLÉMA TÖRTÉNETÉBŐL.¹

Súlyos könyv a Redliché már külsejét tekintve is. Csak 1848—1861-ig tárgyalja e kötet a volt monarchia belső történetét és 814 lapra terjed a Darstellung. A hozzá csatolt Exkursok és Anmerkungen külön füzetben 258 lapra terjednek.

Némely olvasó sokallani fogja ezt a terjedelmet, de mi úgy látjuk, hogy a szerzőnek sok volt a mondanivalója. Annyira gazdag új adatokban és eszmékben, hogy talán nehéz lett volna rövidebbre fognia magát. Ismertetésünk nem terjeszkedhetik ki a könyv teljes tartalmára, inkább csak magyar vonatkozásaira leszünk tekintettel. És itt előre is elismerjük, hogy a szerző objektivitásra törekszik a magyar felfogás irányában. Hiszen az 1918-iki katasztrófa éppúgy sújtotta Ausztriát, mint Magyarországot. Ideje már, hogy megértsük egymást a multnak méltatásában. Az osztrák vagy magyar írónak régebben a politikai szenvedélyek megnehezítették az objektivitást, most a közös szerencsétlenség enyhítette az ellentéteket vagy legalább elősegítette azok enyhítését. Szívesen elismerjük, hogy Redlich közleményeiből és fejtegetéseiből sokat tanulhat a magyar történetíró, de mégsem hallgathatjuk el, hogy felfogásunk több tekintetben eltér az övétől. Úgy látjuk, hogy azok az áldatlan közjogi ellentétek, melyek a régi Ausztriát és Magyarországot az utóbbi évtizedekben szükségtelenül háborgatták és tekintélyüket aláásták, még most is éreztetik hatásukat a szerző kedélyére és történeti felfogására.

¹ Joseph Redlich : *Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Geschichtliche Darstellung der inneren Politik der habsburgischen Monarchie von 1848 bis zum Untergang des Reiches.* Bd. I. T. 1, 2. Leipzig, 1920. Der Neue Geist Verlag.

Ez természetes oly férfiúban, aki maga is résztvett a politikai küzdelmekben, de bármennyire méltányoljuk a szerző tudományos kiválóságát és meggyőződésének hevét, azt hisszük, hogy észrevételeink nem lesznek feleslegesek azok előtt, akik elfogulatlanul keresik a történeti igazságot. A szerző ki akarja mutatni, hogy miért kellett megbuknia a Habsburgok monarchiájának. Már az első kötetben fejtegetéseinek kezdetén kijelöli a bukásnak okát a következőképen : «Nachdem die Revolution von 1848 der Dynastie das erste erschreckend klare Warnungszeichen der Völker gegeben hatte, weder diese, noch auch der Erbe der Krone und seine Ratgeber, die von Zeit zu Zeit immer wieder sich eröffnenden. Gelegenheiten zum Umbau der Monarchie in einen seinem Wesen entsprechenden übernationalen Verfassungstaat benützt, sondern sie vielmehr immer wieder vergebens haben vorüberziehen lassen.» (87. l.) - Hogy ennek a gondolatnak minő jelentőséget tulajdonít a szerző, azt kivehetjük egyebek közt a következő mondatából : «Als aber dann das säkuläre Ereignis des Weltkrieges hereinbrach, war sein Lebensalter (t. i. Ferenc Józsefé), zu weit vorgeschritten, als dass er imstande gewesen wäre, auch nur etwas von dem nachzuholen, was durch viele Jahrzehnte versäumt worden war; nun war es zu spät, um die geistigen Kräfte, die seit 1848 in Gestalt der nationalen und sozialen Gegensätze den Gesamtbau der Monarchie bis ins Fundament erschüttert hatten, zur Umgestaltung und Erhaltung Österreichs, als eines übernationalen Völkerganzen auszunützen.» (2. Teil, 14. l.) A szerző felfogása tehát az, hogy az egész monarchiára 1849-ben kiterjesztett foederalizmus megmenthette volna a Habsburgok birodalmát a bukástól. Hasonló felfogást más osztrák írók is hirdetnek. Bajos volna ezt a felfogást tudományosan cáfolni. Mert ki tudná azt megmondani, hogy mi nem történt volna, ha ez meg amaz megtörténik. Kételyeinket azonban szabad kifejeznünk.

Kétkelédünk abban, hogy a föederalizmus megszüntette volna a surlódásokat a monarchián belül. Kétkelédünk abban, hogy lehetséges lett volna olyan területi felosztást kitalálni, mely a németeket, a magyarokat, a szlávokat, a románokat

és az olaszokat egyaránt kielégítette volna. A hatalom szava 1849 körül sok mindent elintézhetett a papíron, de vajjon kiolthatta volna-e a nemzetek lelkéből a hatalmi féltékenységet, a területi terjeszkedés vágyát? S vajjon a szerbek, románok, horvátok, szlovének, olaszok, lengyelek, rutének, de még a németek is nem vágyódtak volna-e csatlakozni fajrokonaiknak a monarchia határán túl keletkezett nemzeti államaihoz? Azután nem tudjuk, hogy mint képzelik el Redlich és elvtársai a föderált monarchia külügyi politikáját. Lehetségesnek hiszik talán, hogy a svájci neutralitás a régi Habsburgok területére is ki lett volna terjeszthető? És hiszik-e azt, hogy a világháború a föderált monarchiát egészen érintetlenül hagyta volna?

Nem folytatjuk tovább kételkedő kérdéseinket. Redlich munkája folytatásában az 1861-től 1914-ig szóló részben bizonyára erős, talán meggyőző érvekkel fogja támogatni felfogását. Kíváncsian várjuk ezt a bizonyítást, mert a feladat nagyon nehéz, nekünk szinte megoldhatatlannak látszik. De látatlanban ítélni nem akarunk.

Úgyis szükséges lesz a világháború okaira is kitérnünk Redlich néhány eszméjére vonatkozó megjegyzéseinkben.

Bizonyos kronológiai sorrendet akarunk követni megjegyzéseinkben.

Szerzőnk igen helyesen jegyzi meg, hogy: «Der Dualismus als Ausdruck des staatlichen Verhältnisses von Österreich und Ungarn ist eben viel, viel älter als die so genannte Ordnung der Monarchie seit 1867. (82. l.)» A «sogenannte» jelzőre most nem akarunk súlyt helyezni, de a gondolat helyes s még prägnansabban van kifejezve a szerző e szavaiban: «In dem einzigen der österreichischen Herrschaftsgebiete, in welchem der kontinentale Absolutismus (1723) nicht durchgedrungen war, in Ungarn.» (3. l.) Azért emeljük ki a szerző e gondolatát, mert nem minden osztrák író ismerte el ily határozottan a régi, az 1848 előtti magyar alkotmányos életnek jelentőségét.

Másrészt a régi magyar alkotmányos fejlődés egyes részleteire nézve nem helyeselhetjük a szerző felfogását. Az 1687-iki országgyűlésről például így nyilatkozik: «Das

entscheidende Moment in den Beschlüssen des Ofener Reichstages von 1687 bildete der für den Kaiser erfolgreich verlaufende Kampf, den seine Vertreter mit den ungarischen Reichsständen, um die vom Monarchen geforderten Vorbehalte und Abänderungen im hergebrachten Texte des Krönungseides und Krönungsartikel führten, sowie namentlich, um die in letzteren aufzunehmende Revisionsklausel, welche die Fortführung der 1687 zugunsten der Krone begonnenen Verfassungsrevision auf gesetzliche Grundlage stellte.» (Bd. I. 2. Teil. 5. 1.) Az 1687-iki országgyűlésről először is meg kell jegyezniünk, hogy azt nem Budán, hanem Pozsonyban tartották. Ez a csekélység is mutatja, hogy a szerző mások kutatásaira támaszkodik, midőn az 1687-iki országgyűlés jelentőségét fejtegeti. Ez az országgyűlés valóban korszakalkotó a magyar alkotmány fejlődésében, mert törvényei kimondják a Habsburg-ház trónörökösödését és a jus resistendi eltörlését. De az a Revisionsklausel, melyet az udvar felvétellett a koronázási eskübe és a felavatási oklevélbe, nem oly jelentékeny, mint a szerző hiszi. Mit is mond az új záradék? A király megesküszik, hogy meg fogja tartani a régi rendi szabadságokat «prout super eorum intellectu et usu, regio ac communi statuum consensu, diætaliter conventum fuerit».

Az udvar ennek a Revisionsklauselnek jelentőséget tulajdonított, az igaz. De hogy ez által az 1687-ben kezdődő alkotmányrevíziónak a királyi hatalom érdekében új törvényes alapot teremtett volna, azt nem igen értjük. Mert hiszen 1687 előtt is joga volt a királynak a törvények értelmezése iránt a rendekkel az országgyűlésen megegyezni. Ilyen megegyezés következtében korlátozták már I. Ferdinánd korában a magyar törvények (1547 : V.) a királyválasztás jogát, midőn a választhatók körét kizárólag a Habsburg-házra szorították. Az a záradék tehát nem mondott újat és nem is teremtett új állapotot, azonban az újítás nyugtalanságot keltett a magyar rendek körében. Ezért Esterházy Pál nádor 1688 elején körlevél által tudatta a megyékkel, hogy a Felség a koronázó eskübe felvett új záradékot csakis alkotmányos értelemben akarja vétetni.

E királyi nyilatkozat által tompítva volt az új záradék-
nak éle. Nem is volt annak gyakorlati hatása az alkotmányos
életre. Teljesen ártalmatlanná tette az 1687-iki záradékot az
1741 : VIII. t.-cikk.

Csak röviden foglalkoztunk itt e kérdéssel, mert szer-
zőnk is csak röviden szól róla. A magyar írók úgyis már
tüzetesen megcáfolták azt a közjogi elméletet, amelyre
Redlich állítása támaszkodik. Hivatkozunk különösen gróf
Andrássy Gyula jeles tanulmányára.¹

E tanulmány okfejtéséhez kell ragaszkodnunk arra nézve
is, amit Tezner után Redlich az osztrák császári címnek a
magyar közjogra kiterjedő hatásáról mond. Kissé bővebben
kell foglalkoznunk a szerzőnek a magyar-horvát viszonyokra
vonatkozó fejtegetéseivel. A 2. Teil 59. s kk. lapjain áttekinti
Magyarország és Horvátország közjogi viszonyának fejlődését
Kálmán király koronázásától 1848-ig. A két állam a
Regna socia jogi kapcsolatával volt egybekötve, ez az
áttekintésnek alap gondolata. «Seit dem Beginne der ma-
gyarischen Nationalbewegung und ihrer imperialistischen
Tendenzen bildete sich aber in Ungarn eine Anschauung aus» —
írja a szerző — «nach welcher die kroatischen Gesetze bloss
«Statuten» — Landesgesetze — seien, dem Agramer Landtage
nur der Charakter einer congregatio generalis zukam und
demzufolge Kroatien der ungarischen Reichsgesetzgebung
unterworfen sei. Diese Auffassung stützte sich auf einzelne
legislative Vorkommnisse in früheren Jahrhunderten und auf
Auslegungen einzelner Stellen in Verböczy Tripartitum, denen
von kroatischer Seite ebenso viele entkräftende Gegenbeispiele
an die Seite gestellt wurden. In der Tat hat Virozsil in seinem
Staatsrechte des Königreichs Ungarn, welches Buch den
Rechtszustand vor 1848 mit grosser Gründlichkeit und
Unparteilichkeit noch einmal darstellte, die Lehre von dem
Sozietätsverhältnisse zwischen Ungarn und Kroatien abermals
ausdrücklich festgestellt. (Virozsil II. Bd. S. 389. Anm. 1.)»

Egyetértünk a szerzővel Virozsil méltatására nézve.

¹ Ungarische Rundschau. 1912. évf. és a Magyar állam fön-
maradásának és alkotmányos szabadságának okai. III. K. Buda-
pest 1911. 394. l. és kk.

Valóban alapos tudós volt, akinek könyvét (*Das Staatsrecht Ungarns*) szerzőnk találóan jellemzi. Azonban az a jegyzet, amelyre a szerző hivatkozik, a «Regna sociat» vagy a «Sozietätsverhältniss» nem említi meg. Csak azt mondja az a jegyzet, hogy a horvát ablegatusok szavazatai a magyar országgyűlésen nem számszerint mérlegeltettek, mint a megyei követeké, hanem «Curial-Votumot» alkottak, a gyakorlatban a vétójog súlyával bírtak. Nem akarjuk bírálni Virozsil e jegyzetét és arról sem vitatkozunk, vajjon jogosan következtette e szerzőnk abból a jegyzetből, hogy Virozsil a «Sozietätverhältniss-t» állapította meg Magyarország és Horvátország közt. Virozsil e kényes történeti kérdésben szkeptikusan ítél. A horvátoknak autonóm hatáskörükben hozott határozatait «Sonder-Statuten»-nak nevezi (II. k. 384. l.). Azonban hozzáteszi, hogy a horvát, szlavón és dalmát királyságokra használt kifejezéseket, mint municipium, regna socia, foederata, unita, provinciæ subjectæ, subjugata stb. óvatosan kell használnunk. Igen érdekes fejtegetéseinek végén (II. k. 399. l.) azt mondja, hogy jó volna a feledés fátyolát ráborítani azokra a kellemetlenségekre, melyek Magyarország és Horvátország közt 1791 óta támadtak. «Jetzt» (1865) — így folytatja — wo die politische Bahn beiderseits freigeworden, wäre die beste Zeit und Gelegenheit da, durch eine beiderseitige loyale Übereinkunft das bisher zwischen ihnen bestandene unklare Unionsverhältnis, auf eine neue und festere Grundlage im Sinne jenes biederer Spruches zu stellen: *Clara pacta, boni amici.*»

Virozsil az 1848 előtti magyar-horvát közjogi viszonyt inkább barátságos, semmint alárendeltségi kapcsolatnak tünteti fel, de mégsem akar arra határozott jogi műszót alkalmazni, neki ez unió természete nem egészen világos. Ez az álláspont közelebb jár az igazsághoz, mint az a felfogás, mely a Sozietätsverhältniss szóban van kifejezve. Itt csak egyes mozzanatokra akarunk rámutatni. A «congregatio generalis» elnevezés nem magyar találmány. A *Šišić* kiadásában megjelent horvát *Acta Comititalia* II. kötetében (Zágráb, 1915. 263. l.) ezt olvassuk: «8 maja 1539. U. Dubravi. Articuli Regni Slavoniæ in congregacione generali universita-

tis dominorum et regnicolarum eiusdem regni, pro festo Apparitionis beati Michaelis archangeli Dombri celebrata editi 1539.» És így máskor is «congregatio generalis.» Ismeretes, hogy a báni táblától a pörököt a magyar kúriához kellett fellebbezni. II. Ulászló egy 1498-iki rendeletében ezt olvassuk : «Quod licet antiqua illius regni consuetudo, a divis regibus eiusdem concessa et moribus etiam utentium approbata, id requirat, ut universæ causæ illorum regnicolarum nostrorum in facto possessionariorum et aliorum et cum quorumcunque negotiorum sive brevi evocatione mediante, sive octavis majoribus, iuxta formam decreti ad hoc ipsum institutis moto vel movere in præsentiam banorum ejusdem et vicebanorum regni nostri Slavoniæ tractari et deinde pro meliori earundem discussione in curiam seu præsentiam nostræ majestatis appellari et deduci consueverunt (Šišić. op. cit. 337.). II. Ulászló tehát a kúriához való appellálás szokását már ősinék és törvényesnek nevezi. És e törvényes szokás tovább is fennmaradt, hiszen az 1584-iki zágrábi congregatio generalison (dec. 17.) hozott határozat szerint : cum Status et ordines, Regnorum Croatiae et Slavoniæ a iuribus Regni Hungariæ dependeant. (Fraknoi: Mön. Comititalia VII. 471.) Ugyane congregatio Horvátországot és Szlavóniát partes eidem (t. i. regno Hungariæ) subjectænek nevezi. (U. o.) Vagy vegyük a pragmatica sanctio elfogadását 1712-ben, amire szerzőnk is hivatkozik. 1712-ben a horvát országgyűlés elfogadta a pragmatica sanctiót és kijelentette, hogy a Habsburg-ház fiágának kihaltával Horvátországban a leányág fog örökösödni. Három évvel később, 1715-ben, a magyar országgyűlés egy törvénye kimondotta, hogy a Habsburg-ház fiágának kihaltával a nemzet szabad választási joga teljesen és tökéletesen ismét helyreáll. Ezt a törvényt a király szentesítette és kiadta pecsétje alatt, mint Horvátországra nézve is érvényest. Mintha az 1712-iki zágrábi határozat a világon sem lett volna. Az 1723-iki magyar törvény, mely a leányág örökösödését kimondja, Horvátországra is ki van terjesztve, mintha ott a leányág örökösödése új gondolat volna. Tehát az 1712-iki zágrábi határozatot jogi érvényű törvénynek senki sem is-

merte el, sem a király, sem a magyar országgyűlés, sem a horvát rendek, akik bizonyára tiltakoztak volna az 1715-iki törvény ellen és fölöslegesnek jelentették volna ki az 1723-iki törvénynek Horvátországra való kiterjesztését, ha Horvátország valóban teljesen önálló ország lett volna.¹

E példákat folytathatnók, azonban elismerjük, hogy a horvát történeti önállóság hívei is hivatkozhatnak súlyos érvekre. Csak azt akarjuk kiemelni, hogy igaza van Virozsilnak, midőn Horvátország és Magyarország unióját 1848 előtt oly nehezen meghatározhatónak mondja. Nem volt ez az unió két teljesen önálló állam szövetsége, de azt sem mondhatnók, hogy Horvátország teljesen alá volt vetve Magyarországnak. Vajha a két nemzet soha ily kérdésekről nem vitatkozott, vajha megfért volna egymással, mint két szabad és egymásra utalt szövetséges. Nekünk nincs most kedvünk Horvátország történeti önállóságának tantételét ostromolni, de érintenünk kellett a kérdést, mert a szerző a vélt önállóság alapján súlyos vádat emel az 1848-iki törvények ellen: «Die von Kossuth dirigierte neue Verfassungs-Gesetzgebung — írja a már idézett helyen (60. l.), deren Sanktion durch den Kaiser am 11. April 1848 erfolgte, griff durch ihre Bestimmungen über die künftige Zusammensetzung des ungarischen Reichstages selbtherrlich in das uralte Bundesverhältnis zwischen beiden Ländern ein, bezeichnete den kroatischen Landtag als Provinzialversammlung und hob die bis dahin geltende Selbständigkeit des Landes Kroatien und die Anerkennung der Kroaten, als einer «politischen Nation» durch eine Anzahl von Verfassungbestimmungen auf.»

E mondat olvasása után ijedten vettük kezünkbe az 1848-as törvényeket. Sejtelmünk sem volt eddig arról, hogy azok így bántak Horvátországgal, de most már jól meg kell néznünk, hogy mennyiben forgatták fel a régi horvát-magyar uniót?

A kapcsolt részeket az 1848-iki törvénycikk először a III. t.-c. 2. §-ában említik. Itt az van mondva, hogy a nádor a király távollétében az országban s az ahhoz kapcsolt ré-

¹ Kónyi M. : Deák Ferenc Beszédei. A zágrábi körlevél.

szekben teljes hatalommal gyakorolja a végrehajtó hatalmat. A törvény e rendelkezése nem volt új. Mátyás király ideje óta több magyar törvény intézkedik így a nádor hatásköréről, ha a király távol van az országtól. Igaz, hogy a régiebb törvények a kapcsolt részeket nem említik úgy, mint az 1848-iki. De abban senki sem kételkedett, hogy a régi magyar törvények hatálya ebben a tekintetben is kiterjed a kapcsolt részekre. Ezen a 2. §-on tehát nem ütközhetek meg a horvátok 1848-ban. De megütköztek a t.-c. többi paragrafusain, mert ezek a független magyar minisztérium hatáskörét állapítják meg. A horvátok e panaszára nézve idéznünk kell Deák Ferenc szavait : «Horvátország közigazgatási tekintetben előbb is a m. udv. kancellária és m. k. helytartótanács alatt állott s nem akart külön közigazgatást. A felelős minisztérium pedig a közigazgatási kormányzások helyébe lépett ; lehetett-e tehát gyanítani, hogy azon ország, mely maga kívánta, hogy közigazgatása a m. k. helytartótanács alatt álljon, sőt erre nézve törvényt is akart 1790-ben alkotatni, az ezen kormányzások helyébe állított felelős minisztériumot nemzeti jogai sérelmének tarthassa? És ezt annyival kevésbé tarthatta Magyarország valószínűnek, mert Horvátországnak az országgyűlésen jelen volt követei Horvátországra nézve nem kívántak a felelős minisztériumra vonatkozólag kivételt tételni.»¹

Meg vannak említve a kapcsolt részek az V. törvény-cikkben, mely a népképviselői országgyűlést rendeli el. De ez a törvény inkább kitágította Horvátország jogait, semhogy szűkítette volna, hiszen a népképviselőt a horvát országgyűlésre is vonatkozott. Redlich, úgy látszik, a legnagyobb sérelmét a horvátoknak abban látja, hogy az 1848-iki törvény Szerém, Pozsega és Verőcze megyékből is elrendeli a követek küldését. De elrendeli amellet azt, hogy Horvátország is küldjön követeket. A régi rendi országgyűlésekre is így küldötték a követeket Horvátországból és Szlavóniából. Újítás itt nem történt. Sőt Pozsega, Verőcze és Szerém követküldési jogáról Deák azt jegyzi meg : «Szándékában

¹ Kónyi : Deák F. Beszédei. II. 367.

senkinek sem volt, hogy ezáltal az említett megyéket a három egyesült királyságtól elszakasztani akarja». ¹ Pedig Deák jól ismerte az akkori törvényhozók szándékait.

Ezek után lehetetlen volna azt állítani, hogy az 1848-as törvények megsemmisítették «a régi horvát önállóságot». Horvátország viszonyait megváltoztatták az 1848-as törvények, de csak annyiban, amennyiben a magyar viszonyokat is lényegesen átalakították. A két állam közjogi kapcsolatát bántani nem akarták s nem is bántották.

Nem itt kell keresnünk a horvát elégületlenség okát, hanem abban, hogy a 48-as törvények nem feleltek meg az illyr mozgalom ideáljainak. Jellemző erre nézve Jellačić bánnak első proklamációja: «Die Revolution erschütterte und stürzte die alten Grundlagen des sozialen Lebens, der nationalen und staatlichen Beziehungen, namentlich aber unsere Beziehung zu unserem alten Bundeslande Ungarn, deshalb ergibt sich für uns die Notwendigkeit, mit Rücksicht auf unsern uralten Verband mit der Krone Ungarns selbst dahin zu wirken, dass unser Verhältnis zu derselben auf neue, dem Geiste der Freiheit, Selbständigkeit und Gleichheit entsprechende, also einer freien und heldenmütigen Nation würdige Grundlagen basiert. bis dahin aber unsererseits jede Beziehung zu der gegenwärtigen neuen ungarischen Regierung abgebrochen werde.» A bán tehát nem az ellen panaszodik, hogy az akkor még életbe alig lépett 48-as törvények felforgatták az uraltes Bündnis-t Magyarország és Horvátország közt, hanem kijelenti, hogy ezt a Bündnis-t most egészen új alapon kell felépíteni. Nem a régi szövetségi kapcsolat érdekli, hanem forradalmi jelszavakkal új alapnak teremtését követeli és rálépve rögtön a forradalom terére, kijelenti, hogy az új magyar kormánnyal nem akar érintkezni. Attól tartott ugyanis, hogy a magyar kormány sok olyan engedményre lesz hajlandó, amit tisztán horvát nemzeti szempontból bajos lett volna visszautasítani.

Jellačić kiáltványa bizonyítja, hogy a horvátországi elégületlenség a 48-as törvények ellen nem e törvények tar-

¹ Kónyi: Deák F. Beszédei. II. 367.

talmából fejlődött ki, hanem a jugoszláv és centralista eszméknek abból a vegyülékéből, amelyért Jellačić és hívei lelkesültek.¹

Az 1848-as magyar törvények egyáltalán nem tetszenek a mi szerzőnknek; úgy látszik, azt hiszi, hogy szentesítésük kikerülhető lett volna, ha István nádor, e szerencsétlen főherceg, nem érvényesíti végzetes befolyását. «Was im Reichsbau durch zwei Jahrhunderte mühsam geschaffen worden war — írja szerzőnk (1. Teil, 78. l.) — die durch das Wachstum zentraladministrativer Organe in aller Stille gebildete lebendige Verbindung der Regierung Ungarns mit der aus den übrigen Kronländern gebildeten Einheitsstaates, vernichtete die unbedachte Ängstlichkeit des Palatin-Erzherzogs Stephan in den Apriltagen, als dieser den Kaiser bewog, die von Kossuth diktierten Gesetze, über das Verhältnis Ungarns zur Monarchie mit einem Federstrich zu sanktionieren.»

Azt hisszük, hogy itt a szerző igen is nagy súlyt tulajdonít István főherceg egyéniségének. Aggodalmasság és megfontolatlanság talán híven jellemzik István főherceget, de vajjon azok a magyar és nem magyar államférfiak, akik meg voltak arról győződve, hogy a 48-as törvények hézagosan szabályozzák Magyarország és az örökös tartományok viszonyát, merték-e elvállalni a felelősséget azért, hogy az uralkodó tagadja meg a szentesítést? A monarchia akkori helyzetét bővebben ismertetni felesleges volna, elég rámutatnunk arra, amit a nádor mondott ő felségének. Ő — így szólt — mint egyszerű tábornok szívesen hajtja végre a legfelsőbb parancsokat, ha az uralkodó elég erősnek érzi magát a magyar rendi kívánságok visszautasítására.

Az eszmék 1848-ban odáig fejlődtek, hogy emberi erő már nem bírta megakadályozni az európai forradalmakban diadalmát ülő parlamentáris kormányformának bevonulását a magyar alkotmányba. A szerző ezt a természetes fejlődést nem akarja elismerni, sőt azt állítja az első magyar miniszteriumról, hogy azt Ferenc József elődjétől csellemel csikarták

¹ Jellačić proklamációját 1. Pejakovics: Aktenstücke 2. 1.

ki («wie sie der Vorgänger Franz Josephs in den Apriltagen des Jahres 1848 sich hatte ablisten lassen») I. Teil, S. 635). Ez a nagyon különös ítélet Friedjungnak egy állítására vezethető vissza. Friedjung ugyanis az *Österreich von 1848 bis 1860* című munkájában azt akarta kimutatni, hogy a nádor 1848 március 17-én törvénytelen módon nevezte ki gróf Batthyányt miniszterelnöknek, mert a március 17-iki királyi kézirat csak arra hatalmazta fel, hogy ajánljon a királynak minisztérium alakítására alkalmas férfiakat. És István nádor mégis rögtön kinevezte Batthyányt, tehát ő követte el «az első forradalmi ténnyt». Friedjungnak ezt a felfogását cáfoltam német nyelven, Friedjung válaszolt bírálatomra és én replikáztam az ő cáfolatára. (*Beiträge zur Geschichte des Jahres 1848*. Budapest, 1918. *Sonderabdruck aus der «Monarchie» és Századok 1918*)

E polémikus iratokban megállapítottam a következő tényeket: Az állami konferencia március 16-iki ülése elfogadta a nádornak azt az indítványát, hogy gróf Batthyány Lajost a felség nevezze ki magyar miniszterelnöknek. A magyar kancelláriának kellett volna 17-én kiállítani a királyi kinevezés oklevelét. Azonban Szögyény László és b. Jósika Sámuel úgy alakították át a 16-án elfogadott kézirati tervezetet, hogy abból Batthyány neve kimaradt és a nádor csak általános megbízatást kapott a kormányalakítás megindítására. István nádor ezzel nem volt megelégedve és értesítette a kancelláriát, hogy felhatalmazva érezte magát kinevezni Batthyányt magyar miniszterelnöknek márc. 17-én. A kancellária e kinevezést teljesen jogosnak és törvényesnek ismervén el, március 18-án a miniszterelnöknek királyi kéziratot küldött, melyben a március 17-iki kinevezés jóvá volt hagyva. Ez a kézirat úgy volt szerkesztve, hogy a 17-iki függelékének tekinthető. A 18-iki kézirat hivatalosan kitöltötte a 17-ikinek hézagát és királyi aláírással igazolta a nádor eljárását.¹

¹ Lehetetlen itt hallgatással mellőznünk F. Vignernek a *Historische Zeitschrift* 120. Bd. 1919. megjelent bírálatát. a *Monarchie*ban kiadott replikámról. Vigner ezt írja: «Er (t. i. én) will bei der Ernennung Batthyánys, für deren Legalität er eine mündliche sonst nirgends beglaubigte Ermächtigung durch den Herrscher geltend

Így tehát szó sem lehet arról, hogy a nádor a felségtől csellel csikarta ki Batthyány kinevezését. Bármily politikai szempontból vizsgáljuk is eljárását, annak egyenességét kétségbe vonnunk lehetetlen. Ellenben a kancellária eljárásában volt valami, amit egyenesnek nem nevezhetünk.

Általában nehezére esik a szerzőnek az objektivitás, ha az 1848-iki magyar törekvésekről van szó. Kossuth és hívei, úgymond, rendkívül okos politikával «den rabiaten magyarischen Rassenimperialismus mit dem ganzen damals so wirksamen Glanz der Freiheitsidee des westeuropäischen Liberalismus zu verhüllen, gleichzeitig die Bauernmassen aller Nationalitäten durch die in den Aprilgesetzen mit einem Ruck durchgeführte Abschaffung der feudalen Grundlasten zu gewinnen verstanden». (Teil 1., S. 201.) Sajnos, a horvát, szerb és az erdélyi oláh parasztokat, sőt részben a tótokat sem bírta az áprilisi jobbágyfelszabadítás megnyerni a magyar ügynek. E tekintetben a nemzetiségi izgatók gondoskodtak az ellenszerekről Kossuthék okos politikája ellen. Különben Kossuth liberalizmusában sok volt a naivság. Valóban hitte, hogy a közös szabadság kibékítően fog hatni a nemzetiségekre, noha liberálizmusa öröklött magyar nemzeti érzését nem bírta elfojtani. A nemzeti érzést Redlich igen kimerítően jellemzi e szavakkal: «In jeder nationalen Bewegung werden dieselben Grundtriebe wirksam, der Drang

macht, höchstens einen Formfehler von untergeordneter Bedeutung gelten lassen.» Ahány szó, annyi tévedés. A szóbeli felhatalmazást bizonyítja egyebek közt a március 16-iki államkonferencia egyhangú határozata, mely István főherceg indítványát Batthyány kinevezése iránt a felség elé terjesztette, ami a felség által való kinevezést jelentette akkor. De nem is erre helyeztem a fősúlyt, hanem a március 18-iki királyi kéziratra, mely törvényesíti a nádor eljárását. A «Formfehler untergeordneter Bedeutung» replikámban nem Batthyány kinevezésére vonatkozik, hanem arra, hogy Batthyány bejelentette március 23-án miniszterjelöltjei névsorát a felsőháznak. Hogy Batthyány kinevezése és a «Ministerialkommission» kiküldetése inkább ellenforradalmi, mint forradalmi aktusnak nevezhető, azt több száz egykorú oklevélnek tanúsága alapján állítom. Vígner e tanúságot egy gúnyos felkiáltójellel véli elintézhetőnek. Könnyű módja ez a bírálóknak.

nach Expansion und politischer Selbstbestimmung, nach Erweiterung der einzelnen vom einheitlichen Nationalgefühl und vor allem der gemeinsamen Volkssprache beherrschten Volksgemeinschaft über das ganze Territorium, dass sie für sich in Anspruch nimmt». (Teil 1., S. 171.) Úgy van, ilyen volt Kossuthnak és híveinek nemzeti érzése is, de akkor miért kell azt «rabiater magyarischer Rassenimperialismus»-nak nevezni? Quod uni justum, et alteri æquum.

A szerző képzeletét ez az állítólagos «Rassenimperialismus» sajtóságos eszmékre ragadja. Elítéli az 1848-as bécsi demokrata közvéleményt azért, hogy rajongott a magyarsáért. A demokrata közvéleménynek — úgymond — 1848-ban nem volt érzéke az iránt, hogy a magyar Rassenimperialismus a diadal esetén: «das deutsche Volkselement und Kulturwerk in Ungarn ebensowenig schonen würde, als das slavische. Nur vereinzelte Stimmen in der Presse wiesen auf die nationale Intoleranz des Magyarentum hin, aber die öffentliche Meinung liess sich immer wieder von der Anschauung beherrschen, das man an den Ungarn einen Verbündeten gegen den Tschechismus und das Slaventum überhaupt besitze. Diese Kurzsichtigkeit». (Teil 2., S. 56/57.)

Ezt az érzelmi fellobanást bajos volna cáfolni. A történeti igazság kedvéért csak annyit jegyzünk meg, hogy 1848-ban a magyarországi németek — az erdélyi szászok kivételével — együtt küzdöttek a honvédekkel. Különösen emlékeztetre méltóak a délvidéki németek hősies harcai a szerbek ellen. A magyar közvéleményben a birodalmi német, az osztrák nemzeti demokrata és a magyarországi német egyaránt népszerű volt. Hogy miért volt rövidlátás az osztrák németek részéről szövetségest látni a magyarokban a szlávizmus ellen, azt nehéz megértenünk kivált a világháború óta. Szerzőnk a világháborúra is kitér s így szól arról egyebek közt (Teil 2., S. 63.): «Die verhängnisvollste Wirkung, welche der nationalistische Imperialismus und später der wirtschaftliche Egoismus der Magyaren gegenüber den Südslaven nach sich zog, ist dies gewesen, dass seit Anfang unseres Jahrhunderts der jugoslavische Gedanke unter serbische Führung geriet und dies schliesslich zur Zertrümmerung der

Monarchie geführt hat. Die Missregierung, welche die Magyaren in Kroatien unablässig seit 1867 betrieben haben und ihre Abneigung mit der durch Ante Starčević zum Kerne der kroatischen Volkspolitik gemachten staatsrechtlichen Idee einen ehrlichen Ausgleich zu schliessen und durch eine legale Föderation mit den Kroaten diese zu Vorkämpfern des südslavischen Einigungsgedankens zu machen, trägt, neben der sinnlosen Politik, die Ungarn in Siebenbürgen betrieb, die Hauptschuld an den katastrophalen Zusammenbrüche des ungarischen Staates.»

Azt hiszem, hogy e fejtegetésben a tévedések egész láncolatával van dolgunk. A monarchia szétrombolását nem a magyar nemzetiségi politika okozta, hanem az, hogy a monarchia szembe került a hatalmak oly szövetségével, mely a monarchia szétdarabolását tűzte ki célul. A katasztrófán nem változtatott volna az, ha a horvátok jutottak volna a jugoszláv törekvések élére. Mert a horvát supremátia a délszlávok felett csak akkor vált volna a monarchia javára, ha a monarchia legyőzheti ellenségeit. Különben sem tehet arról a magyar politika, hogy a szerb nemzeti érzés energiája erősebb, mint a horvát nemzeti érzése. A világháború eredetében vagy katasztrófális végeredményében az úgynevezett szerb-magyar sertésháborúnak alig van része. Ha Németország nem jut ellentétbe Angliával, a világháború nem tört volna ki, vagy legalább nem végződött volna oly szomorúan a központi hatalmakra nézve. Ez esetben senki sem kereshette volna a bűnbakot a magyar nemzetiségi politikában. Voltak e politikának hibái, az igaz, de ha a magyar kisebbségek a monarchia területén osztozkodó új államokban oly szabadon gyarapodhatnának anyagi és szellemi tekintetben, mint ahogy a nemzetiségek gyarapodtak a régi magyar királyságban, az anyaországtól elszakított magyarság nagyon meg volna elégedve sorsával.

Most tudja csak a magyarság, hogy mi az a Rassen-imperialismus, most tanulta meg, hogy miként kell birtok-kisajátítás, politikai üldözés s más ilyenmű eszközök által beolvasztani az idegen fajokat az uralkodó nemzet testébe. Szerzőnk rendkívül sötét képet fest a világháború előtti ma-

gyar nemzetiségi politikáról, de hiszen az osztrák-németek csak nem voltak kegyetlenek a csehek, a lengyelek és szlovének iránt. S mégis a magyarországi nemzetiségekkel és a horvátokkal még boldogulhatott a monarchia a világháború alatt, de hogy a csehek miatt mit kellett szenvednie a magyarságnak és a németeknek s hogy a lengyelek mennyire nem siratták meg a monarchia bukását, az eléggé ismeretes. Pedig a csehek es lengyelek nem húzták a magyar Rassenimperialismus igáját. Azonban elég a polémiából. Sok dicsérni valót is találunk e könyvben és a dolog természete hozza azt magával, hogy ismertetésünkben a polémia nagyobb helyet foglal el, mint a méltánylás. Ismételnünk kell, hogy Redlich könyvéből sokat tanulhat a magyar történetírás is. A magyar konzervatív főurak befolyása az osztrák politikai eszmék és intézmények változására a múlt század ötvenes éveinek végén és hatvanas éveinek kezdetén igen tanulságosan van kiemelve Redlich könyvében. Bach kormányzatának megítélésében egyetértünk a szerzővel. Schwarzenbergről, de különösen Schmerlingről és a fiatal I. Ferenc Józsefről igen sikerült jellemrajzokat találunk e könyvben. Hálára kötelezett a szerző bennünket különösen a b. Eötvös Józseffel foglalkozó lapjai által. Eötvöst, mint tudóst és mint államférfiút, kevesen jellemezték annyi szimpátiával és oly illetékeséggel, mint Redlich. Ezt el kell ismernünk, még ha nem is helyeseljük a jellemrajznak minden gondolatát vagy fordulatát.

Redlich könyvének jelentőségét a következő kötetek még fokozni fogják. Ha ezek megjelennek, talán még lesz alkalmunk visszatérni az első kötet tartalmára is.

ANGYAL DÁVID.

GUNDULIĆ.

— Első közlemény. —

I.

A zágrábi Kir. Országos Színház függönyét egy gyönyörű allegorikus festmény teszi feledhetetlenné mindenki számára, aki azt látta : egy ragúzai oszlopcsarnokban emelt trónon a biborruhába öltözött Gundulić fogadja a horvát költők, különösen az illyrizmus hőseinek hódolatát. Amint a horvát Athénhez illik, az oszlopcsarnokból széles kilátás nyílik a kék Adrián ringó gályák tömegére, a kis köztársaság gazdagságának és kulturális emelkedettségének forrására.

Kevés allegoria fejezi ki ennyi művészi erővel és igazsággal a valót, mint Bukovac e festménye. Gundulićot valóban méltán tartják a horvátok ma is, Mažuranić és Preradović után is, legnagyobb költőjüknek, sőt a mai irodalom atyjának. Az illyrek csak úgy nyerhették meg a különféle nyelvjárásokat beszélő és e nyelvjárásokon irodalmi multtal is dicsekvő horvátságot a mai egységes irodalmi nyelvnek, hogy rámutattak Gundulićra és dicső társaira, kik e nyelven írták meg századokkal előbb azokat a műveiket, melyekre önérzettel és büszkeséggel tekint vissza minden művelt horvát.

Amikor a horvátság egy része a török, más része a velencei rabigát nyögte, harmadik része kétségbeesetten harcolt a hódító törökkel és zsaroló némettel, lent Dalmácia déli csúcsán a horvát nemzet legtávolabbra eső és legmagárahagyatottabb egy töredéke szabadon virult a kis ragúzai köztársaságban. Ragúza a szultánnal és Velenczével szemben nem katonai hatalmával védte meg szabadságát, hanem polgárainak eszélyességével, páratlan diplomáciai tehetségével.

Krisztus után 656-ban a Balkánra bevándorló szláv törzsek felégették a római Epidaurust (ma Ragusa vecchia,

Cavtat). A város lakosainak egy része a Monte Sergio (Srgj) lábánál emelkedő kis szigetre menekült¹ s ott megalapította Ragúzát. A város lakosai 890-ig tisztára olaszok voltak, ez időtől fogva azonban Hercegovina horvátjai egyre nagyobb számban vándoroltak be. A kis köztársaság kezdettől fogva kereskedő-állam volt s mint ilyen hamar kihívta Velence kapzsiságát, mely ellen a görög császárok, a szerb és bosnyák uralkodók közt talált védőkre.

1203-ban egy polgárháború zavarai között Velence megszállotta Ragúzát. Némi önkormányzatot hagyott a városnak, egyébként azonban a ragúzaiaknak is végig kellett szenvedniök a velencei uralom minden átkát. A velencei rab-ság 1358-ig tartott, amikor Nagy Lajos egy időre felszabadította egész Dalmáciát.

A másfélszázados velencei uralom anyagilag tönkretette a várost, mégis volt reá jó hatással is: ez idő alatt nyerte Ragúza a maga különös helyzetének megfelelő belső szervezettségét, amely képessé tette nemcsak régi hatalmának visszaszerzésére, hanem rövidesen adriai nagyhatalommá tette. A velencei kizsákmányoló politika eltüntette a különbséget Ragúza olasz és horvát lakosai között. Velenczével szemben olasz és horvát egyaránt csak ragúzainak érezte magát. A köztársaság diplomáciai, sőt műveltjeinek köznyelve is az olasz maradt, de a nép nyelve a horvát lett és a köztársaság egész lakossága egyesült a «szlovín» nemzeti érzésben. A Velenczéből rájuk erőszakolt kormányzókkal és hivatalnokokkal szemben a legelőkelőbb családok összefogtak s körükből minden idegent kizárva, lassankint az egész kormányzatot magukhoz ragadták. E harminc egynehány család a köztársaságot egészen arisztokratikus alapon szervezte meg. A köztársaság rektora, összes jelentékenyebb tisztviselői, különféle tanácsainak tagjai csakis e családok sarjadékai közül kerülhettek ki s a hivatalok rövid tartama miatt — a rektort csak egy hónapra választották — a főhatalmat tulajdonképen mindig e családok egyeteme tartotta kezében. A ragúzai

¹ Ragúza ma szárazföldön fekszik, de csak azért, mert a Monte Sergio és a ragúzai sziget közt lévő csatornát betömték. A csatorna körülbelül a mai főutca (Corso, Stradone, Placa) helyén volt.

patricius kora ifjúságától a köztársaság szolgálatában állott. Elvégezvén otthon iskoláit, az egyetemet Pádovában vagy más olasz városban látogatta. Később rendszeren megfordult még néhány olasz államban mint kereskedő vagy mint ragúzai diplomaták kísérője; a Balkánon szétszórt ragúzai kereskedelmi telepeket is felkereste. Így nyerte a politikai és kereskedelmi viszonyoknak azt a pontos ismeretét, melyre hazája szolgálatában annyira szüksége volt. Otthon aztán beavattatott a politikai ügyekbe, magába szívta a hagyományos ragúzai hazafiságot és az exponált helyzetű kis köztársaság örökös politikai változatai között elsajátította azt a diplomáciai rutint, melyről híres volt Ragúza. Korához és tehetségéhez képest különféle állásokat töltve be, ötven éves korán túl lehetett rektorrá is. Hogy pedig a patricius családok uralma biztosíttassék és az uralkodó osztály egyöntetősége csorbulást ne szenvedjen, a ragúzai patriciusok mereven elzárkóztak lefelé, a polgárságnak politikai hatalmat nem engedtek, vele össze nem házasodtak. Ragúzának legvirágzóbb korában sem volt 40,000-nél több lakója és 300-nál több teljes jogú patriciusa. Mikor az 1667-iki földrengés után a nagyon is kipusztult patricius-családok maguk közé új elemeket engedtek, ez a várt megerősödés helyett a köztársaság további gyengülését eredményezte.

A velencei járom alól felszabadult köztársaság a magyar király védelme alá helyezte magát. Némi adófizetés mellett teljesen független maradt, de élvezte a hatalmas magyar királyság hathatós védelmét. Ez időben állott Ragúza politikai hatalmának tetőpontján. Dalmácia szomszédos városai és szigetei elismerték uralmát. 1526-ban elbukott a magyar királyság és Ragúza török védelem alá helyezte magát. Ragúza diplomáciai művészete ez időtől fogva valósággal kápráztató. A török szultán hű alattvalója tud lenni és a lehetőségig elősegít minden keresztény ügyet. Az örökké vesztére törő Velence befolyását a legnagyobb ügyességgel tudja Konstantinápolyban ellensúlyozni. És minden kísérletnek ellenáll, mely bármiben is csorbítaná belső szabadságát.

Valamivel a török fenhatóság kezdete előtt szólalnak meg Ragúzában a Múzsák hazai nyelven, miután már egy

százada elég jelentékeny latin és olasz nyelvű irodalma volt a városnak. A költők a patricius-családok tagjaiból kerülnek ki, akik Olaszországban nyervén műveltségüket, természetesen az egykorú olasz irodalom hatása alatt állanak. Azonban csakhamar jelentkeznek speciálisan ragúzai hangok e költészetben és a hősök földjének, Hercegovinának, népköltése is eredeti vonásokkal gazdagítja Ragúza irodalmát. A ragúzai költészet sohasem szakad el egészen az olasztól, amint hogy politikailag sem szűnt meg egészen soha a ragúzai-olasz közösség, de alig egypár évtizednyi fejlődés után már lehet külön ragúzai nemzeti irodalomról beszélni és egy évszázad alatt ez irodalom már eléri fénykorát.

Az 1667 április 6-iki földrengés zavarta meg e virágzást. A ragúzai hazafias önfeláldozás legszebb lapjait a földrengést követő évek történetéből lehet összeszedni, de a köztársaság soha többé e nagy csapást kiheverni nem tudta. Ragúzának később is voltak még kiváló politikusai és költői, de a régi fényt többé visszavarázsolni nem lehetett. 1806-ban aztán ugyanaz a hatalom, mely már előbb megsemmisítette Ragúza halálos ellenségét, Velenczét, megszüntette a köztársaság függetlenségét is.

Ma csak jelentéktelen vidéki városka Ragúza, még Dalmácia városai közt sem az első. De aki benne jár, azt minduntalan a multak lehellete érinti. Az idegen is megilletődve andalog a hatalmas védfalak közt szorongó város ódon házaktól szegélyezett utcáin, halk forgalomtól élénk terein, melyeket a ragúzai köztársaság poetikus középületei ékesítenek s melyekre folyton szállnak a székesegyházról és Szent Balázs templomáról a fehér galambok százai. Egyik ilyen merengő kis téren, a Poljanán emelkedik 1893 óta Rendić művészi aloktása, Gundulić szerény szobra.

A horvát nemzet számára Ragúza a kulturális egység záloga. A történeti fejlődés kényszere folytán annyifelé szaggatott nép a ragúzai irodalom fénykörében ismerte fel nemzeti összetartozását. De Ragúza emellett a horvát nemzeti önérzet egyik kimeríthetetlen forrása is. Alig akad a világtörténetben olyan város, mely kicsiny volta mellett akkora nemzeti kultúrát tudott volna teremteni, mint a horvát Athén.

És ha nem vesztünk bele egészen Nyugat imádatába, lehetetlen fel nem ismernünk Ragúza európai kulturjelentőségét. A déladriai kis. város a horvát és olasz műveltség ölelkezéséből kialakult külön nemzeti ethnikumot képvisel, mely rányomta bélyegét az Adria és a Balkán történetére. A ragúzai kultúra meleg ragyogását soha nem tudta elnyelni az Adria királynőjének sokkal nagyobb hideg fénye, mert ezzel szemben mindig megvédte erkölcsi fensőbbisége. Ragúza története mindig lélekemelő példája lesz a szellemi és erkölcsi javak győzelmének az anyagiakon.

II.¹

A legnagyobb ragúzai költő egyik legelőkelőbb patriciusi család, a Gondola-Gundulić-család² sarja volt, mely a köztársaságnak már több rektort adott s melynek egyik tagja kevéssel a költő születése előtt tüntette ki magát egy kényes diplomáciai küldetésben.³ Apja, Gundulić Ferenc (1567—1624), ötször volt rektora Ragúzának. Anyja Gradigo-Gradić Johanna volt. Gundulić Iván⁴ 1588-ban született. Úgy látszik, két férfi és egy nőtestvére volt.

Életéről édeskeveset tudunk. Iskoláit Ragúzában végezte el. Hogy volt-e egyetemen, nem tudjuk, de valószínűnek látszik, hogy egy-két évet töltött valamelyik olasz egyetemen. Nagykorúsága elérése után a köztársaság szolgálatába állott. 1609 elejétől fogva folyton különböző állásokban ta-

¹ A Gundulićra vonatkozó nagy szakirodalmat felsorolja Vodnik Branko: *Povijest Hrvatske književnosti* I. k. Zagreb, 1916. c. műve 376—380. lapjain. Összefoglaló életrajzot írt róla Jensen Alfréd (*Gundulić und sein Osman*. Göteborg, 1900).

² A ragúzai patriciusoknak rendszeren két családnevük volt: egy olasz és egy horvát.

³ V. ö. *Depeschen des Francesco Gondola Gesandten der Republik Ragusa bei Pius V. und Gregor 1570—73. Herausgegeben von Dr. L. Graf Voinovich.* (Archiv für Oesterreichische Geschichte 98. k.) Ez a Gundulić a költő atyjának volt nagybátyja.

⁴ A ragúzai patriciusok keresztnévük mellett rendszeren kiírták atyjuk nevét is, így a költőt olaszul Giovanni di Francesconak, horvátul Ivan Franjinnak, illetőleg ragúzaiasan Gjivo Franának írják.

láljuk. 1638-ban bejutott a kisebb tanácsba, a ragúzai minisztériumba. Rektorrá nem lehetett, mert ötvenéves korában 1638 december 10-én meghalt.

Későn házasodott. 1628-ban vezette oltárhoz a 19 éves Sorgo-Sorkočević Nikát. Három fiúk született, Ferenc (1632—1700), Zsigmond (Šiško 1633—1682) és Mátyás (1636—1684). Ferenc elhagyta Ragúzát és miután az osztrák-ház több hadjáratában kitüntette magát, mint kamarás és tábornok halt meg Bécsben. Zsigmond is, Mátyás is mint rektorok haltak meg. Zsigmond költő is volt, aki egy drámával (*Sunčanica*)¹ tünt ki. Zsigmond fia, Iván, szintén költő volt, idyll-író és Tasso-fordító. A nagy költő unokáival a Gundulić-család ki is halt.

Gundulić művei közül életében mindössze négy jelent meg nyomtatásban.² A ragúzai költők művei általában igen gyakran maradtak kéziratban. Ez az irodalom eredetileg csak a várost és néhány szomszédos telepet érdekelté s ezeknek is csak felsőbb köreit. Közöttük kéziratban is eléggé elterjedtek költőik művei. A városban nem is volt nyomda, úgy hogy a ragúzaiak műveiket kénytelenek voltak Olaszországban nyomtatni. A nyomdahiánynak az oka nemcsak az volt, hogy aligha fizette volna ki magát, hanem az is, hogy a köztársaság vezető körei Velence örökös áskálódása miatt nem engedhették meg a ragúzai költők sokszor törökellenes műveinek Ragúzában való kinyomatását. Sőt amennyire lehetett, megakadályozták az ilyen munkáknak Ragúzán kívül való megjelenését is. Így maradtak egész a XIX. századig Gundulićnak is épen leghatalmasabb alkotásai kéziratban.

A négy nyomtatott mű közül három vallásos költemény, a költő lírai pályájának legérettebb termékei. A vallásos líra mellett művelte a költő az alkalmi és a szerelmi költészetet is. Alig egynéhány lírai verse maradt ránk. Nem is mint

¹ E dráma tartalmának semmi köze sincs az Oszmán Sunčanica-epizódjához.

² *Pjesni pokorne* 1621 és 1630. *Od veličanstva Božijeh* 1621 és 1630-ban az előbbivel együtt, 1622-ben külön, *Suze sina razmetnoga* 1622 és 1623, *Arijadna* 1633.

lírikusnak van legnagyobb jelentősége, a ragúzai irodalomban is akadnak később nála nagyobb lírai költők (Bunić Iván, Gjordjić Ignác), mégis e téren is nagy híre tett szert és hatása a későbbi írókra állandó maradt.

Mikor a ragúzai irodalom első lírikusai, Menčetić Zsigmond (1457—1527) és Držić György (1461—1501) megszólaltak, az olasz irodalom legolvasottabb lírikusa Petrarca volt. Őt utánozta mindenki. Menčetić és Držić is őt, illetőleg követőit vették mintául, még pedig, amennyire legalább a Menčetićnél túlnyomó strambotto-formából következtetni lehet, közvetlenebbül Petrarca nápolyi utánczóit. Már Menčetićnél teljesen kialakultán találjuk a ragúzai «troubadur»-költészet külsőségeit, a provençal költészetből Olaszországba származott s ott realitással nem bírván, minden természetességét elvesztett lovagi líra hagyományait. Menčetić is szigorúan megtartja a szerelmi lírának azt a menetét, melyet hajdan codexekbe foglaltak, híven követi azokat a konvencionális fogásokat, melyekkel a szerelem fejlődését Petrarca előtt és után élénkíteni akarták és végzi ő is a megtéréssel, a szenvedély elítélésével. A szerelmi líra e keretei állandóak maradtak Ragúzában, csak a tartalom mélyült.

Új hangokat vitt be a ragúzai lírába a meledai apát, Vetranic Mór (1482—1576), nem annyira bőséges vallásos költészetével, mint politikai verseivel. Ezek a költészet eszközeivel akarják igazolni Ragúza törökbarát politikáját. Különösen megrázóak a Belgrád (*Pjesanca slavi carevoj*) és Buda (*Tužba grada Budima*) elestekor írt versei. Gundulić előtt még egy nagy lírikus volt: Ranjina Dinko (1536—1607). Ranjina szakított a troubadur-frazeológiával és a Mediciek udvarában töltött évek hatása alatt költészete indítékait a görög-római világban keresi. Új formákat, új kifejezésmódokat vezet be, verseiben gondolati tartalmasságra törekedett. A Mediciek udvarában tanulta megbecsülni a népköltészetet is és néhány versében meglepő népies hangokat üt meg. Érdekes tudni, hogy Gundulić atyjához meleg barátság fűzte.

Gundulić igen jól ismerte e költőknek és más előzőinek műveit. Tanulni mindegyiktől tanult, de különösen Ranjina reformjai ragadták meg figyelmét. Az ő példáján felbáto-

rodva alakította ki végleg a ragúzai irodalom költői nyelvét. Az eredeti čakavština nála szinte teljesen elenyészik, felváltja a Hercegovina népdalaiban zengő štokavština, melyet azonban a ragúzai köznyelv számtalan olaszos fordulata tarkít. Az Olaszországban akkor divatos és Európaszerte elragadtatással fogadott marinizmus hatása alól ő sem vonhatta ki magát, a seicento szokásai: a képek túlzása, a mesterkélt-ség kultusza, a concettokban való beszélés, mind fellelhető nála és utána az egész ragúzai költői nyelvben, de e tekintetben kortársaihoz képest még a mérsékelték közé tartozik.

A kor szokása szerint valószínűleg mint szerelmi lírikus kezdte költői pályáját.¹ Dávid zsoldtárai fordításának bevezetésében maga emlegeti «számtalan hiú és üres verseit», melyeket mint «a sötétség szülötteit sötétségben hagy». Körülbelül Menčetić kereteiben mozoghattak e versek; fontosságuk leginkább abban lehetett, hogy ezekkel szerezhette meg költői technikáját. Egyetlen szerelmi verse maradt ránk, a *Ljubovnik sramežljiv*,² mely azonban nem egyéb, mint egyik kiválóbb olasz marinista, Preti Jakab, *L'amante timido* c. versének szabad fordítása. Az eredetileg is csinos vers Gundulić kezében még szebb lett. Úgy látszik, házassága idejében írta e verset.

Alkalmi verse kettő maradt ránk. Az egyik egy előkelő ragúzai hölgy halálát siratja meg (*U smrt Marije Kalandrice*),³ a másik a Medici-családból származó II. Ferdinánd toszkánai herceg 1631-iki lakodalmát ünnepli (*Ferdinandu II. knezu toskanskomu*). Mindkét versre nézve kimutatták Tasso néhány költeményének hatását, de ez a hatás nem valami nagyon jelentékeny. Mind a két vers teljesen abban a modorban van írva, amelyben ekkor az olasz irodalomban szokás volt az ilyen alkalmi verseket szerkeszteni.

A líra terén maradandó becsüt Gundulić mint vallásos költő alkotott. Legrégebbi e nemű versei közül Dávid király

¹ Az Oszmannak Ohmućević-féle kéziratában tíz lírai vers is van, köztük több szerelmi, de ezeket a verseket nagyon bajos Gundulićnak tulajdonítani. (Rad 205. k. 216—220. l.)

² Szégyenlős szerelmes.

³ Kalandrica Mária halálára. (1637.)

hét bűnbánó zsoltárának fordítása lehet (*Pjesni pokorne kralja Davida*). Ennek 1620 október elsején keltezett, Bunić Marin-hoz intézett előszavában azt mondja, hogy a «mult években» fordította le a zsoltárokat s mint «a világosság sugarait világosságra hozza», ellentétben eddigi üres verseivel, melyeket sötétségben hagy. Dávid zsoltárainak fordítása, parafrázálása, utánzása szokásos volt az olasz irodalomban is (Tasso Bernát) és e téren volt előzője Gundulićnak a ragúzai irodalomban is (Dimitrović Miklós 1549). Gundulić nagyon szabadon fordít. Fordítását Palmotić Iván verssel üdvözölte.

Úgy látszik, eredeti lesz az Isten fenségéről írt magasztaló ódája (*Od veličanstva božjeh*), mely azonban gyengébb alkotás, túlságos részletezésében s az ellentétek hajhászásában elvész a lendület.

Legkiválóbb alkotása a vallásos líra terén a *Suze sina razmetnoga*¹ c. három sírásban (plač) s összesen 222 sestinában megírt költeménye. A tékozló fiúnak a Bibliából ismeretes történetét verseli meg, de úgy, hogy magából a történetből jóformán semmit sem mond el, hanem a tékozló fiú lelkiállapotát rajzolja. Az egyes részeket bevezető s az egész költeményt befejező strófákat kivéve, a költemény a tékozló fiú szájába adott monolog. Az első részben a tékozló fiú a disznók őrzése mellett elmondja, hogyan jutott ennyire. Leírja vétkét: a bujaságot. E részben mintha Gundulić elveszett szerelmi verseinek egyes töredékeivel találkoznánk. A második részben megismeri vétkét, belátja, hogy lealacsonyította embervoltát, visszaélt Isten jóságával. A harmadik részben megbánja vétkét, részletezi, hogy Isten mi mindenféle jóval látta el, azután magasztalja az Úr kegyességét, mely nagyobb az ő vétkénél. A megtört bűnöst mennyei Atyja országába ismét befogadja.

A tékozló fiú könnyeinek írásában Gundulić mintája Tansillo Lajos nápolyi petrarchistának *Le lagrime di San Pietro* (1585) c. tizenhárom sírásból (pianto) álló rettenetes bőbeszédű verse volt. Ebben Szt. Péter bánkódik, hogy a Megváltót háromszor megtagadta. Egyetmást át is vett

¹ A tékozló fiú könnyei.

Tansillótól költőnk. Hatással volt a műre Tasso *Le sette giornate* c. versének néhány helye is, de ez átvételek és hatások mind lényegtelenek, a munka eredetiségéből semmit sem vonnak le.

Gundulić a bibliai parabolából mindössze a helyzetet veszi át, de az érzelmek és gondolatok, melyek e helyzetből folynak, nem a Biblia tékozló fiának egyszerű és természetes érzései, hanem Ragúza nagyműveltségű sarjadéka lelki konvulzióinak kifejezései. Nagyon kevésbé ismeretesek Gundulić életkörülményei, de költői működéséből kitetszőleg 1620 körül nagy lelki válságon esett keresztül. Dávid király zsoltárai bevezetésében elítéli egész addigi költői irányát, megtagadja addig írt verseit és drámáit s egy új szent költészet programját jelzi. Dávid zsoltárainak fordításával kezdi meg az új költészetet, de e zsoltárokkal csak a saját egyéni megtérését intézi el, már pedig Gundulić sokkal jobb hazafi, semhogy élete nagy fordulatanál hazájára ne gondolt volna. Úgy érzi, hogy a Török-birodalom összeomlása küszöbön áll s a balkáni népek felszabadításában szerep vár hazájára, melyre azonban Isten segítségével csak akkor lesz képes, ha megtér romlottságából. Ezért ebben a munkájában a tiszta erkölshöz való visszatérést hirdeti honfitársainak, melyben — az 1622 jún. 8-án keltezett előszó szerint — «fensőbb kegyelemből a mi szabadságunk már ezer esztendeje fentartatott». A tékozló fiú könnyei tehát nemcsak a költő egyéni megtérésének újabb és hatásosabb hangsúlyozása, hanem annak az új szent költészetnek, mellyel honfitársait nagy feladatokra elő akarja készíteni, első lépése.

A horvát irodalomtörténet nyelv és stílus tekintetében *A tékozló fiú könnyeit* tartja Gundulić legkidolgozottabb munkájának. Valóban igen sok költői erő van a vers előadásában, bár a marinizmus hatásai itt is kézzelfoghatóak s az igazi költészetet sokszor csak szónoki hév, a képek és ellentétek raffinált eleganciája pótolja. E fogyatkozás mellett is Gundulić alkotása magasan felette áll Tansillo versének és felülmúlja a ragúzai irodalom összes vallásos verseit is.

Gundulić művének nagy volt a hatása a későbbi ragúzai költőkre. Kortársa, a legnagyobb ragúzai lírikus, Bunić

Iván (1594—1658), kire különben hatott Gundulić alkalmi költészete is s aki lefordította Dávid három zsoltárát is, egészen Gundulić mintájára írta meg *Mandaljena pokornica* (1630) c. művét ¹ három sírásban (cviljenje). Csak természetesen nagy a különbség Gundulić marinista stílusa és Bunić bájos közvetlensége között. Tartalomban közelebb áll Bunićhoz, előadásban Gundulićhoz Raguza utolsó nagy költőjének, Gjordjić Ignácnak (1675—1737) *Uzdasi Mandaljene pokornice* ² (1728) c. nyolc sóhajtásban írt költeménye. Gjordjić lefordította Dávid összes zsoltárait is egészen Gundulić szellemében (*Saltijer slovinski* 1729).³

Gundulić e művének hatása később Ragúzán kívül is mutatkozik. Legfeltünőbbben Kanizlić Antal jezsuita, szlavóniai író *Sveta Rožalija* (1780) c. költeményén. Az illyrek Gundulić e költeményének is felismerték az értékét és azóta a horvát irodalom legszebb gyöngyei közt elfoglalta méltó helyét.

III.

A quattrocento második felében Lorenzo il Magnifico udvarában virágzásnak indult az olasz dráma. Nemcsak a régebbi rappresentazione sacrák nyerne újabb és élettelebb formát, hanem az antik mythológiából vett tartalommal megalakul a tragikomédia és Lorenzo szatirikus genre-képeiben, farsangi felvonulásaiban jelentkeznek a komédia elemei is. Firenzét csakhamar utánozták a dráma művelésében Ferrara, Siena, Nápoly és más városok. A vallásos tárgyú miszteriumokat a világi dráma rövidesen teljesen kiszorította. A humanista műveltségű költők antik minták után indulva, egymásután fejlesztik ki az olasz tragédiát és tragikomédiát, a plautusi komédiát, a pásztorjátékot, míg a ván-

¹ Bűnbánó Magdolna.

² Bűnbánó Magdolna sóhajai.

³ Kisebb írókra nem akarunk itt kitérni, de megemlítjük még Gjordjić István XVII. századi ragúzai költőt, aki lefordította ugyanazt a hét zsoltárt, melyet Gundulić (1686), *Derviš* c. versében viszont megírta a *Suze sina razmetnoga sestináiban* a petrarchisáló ragúzai költészet paródiáját.

dorló színtársulatok commedia dell'artejából lassankint kialakul az olasz népszínmű. A firenzei udvarban a XVI. század elején a pásztorjátékból kifejlődik az opera őse, a melo-dráma is.

Az Olaszországban annyit megforduló ragúzaiak előtt nem voltak ismeretlenek e mozgalmak. Spalatóban és Lesinán már régóta divatosak voltak a misztériumok. Először tehát Ragúzában is ezzel próbálkoztak meg. Vetranić három misztériuma e műfaj első ragúzai képviselője. De utána alig akad még egy-két misztérium; e középkori műfaj nem verhetett a XVI. század Ragúzájában gyökeret.

Nalješković jelentéktelen kísérletei után a sienai egyetem volt hallgatója, Držić Marin vitte előre a ragúzai drámát. Ő a ragúzai pásztorjáték megalapítója. Négy pásztorjátéka már megvalósítja e műfaj ragúzai változatának összes lényeges vonásait, melyek majd Gundulićnál jelennek meg a legteljesebb fejlettségükben. Az olasz mesterektől eltanult idegen játékot hazai talajra helyezi. Pásztorai ott játszanak a dubravában (liget), mely Ragúzát (horvátul Dubrovnik) jelképezi, a latin nymphák helyett szláv viláikért küzdenek és a komikus elemet képviselő satyrok sem mások, mint a művelt ragúzaiakkal, a pásztorokkal, szembeállított műveletlen vidékiek. Minduntalan megüti fülünket egy-egy Ragúzát dicsőítő meleg hazafias hang, egy-egy célzás Ragúza politikai viszonyaira.

Még jelentékenyebb Držić mint komédiáíró. Tulajdonképpen ő az első és utolsó vérbeli ragúzai vígjátékíró. Plautus és az egykorú olasz komédiáírók tanítványa, de alakjai a ragúzai élet ismert alakjai és komédiái az egykorú ragúzai életnek hű képét adják. Legsikerültebb művével, az öreg Stanacról szóló tréfával (*Novela od Stanca*), a ragúzai nemzeti vígjáték alapját vetette meg s nem az ő hibája, hogy ez alapon senki sem épített tovább.

Csak a tragikomédiát nem vitte előbbre ő sem. Ezt előtte is csak olaszból való fordítások képviselték és ő is csak Dolce egy művét fordította le.

Úgy látszik, Držić szervezte meg a ragúzai színészetet is. Előkelő ragúzai ifjakból társaságokat állított össze, melyek

Szent Balázsnak, a város védszentjének, napján a rektori palota előtt és farsang alatt a patricius családok lakodalmain mutatták be drámáit. A XVI. század közepe óta válnak e színelőadások rendszeressé és Držić az első népszerű színpadi író.

Utána egészen Gundulićig nem is akadt senki, aki népszerűségben vagy tehetségben elérte volna. Držić és Gundulić közötti időből leginkább csak fordítások maradtak ránk, köztük a pásztorjátékok két legnemesebb olasz hajtásának fordítása: Tasso *Amintajáé* Zlatarićtól és Guarini *Pastor fidójáé* Lukarevićtól. A pásztorjáték e kor legnépszerűbb műformája.

Dávid zsoldárainak előszavában Gundulić tíz drámáját sorolja fel, melyeket «nagy dicsőséggel» adtak elő Ragúzában. E tíz dráma közül csak kettő maradt teljesen ránk (*Arijadna*, *Prozerpina*), kettőből meg egy-egy kisebb töredéket ismerünk (*Dijana*, *Armida*), de ennyi is elegendő arra, hogy költőnk fiatalkori drámaírói pályájáról magunknak képet alkossunk.

1610 és 1620 között Gundulić Ragúza legkiválóbb drámaírója. Kevés eredetiséggel, de sok ügyességgel egymásra adatja elő új darabjait, melyekkel a ragúzai dráma virágkorát készítette elő. Nyelvben, stílusban emeli a drámát, de azért még e munkák nagyon szabadszájúak, sok bennük a nyersség sajátságosan vegyülve a seicento édeskés áradásával. Lépést tart az egykorú olasz drámával s annak legujabb vívmányait és legsikerültebb termékeit mutatja be honfitársainak. Tragikomédiáinak tárgyát az antik mythologia és történelem mellett (*Galatea*, *Diana*, *Cerera*, *Kleopatra*, *Adon*) a legujabb olasz divat szerint Ariosto és Tasso eposzaiból is veszi (*Armida*)¹ s ezzel ő vezeti be a ragúzai irodalomba a romantikus tragikomédiát.

Úgy látszik, mind e drámáiban volt valami pásztorjáték-szerűség. A pásztorjáték volt az ő igazi műfaja, a pásztorjátéknak ő a legnagyobb ragúzai képviselője. Pályája

¹ E drámának ránk maradt töredéke a *Megszabadított Jeruzsálem* XX. éneke egy dialogusának a fordítása.

első feléből négy e nemű költeményéről tudunk. Lefordította az első olasz pásztorjátékot, Beccari *Il sacrificióját* (*Posvetilište ljuveno*), az egykorú Bonarelli *Filli di Sciroját* (*Koraljka od šira*), az első olasz melodramát, Rinuccini *Arianneját*, mely utóbbi fordítással e műfajt ő vezette be a ragúzai irodalomba és végül Claudius Claudianus Kr. u. a IV. századból való egy latin eposza után megírta gyenge pásztorjátékát, az *Elrablott Proserpinát* (*Prozerpina ugrabljena*). E pásztorjátékok közül Ariadneje volt a legnépszerűbb. Népszerűségét valószínűleg a kíséző zenének és szép lírai részeinek köszönhetette. Bunić külön versben ünnepelte Gundulićot e drámája miatt. A nagy elismerés bírhatta rá a költőt, hogy bár 1620-ban Ariadnejét is kitagadta, 1633-ban mégis kiadja Tudisi Marinnak ajánlva, aki a színdarabot társaságával bemutatta.

1620-ban szakított Gundulić addigi költői irányával. Abbahagyta az erotikus drámák írását is és úgy látszott, mintha a drámaírói tollat végleg letette volna. 1628-ban aztán, valószínűleg a házasságra készülés érzelemhullámszámai között, még egy drámát írt, egészen más formát, mint eddigi művei, a horvát költészet egy remekét: a *Dubravkát*.

A ragúzai költészet legszebb pásztorjátékát 1628 február 3-án Szent Balázs napján mutatták be s maga a dráma is e napon játszik. A dubrava a szabadság istennőjének ünnepére készül. Minden évben e napon a legszebb pásztor feleségül kapja a legszebb pásztorlányt. A pásztorok közvéleménye szerint ez évben Milienko fogja oltárhoz vezetni a vilák legszebbikét, Dubravkát. Az ünnepre mindenünnen érkeznek a vendégek. Eljön az öreg halász is, aki a dubravában keres vénségére menedéket, mert csak itt van szabadság, másutt az egész tengermelléken egy vadállat kegyetlenkedik. Eljön Divjak satyr, aki elhagyta hű feleségét, Jeljenkát, mert a városi vilák, különösen Dubravka után eped, amiért Jeljenka keservesen panaszkodik, elmondván, hogy a városi vilák micsoda mesterkedésekkel hódítják a férfiakat. Eljön Gorštak satyr is, aki a nászünnepen színészi és költői tehetségét akarja bemutatni s összeakadván Divjakkal, a két bárdolatlan satyr komikus veszekedést és versengést visz véghez. Eljön Zagorko ifjú pásztor is, aki elhagyja nyáját, csakhogy

a vilákkal szórakozhassék. Zagorko viselkedése szomorú elmélkedésekre indítja az öreg Ljubdrag pásztor a dubrava hanyatlásáról. Az ő ifjúságában mennyivel több nyája volt a dubravanak, az ifjúság bejárta velük az egész világot, ma otthon ülnek, a munkát elhanyagolják és a fényűzésnek és a bujaságnak élnek. (I. fv.)

Az ünnep hívott és hivatlan vendégei tovább jönnek-mennek. Megérkezett Vuk satyr is, aki Zagorko őrizetlen nyáját fosztogatja s ide is falánksága és ragadozó szenvedélye kielégítésére jött. Nyomon követi Zagorko anyja, Stojna, aki ugyan egy bárányt kiszabadít karmai közül, de azután kiderül, hogy nem csupán emiatt jött, hanem vénsége ellenére is hódítani akar. Ezért kicsúfolják a pásztorgyerekek, akiknek esze már szintén a vilákon jár. Ezenközben a dubrava pásztorai a nász előkészületeit arra használják fel, hogy dicsőítsék az ősi szokást, mely csak egyenlő nászt enged. Milienko remény és aggodalom közt várja, hajlik-e hozzá Dubravka. Pelinka pásztorlány oktatja, hogy a vilák szerelmét ajándékokkal kell megnyerni, de Milienko visszautasítja tanácsát. (II. fv.)

Divjak vilának öltözve, csókot akart rabolni Dubravkától. Ezért a pásztorok alaposan elverik, ami meghozza eszt és visszatér feleségéhez. A dubravában nagy a szomorúság. A bírákat megvesztegették s azok Dubravkát a rút és vén, de gazdag Grdannak ítélték. Milienko kétségbe van esve és mindenki rossztól tart. Amíg Ljubdrag és a pásztorok siránkoznak, megjelenik a hírnök és nagy örömet jelent. Grdan Dubravkával már bevonult Lero templomába, hogy ott a szerzetes összeadja őket. Egyszerre mennydörgés közt megrendült a templom, elsötétült az istennő képe. A rémes jelenet nem szünt meg, amíg Milienko a templomba nem lépett. Ekkor felderült az istennő képe. Grdan a zavarban eltűnt és a nép a fiatalok egyesítését követelte. A csoda előtt mindenki meghajolt s már jön is a nászmenet, mely előtt Gorštak és Vuk groteszk nászéneküket mutatják be. A násznép bevonul a templomba, hol a szerzetes a fiatalokat összeadja. A szerzetes felszólítására mindenki leteszi a szabadság oltárára azt,

ami szívének a legkedvesebb s a kar minden ajándék után a következő sorokat énekli, melyekkel a darab is végződik :

Ó drága, szép, édes ajándék : szabadság!

Minden jók telje, kit ad égi magasság.

Dicsteli hírnevünk keltője széltibe', .

Ennek a Ligetnek egyetlen egy disze,

Aranyba', ezüstbe, emberi életbe'

Nincs mód megfizetnünk fényednek érette. (III. fv.)

(Rédey Tivadar fordítása.)

Talán e tartalmi kivonat is eléggé mutatja, hogy e pásztorjáték bajosan vonható a modern dramaturgia szempontjai alá, illetőleg amennyiben azok alá vonatnék, bajosan volna megérthető kitünősége. Nem a jellemrajz kiválóságában, a cselekvényfejlesztés ügyességében, sőt a korrajz hűségében sem keresendő e munka jelessége, hanem abban, hogy a pásztorjáték a ragúzai állameszmének nagyszerű költői kifejezése.

A horvát irodalomtörténet már feltárta az elemeket, melyekből a darab szövődik. Szent Balázs napját réges-régen úgy ünnepelték a városban, mint Ragúza szabadságának ünnepét. A falusi népség begyült e napon a városba és különféle egyházi körmenetekkel, vidám népszokásokkal dicsőítették a ragúzai szabadságot. A rektor előtt jelképes pásztorjátékot is mutattak be és szokás volt Szent Balázs oltárára helyezni különféle ajándékokat. Szóval a pásztorjáték tényleges szokásokra támaszkodik. Gundulić leleményének csak a legszebb pásztor és pásztorzó házasságkötése látszik, ami egyrészt a nászra készülő költő szubjektívizmusának belevégülése a drámába, másrészt meg talán szimbolikusan azt fejezi ki, hogy Dubravka-Ragúzáat csak a reá méltó és arra hivatott Milienko birhatja s nem a vesztegető Grdan.

A pásztorjáték technikai részében követi ragúzai elődeit és olasz mestereit. Nem szakít a hagyományokkal ; a satyrok, vilák és pásztorok ép úgy sűrögnek-forognak nála, mint a többi pásztorjátékokban, alkalmazza ugyanazokat a fogásokat, amelyekkel e játékok költői a közönség tetszését megakarták nyerni, a mellékalakok nála is épen úgy elnyomják

a főcselekményt, mint a legtöbb pásztorjátékban. És mégis a látszólag ugyanazon elemek mennyire másokká lesznek az ő kezében. Az még a legkisebb különbség, hogy az új szent költészet képviselője lehetőleg megfosztja a pogány mythológiát minden reálisnak látszó jegyétől. Az ő pogány istenei teljesen légies alakok, szinte elvont fogalmak. Papjuk is a kereszténység szerzetese. A satyrok, vilák, pásztorok más ragúzai költőknél is ragúzai polgárok és vidéki parasztok voltak. Gunduliánál ezenfelül még a ragúzai társadalom egyes hibáinak megszemélyesítői. Ezzel a többi ragúzai pásztorjátékban céltalanul jövő-mienő alakok Gundulié drámai költeményében rendeltetést nyernek. Az öreg Ljubdrag a ragúzai kereskedelem hanyatlásán kesereg, ez alakok szemléltetik, miért hanyatlik a köztársaság régi hatalmának és fényének forrása.

E hibák veszélyeztetik a dubrava legfőbb kincsét, a szabadságot is. Amíg egész Dalmácia Velenceze jármát nyögi, Ragúza virágzó szabadságban él. A zsarnokság elől menekülők itt nyernek biztos menedéket, amint ezt a költő az öreg halász alakjában kifejezi. Ennek a szabadságnak legfőbb biztosítója a polgárok erénye. A költő nagy aggodalommal látja, hogy a köztársaságban különböző vétkek ütötték fel fejüket. Sokan szakítanak a régi jó szokásokkal és a bujaságnak és a pénzvágynak élnek. Ime, a pénzvágy már aláássa az állami lét alapjainak, a házasságnak, tisztaságát is. Meg kell tisztulnunk vétkeinktől, hirdeti Gundulié, mert különben vége lesz szabadságunknak. A költő még bízik benne, hogy Ragúza a javulás útjára lép, ezt fejezi ki a pásztorjáték utolsó jelenete, hol mindenki leteszi a szabadság oltárára azt, ami neki a legkedvesebb volt, az erkölcsi fogyatkozások megszemélyesítői hibáik jelképét.

SZÜCSI JÓZSEF.

CSAK MEGVIRRAD!

Bűn nekünk gyáván csüggedezni,
Véreim, szétszórt magyarok,
Miránk egy hosszú ezredévnek -
Tanulság-özöne ragyog.
Az Isten sokszor megkísértett,
Megpróbált minket ezalatt
Az ezredév alatt!

Voltunk tatárok kénye-kedvén
Porig alázott, vert rabok.
A Duna, Tisza habja akkor
Könyünk- s vérünktől áradott.
Hazánk letarlott pusztaság lett,
Nem volt reménylett hajnalunk . . .
— Mégis csak megvagyunk!

Vad hirkozásunk a törökkel
Tapsok közt nézte Napnyugat,
S mi másfél század rabságával
Fizettük bámész tapsukat.
A dicsőségben egyek voltunk,
S hordtuk a rabigát magunk . . .
— Mégis csak megvagyunk!

Kezünkbe sorsunk hányszor adta
Szabadságharcok zászlaját!
Hányszor hulltak ránk elbukóban
Csillagtalan vak éjszakák.
Bujdosók csüggedt énekében
Sirt már temetési-dalunk . . .
— Mégis csak megvagyunk!

Testvéri harcok gyásztusáján
Hányszor emésztődünk agyon,
S lett ingyen dús prédája másnak
A magyar vér, magyar vagyon.
Hányszor temettek már el azzal:
Hogy soha föl nem támadunk...
— Mégis csak megvagyunk!

... Bűn nekünk gyáván csüggedoznünk,
Véreim, szétszórt magyarok.
Egy ezredév történetéből
Felénk *más* tanulság ragyog.
Tűrj népem és hígy, bízva-bízáván,
Bár rád szakadt megint az éj:
— Csak megvirrad, ne félj!

BÁNSÁGI.

A DZSINNEK.

A váron
Ott fent
Az álom
Mereng.
Lágy, szürke
Viz tükre ;
Ott ül le
A csend.

Lenn rákezdí
Most a szél ;
Így lélezkik
Tán az éj?!
Mintha lélek,
Bús kísértet
Sirna érted,
Panasz kél.

Kolomp cseng körbe
S úgy érzem én :
Táncol egy törpe,
Szép kis legény.
Ugrik és lebben,
— Nem lehet szebben! —
Biztos ütemben
Egy hab hegyén.

A zaj közelebb jön
Visszhang-boltokon ;
Harangot zenget fönn
Elhagyott torony ;
Mintha tömeg nyögne,
Meg-megállna csöndbe
S újra mennydörögne
Száz sikátoron.

Jaj, ez a dzsinnek népe!
Milyen zajjal halad!
Bujjunk el idejébe
A körlépcső alatt!
Alig számolhatsz húszig,
Szobád sötétben úszik
S az inda, mely kinn kúszik,
Végigfutja a falat.

A dzsinnek raja tart erre,
Zúg, örvénylik és süvölt.
A fák hegye félreverte
Egyet reccsent s összetört.

Gyors s nehéz a dzsinnek nyája,
 Mely az üres léget járja :
 Mint egy felhő, sápadt, sárga,
 Melyet villám terhe tölt.

Mindjárt itt vannak! Jól bezárjuk
 Termünkét, e biztos helyet!
 Mily szörnyü zaj! Remegve várjuk . . .
 Csúf vampirok! Sárkánysereg!
 A tetőgerenda, ó szégyen! —
 Meghajlik, mint a fű a réten,
 A rozsdás ajtó sir a szélben
 S hogy szárnyrakel, attól remeg.

Pokoli zaj! hang, mely üvölt és jajgat! . . .
 Az északi szél hozta durva raj,
 Ó ég, biztosan nálam száll le! Hallgass! . . .
 Sötét testük alatt megdől a fal.
 A ház sikolt és ingadoz a lépte ;
 Azt hinnéd, hogy a talajból kitépve,
 Mint száraz, sárga lomb fut őszi szélbe,
 Örvényükkel sodorja a vihar.

Próféta, jőjj, segíts e házon,
 A démonoktól mentsd meg őt!
 S kopasz homlokom megalázom
 Szent tömjéntartóid előtt.
 A hű ajtók hogy csikorognak!
 Lángtorkuktól még tüzet fognak! . . .
 Adj a megkarcolt ablakoknak
 Körmös szárnyuk ellen erőt!

Végre! . . . A dzsinnek futása
 Küszöbömről elhaladt ;
 Ezer lábuk kopogása
 Félelmet másutt arat.
 Mindenütt láncok esörögnek,
 Minden erdő földre görnyed
 S reszketnek a hosszú tölgyek
 A sok égő szárny alatt.

Távolodó szárnyaik
 Csapkodása halkabb ;
 Hangzavartól zeng a sík,
 Amely sose hallgat.
 Így zenél, azt gondolod,
 Finom kis szöcske-torok
 S a jégeső így kopog,
 Ha ólmos az ablak.

Egy hangot a távol
 Ide-ideküld.
 Az arab síkságról
 Tán így szól a kürt.
 Parton lantot vernek,
 Néha dalok kelnek,
 S az álmodó gyermek
 Arany-álmot gyűjt.

Az éjszaka hívja,
 Sietni kell.
 A gyász fiai
 Repülnek el.
 Csak egy mély dallam
 Mormol még halkan,
 Egy láthatatlan
 Hab énekel.

E sirám is
 Ép hogy él . . .
 A hullám is .
 Partot ér.
 Néma csend lett.
 Uram, szented
 Most eseng egy
 Halottér'.

A felleg
 De mély!
 Ugy terjed! . . .
 Ne félj!
 A zajra,
 Sohajra
 Takarja
 Az éj.

Victor Hugó után, franciából

HANKISS JÁNOS.

TUDOMÁNY.

Haraszti Gyula posthumus munkája.

Jules Haraszti: *En glanant chez La Fontaine.* Honoré d'une souscription du Ministère des Affaires Étrangères. Paris, Picart 1922.

VII. 321 l. Kis nyolcadr.

A magyarországi francia irodalomtörténetírás mesterének utolsó kívánsága teljesül, amikor utolsó éveinek műve, utolsó fájdalmainak enyhítője, utolsó erőfeszítésének eredménye végre meglátja a nyilvánosság napvilágát. A tudomány, az irodalom munkásai örömmel és izgatott érdeklődéssel várnák ezt a munkát akkor is, ha csak a nagy tudós emléke iránt érzett kegyelet nyerne általa táplálékot, ha nem volna más, mint a fényes pálya utolsó lépése. De ez a munka több: egy élet tapasztalatainak tökéletesre csiszolt módszer alkalmazása egy, a tudós lelkéhez nagyon közel jutott tárgyra, egy élet művének méltó megkoronázása. J. de Bonnefon, aki már régóta lelkes híve a francia irodalomtörténet magyar mesterének, valóságos kis remekműnek nevezte La Fontainenek ezt az új revelációját; maga Haraszti, akinek tudásánál csak szerénysége volt nagyobb, úgy gondolta, hogy ebben a munkájában tudta legteljesebben kifejezni irodalmi felfogását s ebben adott legtöbb maradandó értéket az utókornak.

Valóban, ennyi szeretettel s mégis ennyi óvatossággal még senki sem mélyedt bele a nagy francia költő tanulmányozásába; még senki sem fejtette le az «igazi» La Fontaine alakjáról, lelkéről, művészetéről a henyé általánosításoknak és a tetszetős előítéleteknek annyi fátylát, mint a magyar kutató. Pedig az új, a hamisítatlan La Fontaine irodalmi jellemképén már idestova négy évtizede dolgozik a francia irodalomtörténetnek úgyszólván minden számottevő munkása s Regnier, La Fontaine műveinek kiadója, Roche és Michaut, a legjelentékenyebb monografiák írói, tökéletes tudományos felkészültséggel oldották meg feladatukat. S ha Haraszti egy teljes kötetet szentelhetett túlnyomóan eredeti kutatásainak, az éppen módszereinek nagy értékéről tanuskodik. Sokkal közelebb megy La Fontainehez, mint elődei; sohasem elégszik meg a La Fontaineről kialakult

irodalmi közvélemény egyoldalú álláspontjával, hanem türelmes és finom kézzel bogozza szét az egymásba futó, össze-vissza csomózott szájakat; kimutatja a valódi vagy látszólagos ellentmondásokat és így páratlanul eleven, minden oldalról megvilágított fotografiai hűségű képét adja annak a Proteusnak, aki minden emberben megvan s aki La Fontaine különös, mondai fényben szétmosódó vonásain valósággal uralkodik. A módszerben van valami mikroszkópikus; de a széthullást megakadályozza az a szeretettel teljes, beható megértés, amely a tudós szerzőt tárgya fölé emeli: lépten-nyomon érezzük, hogy az, aki La Fontaine művészetének útvesztőjében vezet bennünket, tökéletesen otthon van s bármilyen kis részletre irányítja lámpáját, sohasem engedi szem elől téveszteni a nagy célt s a sok apróságból felépülő s általuk jellemzett egység érzését.

Az első fejezet (Principes d'art) az igazi La Fontaine képének legfőbb vonásait vázolja s így készíti elő az olvasót arra az útra, amelyet meg fog tenni. Itt mutat rá Haraszti La Fontaine irodalmi elveire s ezek kapcsán «romantikus» hajlamaira. Mégmutatja, hogy a nagy «klasszikus» nem magyarázza meg hiánytalanul La Fontaine művészetét, amely realiztikus célokat követ, van érzéke az «exotizmus» iránt, amely a távoli vidékek, az idegen világrészek iránt való érdeklődésben jut kifejezésre. Nem fegyelmezett; szereti a laza szerkesztésmódot, ha az nem romantikus nyegleség, hanem öntudatos művészet eredménye. A klasszikus poétikával szemben megengedi magának a különböző hangnemek keverését s ezzel előkészíti a XVIII. század poétikáját s még inkább a nagy romantikus költők jelszavait s a Cromwell előszavának harci riadóját.

La Fontaine művészi technikájának (II. fej., Procédés d'art) magyarázata az, hogy La Fontaine «causeur»: úgy érzi, mintha mindig társaságban volna vagy mintha levelet írna; nem tárgyilagos személytelenséggel adja elő mondanivalóját, hanem állandó összeköttetésben marad olvasóival — helyesebben hallgatóival — akiket egyre-másra bevon az elbeszélésbe. A «causerie» stílusának hatása La Fontaine művészetére: ez a téma nem új, de ilyen részletekbe menő finom elemzésben még sohasem állott előttünk. Ami eddig talán inkább szellemes ötlet volt, most okmányyszerű tudományos tényé, sőt — ami még többet jelent — kézzelfogható, eleven szemléletté vált. Ez a fejezet egyik legszebb diadala annak az új módszernek, amely a művészi technika gépezetét teszi tanulmány tárgyává, hogy azután annál világosabban állapíthassa meg az egyéni művészi alkotó erő szerepét.

A gondolkodó (III. fej., Le penseur) és a pszichológus (IV. fej.,

L'artiste psychologue) is új világításban jelenik meg előttünk. Mint társadalombölcselelő, a renyhének és közömbösnek híresztelt La Fontaine valósággal forradalmi levegőt áraszt szét verseibe; a XVIII. század filozófusait előlegezi a civilizáció intézményeit támadó megjegyzéseiben: velük együtt jónak tartja az emberi természetet, amelyet a civilizáció szelleme ront meg. Különös kedvvel ostromozza a házasság intézményét, úgy, amint azt Diderot, Voltaire és társaik fogják tenni. Ellenmondásainak nagy részét megmagyarázza az a körülmény, hogy La Fontaine a század legkiválóbb humoristája, a szónak angol értelmében: komoly kifogásait nagyon sokszor a megértő és megbocsátó böles mosolygó humorával fűszerezi s ebben megint előtte jár kortársainak.

La Fontaine sokáig úgy állott a köztudatban, mint tipikus meseíró, Aesopus és Phædrus versenytársa, akit a műfaj, amelyet művel, a gyermekszobába utal. Később felismerték La Fontaine írói nagyságát, de kerülő úton. Egyre több támadás érte a mesék erkölcsi tartalmát; másrésről Lessing formai kifogásokat emelt ellenük. Ezek a kritikák vezették La Fontaine híveit annak a föl ismerésére, hogy az ő erejét másban kell keresni. Az elbeszélések anyaga, az erkölcsi tanulság helyett most már a szubjektív részekre, az elbeszélés mikéntjére irányult a figyelem, míg végre nyilvánvalóvá vált, hogy La Fontaine Villon után és Chénier előtt Franciaország legkiválóbb lírai költője. Haraszti (IV. fejt., Le poète élégiaque) az elégikus költészet egyik őst látja benne, aki a nostalgia, a magány, sőt valósággal a romantikus melankólia húrjait pengeti s akinek utódai közé nemcsak a XVIII. század középszerű elégiaköltőit lehet számítani, hanem Chénier, Lamartinet és Musset-t is.

La Fontaine művészi jellemképehez még egy másik vonás is tartozik: a festői képzelet vonása (VI. és VII. fejezet: L'artiste peintre; Suite: La paysagiste), amely annyira hiányzik a kor legtöbb költőjéből. A «leíró költészet» fogalmához hozzátapad a száraz, unalmas, mesterkelt művészet gondolata, amely Lessing óta amnyi támadásnak van kitéve. La Fontaine leírásai egy hatalmas, drámai hajlamú képzelet értékes alkotásai, amelyekből nem hiányzik sem a mozgalmasság, sem a szín, sem az egyéni látás bélyege. Ő ezen a téren sem a Thompsonokat és a Saint-Lamberteket, hanem a Théophile Gautiereket s a Parnasse iskoláját juttatja eszünkbe.

Az utolsó fejezet (Conclusion) beleilleszti La Fontainet az irodalmi fejlődés láncába. A híres «Polyphile», aki annyit olvas s egyformán élvezi a nagy klasszikusokat s a szórakoztató lovagi és pásztori regényeket, sokat tanul a Pléiadetól és rajong ennek ellenfeléért, Malherbeért, nem különálló jelenség, nem irodalmi üstökös. Vannak

elődjei, mintái, kedvencei s művészetének sok tényezőjére vet fényt elődeinek, különösen két másik «causeur»-nek, Marotnak és Voiturenek tanulmányozása.

Ez a La Fontaine már nem a monda La Fontaineje, a gyermekes, beszámíthatatlan bohème, sem Taine-é, aki elméletének illusztrálására talál ki egy képzeletbeli La Fontainet, hanem húsból és vérből való alak, aki felülmulja korát, de azért annak a talajából nő ki; nem félisten és nem bűnbak, mint Nisard vagy Vinet La Fontaineje, hanem lélektani lehetőség és művészi igazság. Ez a magyar génusz ajándéka La Fontaine emlékének a nagy költő születésének háromszázados évfordulóján.

Hankiss János.

Fináczy Ernő: Az ókori nevelés.

Az ókori nevelés története. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából írta dr. Fináczy Ernő, a budapesti kir. magyar Pázmány Péter-egyetemen a pedagógia nyilv. rendes tanára. Második bővített kiadás. 325 l. Budapest, 1922.

Fináczynek az ókori nevelés történetéről írt munkája 16 évvel ezelőtt jelent meg első kiadásban. Azóta Fináczy megírta a középkori, majd a renaissancekori nevelés történetét egy-egy szép kötetben. Most pedig a nagyszabású sorozatnak amaz első részét kapjuk második bővített kiadásban. Tudományos munkák megjelenése újabb kiadásban még mindig öröndetes tény nálunk és hogy e kiadás a mostani súlyos nyomdai viszonyok mellett is napvilágot láthatott, világos jele annak, hogy e könyv valóságos szükségletet elégít ki.

A könyv erényeit a Budapesti Szemle bírálója annak idején (1907. évf. CCCLCCI. sz.) dicsérte. Ezek az erények a második kiadásban is mind megvannak és különösen tömör előadását és amellet világos, közvetlenül egyszerű nyelvét kell nekünk is most kiemelnünk. Ez egy-egy feleslegesnek talált jelzőnek vagy egyéb kifejezésnek elhagyásával lehetőleg még egyszerűbb és nemesebb, viszont pedig másutt valamely limitáló fordulat alkalmazásával még precízebb lett. Azért megmaradt a megfelelő helyeken a «hang lendületessége» is és ezek az írói tulajdonságok élvezetes olvasmánnyá teszik Fináczy könyvét.

Tartalmi tekintetben jelentékenyen gazdagodott a munka és azt a 18 lapót, mellyel e kiadás az elsőhöz képest bővült, nagy ökonomiával használta fel a szerző arra, hogy könyvét tudományos és didaktikai tekintetben tökéletesítse. Szerkezetén és megállapításain lényege-

gükben nem változtatott, de számos helyen kisebb betoldásokkal és átalakításokkal teljesebbé és szabatosabbá tette a szöveget. A munka egyik főelőnyét — különösen didaktikai szempontból — a magukból az ókori írókból vett sok szemelvény és idézet teszi és erre nézve is tetemes gyarapodást mutat az új kiadás. Ilyen újabb részletek vannak Isokratesből, Xenophonból, Platonból, Synesiosból és másokból. Néhol egy-egy mondat idézése vagy az eredeti kifejezésnek zárjelben való közlése még közelebb viszi az olvasót az eredeti forrásokhoz, mint az első kiadás tette. Az újabb kutatások eredményei egyes kisebbrendű írókról (pl. a későbbi sophistákról), valamint az oktatás köréből vett képekkel ellátott vázákrol szintén fel vannak használva. Az első kiadásban mellőzött régebbi feldolgozásokra is, így például Hegelnek el nem avuló történetfilozófiai előadásaira, vissza-visszanyúl a lelkiismeretes szerző. Nagyobb átalakítást találunk az első kiadás-hoz képest a görög filozófiai tanításról, valamint a görög nevelés későbbi korszakairól, nevezetesen a hellenizmus és a császárság idejéről szóló pontokban (az új kiadás 17—19. pontjai). Ha még megemlítjük, hogy nagyon megnövekedett az egyes részekhez csatolt bibliográfia, vagyis «Irodalmi Útmutató» (a 297. lapon a «Scherer Vilmos : Epikurs pädagogische Bedeutung» címben «Epikurs» helyett «Epiktets» olvasandó és ennek megfelelőleg a Név- és Targymutatóban a 297. lapszám «Epikuros» mellől «Epiktetos» mellé teendő), akkor számot adtunk az új kiadás legjelentősebb mozzanatairól.

Amit a szerző «bővített» kiadásnak mond, azt bizvást nevezhetjük *javított* kiadásnak is, ez pedig oly munkánál, mely már első alakjában is jó munka volt, kétszeres érdem. Reméljük, hogy nem igen hosszú idő múlva látni fogjuk a harmadik kiadást is. Szívesen vennők, ha e várható újabb kiadás aztán még az eddigihez képest is bővülne szemelvényeiben és nevezetesen Platon Törvényeiből és Aristoteles Politikájából közölne a mostaniak mellett további részleteket is, így például az előbbiből a II. könyv elejéről az erkölcsi érzés nevelésére vonatkozó pontot és az utóbbiból a könyvünkben a 173. lapon adott részletnek azt a nem sokkal utána következő folytatását, mely talán még pregnansabbul fejezi ki amannak banausiaellenes gondolatait és ebben a minden kor utilitarizmusa ellen szóló tételben kulminál: «Mindenütt csak a hasznosat keresni legkevésbé illik előkelő lelkű és szabad férfiakhoz». Jó lesz, ha a fiatal tanárok, kiknek Fináczy első-sorban szánta könyvét, magukkal viszik a nagy stagiritának ezt a mondását hivatásuk gyakorlatába, erősítőül és védpaizsul minden banausikus ostrommal szemben, mely időről-időre döngeti az iskola kapuit.

Waldapfel János.

PETŐFI SÁNDORRÓL.

(Elnöki megnyitó-beszéd az Akadémia f. é. május hó 13-án Petőfi emlékére tartott ünnepi közülésén.)

Tisztelt Ünneplő Gyülekezet!

Az Akadémia a Petőfi-év előhaladott szakában rója le a kegyelet adóját legnagyobb lírai költőnk emléke iránt, mert évi működésének legfontosabb mozzanata, nagy-gyűlése keretében óhajtott e kötelességének megfelelni, ez idei ünnepi közülését egészen a kegyeletes emlékek szentelve.

Akadémiánk e Petőfi-centennarium alkalmával joggal hivatkozhatik arra, hogy mihelyt szabad mozgását és önrendelkezését visszanyerte, sietett a maga hatáskörében megkoszorúzni az akkor már tíz év óta eltűnt költő-szellemi örökét. Első nagy-gyűlése alkalmával, melyet az elnyomatás hosszú korszaka után 1859 december hó 15-én tartott, Czuczor Gergely jelentése alapján azon évi nagyjutalmát Petőfi 1847-iki Összes Költeményeinek ítélte oda s azt a költő fiának, Petőfi Zoltánnak ki is szolgáltatta. Az Akadémia ez elhatározása — bizvást mondhatjuk, — a halhatatlan költőnek még életében nyilvánított kívánságával megegyezett; mert Petőfi Arany János előtt, említett kötete megjelenésekor odanyilatkozott, hogy «most már remélem, hogy a jövő évben enyém lesz az akadémiai nagyjutalom». Ez egyike volt tehát a Petőfi kevés, igaz, hogy csak a síron túl teljesedett reményeinek.

A nemzet rajongó hálája, csodálata, szeretete a rövid lobogás után immár hetvennégy év előtt kihamvadt bámulatos költői lángész iránt, mely az önfeláldozó hazafiság iránti hódolat érzelmével vegyül, az idei évforduló alkalmából azzal a megható bensőséggel és mélységgel nyilatkozott meg, amelyet épen az a körülmény tesz érthetővé, hogy bennünket a Petőfi földi pályájára és hátrahagyott alkotásaira való büszke visszaemlékezés legnagyobb nemzeti szerencsétlen-

ségünk sötét mélyeiből emel föl. Ezért sietett és siet mindenki, ki magát magyarnak érzi, kivenni részét a kegyeletes ünneplésből, nemcsak megmaradt hazánk területén, hanem tőlünk erőszakosan elszakított véreink körében s a külföldön élő magyarok között is.

Sőt az ünneplés vágya kiterjedt a nemzeti kötelékünkön kívül állókra is. Idegen nemzetek körében is megható megértéssel és együttérzéssel karolták föl a Petőfi-ünneplés eszméjét, bizonyosságot téve róla, hogy nagy nemzeti költőnk dalai az ő nemes eszményeiért buzgó népek közjavává lettek s a világnak majdnem minden nyelvén fölsendülve hirdetik ma, épen legmélyebb letiportatásában, imádott nemzetének elmulthatatlan dicsőségét.

A Petőfi megértésének és ünneplésének ez az egyetemesége annál csodálatosabb, mert hiszen nincs költőnk, ki teljesebb kifejezője volna mindenben nemzeti sajátosságainknak s így az ő költői egyéniségének ez az általános megértése és befogadása a legidegenebb nemzetek eszme- és érzelmvilágába, tulajdonképpen nemzeti egyéniségünk oly megértését és méltánylását jelenti, minővel máskülönben találkozni vajmi ritkán szoktunk.

Azonban a Petőfi-kultusz elterjedésének okát nem szabad csak a benne megtestesült nemzeti sajátosságok vonzóerejének tulajdonítanunk. Emberi egyénisége is, — amennyiben azt lehet a nemzeti, faji vonásoktól különválasztanunk, — oly érdekes, eredeti, magában teljes és lezárt, mely szükségkép megragadja a figyelmet s talán korunkban még inkább, mint az övében, vonz és lebilincsel.

A Petőfi emberi egyénisége mai közülésünk folyamában még hivatott és szakavatott méltatás tárgya lesz ; nem akarok ezért e probléma egészével foglalkozni ; csak korunk talaján mozogva, főleg a költő sokat vitatott pesszimizmusa vagy optimizmusának kérdéséhez kívánok néhány észrevétellel és megállapítással hozzászólni.

Napjainkban a pesszimizmus a költészetben — mondhatnám talán a művészetben is — annyira uralkodóvá lett, hogy annak ellenkezőjét majdnem megszoktuk a költőietlenséggel azonosítani. Optimisztikus világszemlélet — úgy

véljük; — csak, valami nekünk már ismeretlen robusztus egészség, vagy a gyermekies tapasztalatlanság, vagy a nyárs-polgári egykedvűség és érzéketlenség talajából fakadhat. És ezzel az uralkodó áramlattal szemben, mely abban is pesszimista, hogy önmagával elégedetlen, én a Petőfi épen most mutatkozó, megújuló s növekvő költői hatásának titkát épen abban keresem, hogy ő nem pesszimista költő, sőt annak ellenkezője s így azt nyújtja nekünk költészetében, aminek legnagyobb hiányát érezzük.

Tudom, hogy már ez állításom alapja, a Petőfi költői optimizmusa, vitás, bizonyítást igényel, de bizonyítást találhat is.

Hogyan, a Shelley és Byron csodálója, a «Felhők», «Az örült», a «Mért vagyok én, még a világon», az «Utolsó alimizsna», a «Világosságot!» az «Élő halott» költője, az az érzékeny ember, akivel a sors oly méltatlan mostohasággal bánt, nem lett volna mint költő is pesszimista?

A pesszimizmus lehet csak hangulat, mely megsűrűsödhetik világszemléletté; mint ilyen filozófiai igazolást kereshet a maga számára s ekkor bölseleti elméletté lesz, vagy egy neki megfelelő metafizikai elmélettel azonosul. Petőfi egy lelkes rajongója, Meltzl Hugó, költőjének különösen «Felhők» című versgyűjteményében a filozófiai mélységet csodálja s azt találja, hogy Petőfi tulajdonképen legteljesebb költői kifejezője a Schopenhauer bölseletének; mint politikai költő — naiv optimista, amire nézve nem akarok vitázni Meltzllel, ellenben mint érzelmi költő, pesszimizmusával a világirodalom legnagyobb metafizikai lírikusa, Goethét sem véve ki.

Ezzel a felfogásával Meltzl meglehetősen egyedül maradt; Eötvösre való hivatkozása is ingatag alapon nyugszik. Azt hiszem, Petőfi maga tiltakoznék ellene leghevesebben, hogy őt valaki mint költőt egy bölseleti doktrina szolgálatába állítsa. E tekintetben saját vallomásai semmi kétséget sem hagynak fenn.

Ő, «a korlátatlan természet vadvirága», költőileg akart «végigrohanni» az életúton. Érzeményei «jönnek-mennek, Mint felhők a nyári égen, Majd fehéren, majd sötéten . . .» Szíve

«Elhervad minden ősszel, ámde Minden tavasszal kivirít».
Teljes szívből akar «Szeretni és gyűlölni». Joggal kérdezi :

Isten, alkottál-e
Több ily szívet is már,
Mint az én szívem?
Volt-e másban is már.
Ily sokféle és ily
Forró érzelem?

És csodálatosan tárgyilagos meghatározását adja az «Apostol»-ban az optimista és pesszimista történet-bölcseleti felfogásnak anélkül, hogy itt állást foglalna bármelyik mellett :

Világtörténet! mily csodálatos könyv!
Mindenki mást olvas belőle.
Egyiknek üdv, másiknak kárhozat,
Egyiknek élet, másiknak halál,
Egyiknek így szól s kardot ad kezébe :
«Eredj és küzdj! nem küzdesz hasztalan,
Az emberiségen segítve lesz.»
Másikhoz így szól : «tedd le kardodat,
Hiába küzdenél,
Mindig boldogtalan lesz a világ,
Mint ezredévek óta az.»

Nem, Petőfi nem akart a Schopenhauer bölcseletének s egyáltalán semmiféle filozófiai tannak lantosa lenni. Teljesen osztom a Gyulai Pál és Horváth János nézetét, hogy ő — különösen a «Felhők»-ben «az élményt anticipáló művésza-akaratot, a nagy ihletekre áhító fikciót» «valódivá erőlteti», s hogy nála az «embermegvetés egy rossz pillanat rögtöni megnyilatkozása, s még korántsem elv, még nem állandósult hangulat, nem «irodalom». Erre különben ő maga is bőven szolgáltatja a bizonyítékot.

«Világgyűlölet» című költeményében irgalmatlan gúny-nyal ront rá a «világfalók»-ra, az «embergyűlölőkre».

Nincs bennetek szív, nincs! csak zsebetek
És gyomrotok van, s mert ez nincs tele,
Azért rút a világ előttetek,
Azért keltek ki rútul ellene.
Én is gyűlöltem . . . volt okom reá ;
De a mióta e bitangokat
Láttam, mint vágnak Byronképeket,
Azóta gyűlölségem megszakadt.

Sőt tovább megy, megbékülő jobbát nyújtja a világnak,
mely «nem volna rossz, ha nem volna boldogtalan»,

Boldogtalan vagy — úgymond, — s én sajnállak tégedet,
S akit sajnálunk, azt gyűlölnünk nem lehet.

Ki is mondja nyiltan, hogy :

Legbölcsebb, sőt csak az a bölcs,
Ki soha sem bölcselkedik.

A «Világosság» című versében még küzd a kétellyel,
még nem hisz a világ, az emberiség jobb sorsában. «Az
Ítélet»-ben már sikerült legyőznie a pesszimizmust ; látni véli
a közeledő «rettenetes napokat», borzad, iszonyodik, de egy-
szersmind kedvre derül, mert :

Győzni fog itt a jó. De legelső nagy diadalma'
Vértengerbe kerül. Mindegy. Ez lesz az ítélet,
Ez lesz az ítélet s ezután kezdődik az élet,
Az örök üdvösség ; s érette a mennybe röptünk
Nem lesz szükség, mert a menny fog a földre leszállni.

A Petőfi saját, legbelsőbb lelki világát feltáró költemé-
nyek, keletkezésök sorrendje szerint olvasva, támogatni lát-
szanak azt a felfogást, hogy ő pesszimista is volt, költői fej-
lődése első szakában, azután optimista is lett ; azzá lett olyan
mértékben, aminőben «a pesszimista Petőfi kezéből a poli-
tikai költő, a világboldogító apostol veszi át a lantot», még
mielőtt sejténé az erdői kertben reá váró szerelmi bol-
dogságot.

Megvallom, e felfogást sem tudom egészen magamévá
tenni ; ellenkezik az a Petőfi költői lelkének rendkívüli érzé-
kenységével s hangulatainak ebből eredő változékonyságával,
mely kizárja azt, hogy ő lantját időszak szerint egészen az
egyik vagy másik világszemlélet tolmácsává tette volna. És
megmagyarázatlanul hagyja e felfogás azt a körülményt,
hogy Petőfi korábbi verseiben is fölharsan koronkint a bol-
dogság vagy legalább a boldogság sejtelmének hangja, mint
ahogy utolsó költeményeiben is vissza-visszatér a keserűség
és marcangoló kétség panaszszava.

Én az ellentét áthidalását inkább abban látom, hogy
Petőfit mint embert és mint költőt a gondviselés boldogságra

teremtette, de az élet a valóságban a boldogságból csak későn és csak keveset nyújtott neki. .

A boldogságra is születni kell, a boldogsághoz is tehetség szükséges. Valaki a sors legpazarabb kényeztetései közt is lehet boldogtalan, míg mást legszerényebb vágyának teljesülése is boldoggá tesz. Csak az a rendkívüli képessége az élet örömeinek mély átérésére és ragyogó kifejezésére hozhatta magával, hogy Petőfi azok alatt a gyér szünetek alatt, melyeket a sorscsapások és sanyarúságok rövid életében fennhagytak, a világirodalmat a tiszta boldogság valódi dythirambusaival gazdagította s el se képzelhetjük, hogy mivel gazdagította volna még, ha életfolyása hosszabb és kedvezőbb lett volna.

Mint a fiatalság, a szerelem, a szabadság romlatlan lelkű dalnoka, Petőfi arra született, hogy az optimista világszemlélet, a boldogság ellenállhatatlan szavú hirdetője legyen. De — jól mondja Voinovich — ő nagy szív volt, magába tudta zárni az egész világot. El nem zárkozhatott a fájdalmas érzések elől sem, annál kevésbé, mert a sors kegyetlen következetességgel üldözte és sujtotta őt. Lelkének egyensúlyát fenntartotta mégis egyrészt már nagyon korán megállapodott, rendíthetetlen hite költői hivatásában és ép oly erős hite abban, hogy sorsa jobbra is fog fordulni. A Bolond Istók humorja a szív mélyéből fakadt nála :

Minél többet éhezem és fázom,
Annál több az örömem,
Mert annál szebb lesz jövődöm,
Minél rútabb jelenem.

Már húsz éves korában így jellemzi önmagát :

Tiszta e kebelnek mélye ;
Égi kéz lövelt beléje
Lángokat.
És a lángok szűzen égnek
Szent oltárul az erénynek
El nem romlott szív alatt.

Mikor még még sem izlelhette a házas, a családi életet, már rajong érte, hogy később annak birtokában igazolva lássa

minden boldog sejtelmét. Ekkor már, a «Tarka élet»-ben csak jóízűen tréfálkozni tud életének változatos viszontagságai fölött. És képzelhető-e annál nagyobb szerelmi boldogság, mint amelyet Petőfi mint kérő, mint vőlegény, mint férj megénekelt szerelmi dalaiban, különösen a «Minek nevezzelek»... «Szerelemnek rózsafája», «Ilyen asszony való nékem»... és «Tudod, midőn először ültünk» címűekben.

De költői optimizmusának legmegkapóbb megnyilatkozása, valóságos credo-ja az, amelyet a «Mily szép a világ!» elnevezésű kedves versébe foglalt :

Én hittem-e egykor	Vad ifjukoromnak
Átoknak az éltet?	Szélvésze kitombolt,
Én bolygtam a földön,	Kék, tiszta szemével
Mint éji kísértet?	Mosolyg le a mennybolt,
Elégeti arcom	Mint gyermekeikre
A szégyeni láng! —	Az édes anyák —
Mily édes az élet,	Mily édes az élet,
Mily szép a világ!	Mily szép a világ!

Nincs kétség felőle : Petőfi boldogságra volt teremtve s a boldogság hangjai szíve legmélyéből fakadtak. Költői és hősi nagyságát teljessé életének az a tragikum teszi, hogy élete tavaszán, egy rettentő végzet súlya alatt összeomlott egyszerre minden : élet, boldogság, szerelem, haza és szabadság, mindazért amiért élt és küzdött, meg is kellett halnia, és meg kellett halnia — hiába! Forrón szeretett hitvese be se várva özvegysége bizonyosságát, másé lett, a szabadság le volt igazva, a haza szétszaggatva és nemzeti jellegétől megfosztva.

De Petőfi fejedelmi pazarsággal fizetett a sorsnak, mely oly mostohán bánt vele. Költészete glóriát vont a nő feje fölé, ki «könnyeden elfeledé hivét», hazafiságának, szabadságszeretetének himnuszai túléltek az elnyomatás és idegen uralom sötét korszakát, s fölzendültek új nemzedékek ajkain az ismét szabaddá lett régi haza virányain és élete múltó boldog percei lantján dalokat termettek, melyek, a míg érző emberek lesznek, visszhangot fognak találni a föld minden népében.

Az ő megdicsőülésének legragyogóbb tüneménye épen

az, hogy ő, a sorsüldözött, a boldogtalan, az élete virágában pusztulásra kárhoztatott ember, lett minden idők számára az élet derűjének, a boldogságnak varázserejű dalnoka.

A dicső szelleme iránti hódolatban egyesül az Akadémia magyar közönségünkkel, mikor nyolcvanharmadik ünnepélyes közülésünket, egyuttal Petőfi-émlékünnepélyünket ezennel megnyitom.

BERZEVICZY ALBERT.

A NEMZETEK SZÖVETSÉGE A SZELLEMI EGYÜTTMŰKÖDÉS ÉRDEKÉBEN.

A Nemzetek Szövetsége Léon Bourgeois referátuma alapján 1922 május hó 15-ikén megalakította a «coopération intellectuelle» bizottságát, s tagjaiul a következőket választotta meg: Bannerjea egyetemi tanár (Calcutta), Bergson a Collège de France tanára (Páris), Bonnevie egyetemi tanárnő (Christiania), de Castro egyetemi tanár (Rio de Janeiro), Curie Sklodowska egyetemi tanár (Páris), Destrée volt miniszter (Bruxelles), Einstein egyetemi tanár (Berlin), Hale a Mount-Wilson Observatorium igazgatója, Murray egyetemi tanár (Oxford), Reynold egyetemi tanár (Bern), Ruffini egyetemi tanár volt miniszter (Turin), Torres Quevedo az elektromechanikai intézet igazgatója (Madrid).

A bizottság első teljes ülését 1922 augusztus hó 1—5-ig tartotta, elnökéül Bergsont, alelnökéül Murray-t, előadójául Reynoldot választotta meg. A bizottság titkára, Halecki egyetemi tanár (Varsó) a nemzetek szövetsége titkárságának tagja. A bizottság tárgyalásaiul a titkárság által előkészített nagy anyag szolgált. A bizottság a Nemzetek Szövetsége tanácsának azt javasolta, hogy a szellemi élet helyzetéről általános ankétet tartson, mert sürgős annak megállapítása, hogy a szellemi élet a háború óta milyen helyzetben van. Tekintélyes oldalról olyan vélemények hallatszanak, hogy a civilizációt veszély fenyegeti, a hanyatlás jelenségei máris mutatkoznak. A szellemi együttműködés sikerességének előfeltétele, hogy a szellemi életről hű képet nyerjünk. E célból az Akadémiáktól, az egyetemektől, a tudományos intézetektől kérdőívek alapján tájékozást szereznek, másodsorban a kormánytól kérnek adatokat, hogy mikép gondoskodnak az ország szellemi életéről.

De vizsgálat tárgyává teszik a szellemi munkások helyzetét is és pedig első sorban az egyetemi tanárokat és a művészekét. Végül a nemzetközi érintkezés tanulmányozása lesz a feladat. A beérkezett adatokat részben nemzetek szerint, részben számák szerint fogják csoportosítani. Ilyen módon a bizottság munkássága számára tudományos alapot s egyszersmind a világ szellemi életének mérésére eszközt nyernek.

A bizottságnak azonban máris tudomása van arról, hogy számos államban a civilizáció a legnagyobb veszélyben forog. A Balti-tengertől a Fekete-tengerig a nemzetek egész sorában a szellemi élet súlyos nehézségekkel küzd, egyesekben ugyan csak könyvek s folyóiratok hiányoznak, de másokban a felszerelés és elhelyezés is hiányos, sokban a gazdasági élet nyomorúsága a tudomány műhelyeit gemmissitással fenyegeti. Utóbbira példa elsősorban Ausztria, másodsorban Lengyelország. A bizottság tervbe veszi a bibliografia megszervezését és pedig szükség van retro spectiv bibliografiára és időszaki közlésekre. Ezen cél szolgáltatásban állhat a nemzetközi cserére vonatkozó 1886-ik évi bruxellesi egyezmény kiterjesztése. A tudományos munkásságban való együttműködés előfeltétele e munkásságnak lehetővé tétele, ezért felmerült az az eszme, hogy a tudományos munkásság folytatására hitelt szerezzenek.

Az egyetemek kölcsönös érintkezésének és együttműködésének igen nagy jelentősége van. A bizottság ez együttműködés módjait alaposan megvitatta. Ezek közül a legfontosabb eszközök: a tanárok cseréje, a hallgatóság cseréje s a tanulmányok és oklevelek egyenértékűsége. Mind ezen kérdések rendezésére az egyetemek nemzetközi központjára volna szükség. A megvalósítás előkészítésére pedig az egyetemek nemzetközi kongresszusa hivatott. Ha ennek egybehívására a jelenlegi viszonyok még nem alkalmasak is, az előkészítő tárgyalásokat az albizottságok megkezdhetik.

A bizottság végül még számos indítvánnyal foglalkozott, melyek a szellemi tulajdon védelmére, a mérges gázok

összetételének közlésére, az egyes államokra vonatkozó ismeretek terjesztésére vonatkoznak.

A bizottság ezen ülésen letárgyalt javaslatait a nemzetek szövetségének tanácsa elé 1922 szeptember hó 13-ikán terjesztették s a tanács Hanotaux referátuma alapján a következő határozatokat hozta :

1. A tanács az államokat felhívja, hogy csatlakozzanak az 1886-iki évi bruxellesi egyezményhez, mely a közlések nemzetközi cseréjére vonatkozik.

2. Megbízta a bizottságot, hogy Ausztria szellemi életének állapotáról szóló jelentés szerkesztésére referenst jelöljön ki. Felhívja a bizottságot, hogy a többi államok szellemi életéről szóló tájékoztató szerkesztése céljából megfelelő helyi intézményekről részletes előterjesztést tegyen, amelyek arra is szolgáljanak, hogy az egyes államok tudományos intézményeinek könyv és eszköz szükségleteiről jelentést tegyenek.

A szövetség referense Jouvenel volt, ki a szellemi együttműködés bizottságának s a tanácsnak határozatait a legnagyobb melegséggel felkarolta s a nemzetek szövetsége 1922 szeptember hó 28-ikán a következő határozatokat hozta :

1. Helyesli a cooperation intellectuelle bizottságának eddigi eljárását és programját, 2. helyesli a 3 albizottság alakítását (bibliographia, egyetemek cooperatiója, szellemi tulajdonjog). 3. Minden államot felszólít, hogy csatlakozzék a bruxellesi 1886 március hó 15-iki konvencióhoz (a közlemények kicserélése tárgyában). 4. Tudomásul vette a szellemi élet válságáról szerzett tájékoztatást s az adatgyűjtés folytatását helyesli. 5. A háború által különösen sújtott országok főiskolái számára könyvek és tudományos iratok megszerzésének előmozdítását helyesli.

Reynold tanár Ausztria szellemi életének helyzetéről kimerítő jelentésben számolt be, ugyanezt tette Lengyelországról Currie tanárnő. Ezen két kimerítő jelentés eredménye azon meleg felhívás, amelyet a szellemi együttműködés bizottsága Ausztria érdekében a világ összes egyetemeihez, akadémiáihoz és tudományos társaságaihoz intézett.

A szellemi együttműködés bizottsága által alakított albizottságok 1922 december hó 18—23-ig Párisban üléseket tartottak. Az egyik bizottság a szellemi tulajdon védelmével foglalkozott s az erre vonatkozó jelentés elkészítésével Ruffini szenátort bízta meg. A második bizottság a bibliográfiával, nemzetközi könyvtár létesítésével, nemzetközi tudományos folyóirat alapításával foglalkozott. A harmadik egyetemközi bizottság, melynek elnöke Bergson, tagjai Destree és Reynold voltak, az egyetemközi központi tudakozó iroda felállításával foglalkozott. Ezután Reynold tanár jelentését hallgatta meg, mely a tanácserevel foglalkozott. Végül az élő nyelvek tanításáról tárgyalt.

A bizottsági tagok ez alkalommal megbeszélték a szellemi élet helyzetének megismerésére szolgáló kérdőíveket. E kérdőíveket Halecki tanár, a bizottság titkára, szét is küldötte.

1923 január hó 30-ikán Viviani jelentése alapján a nemzetek szövetségének tanácsa elfogadta azon tervet, hogy minden államban legyen közvetítő szerv, amely a szellemi munka érdekében szükséges támogatásra vonatkozó kérdéseket közvetítse. Az albizottságok 1923 március hó 19—23 Bruxellesben újból ülészttek és pedig a bibliografiai albizottság alaposan megtárgyalta az egyetemes repertórium kiadásainak ügyét s bibliografiai információ irodák felállítását, Bergson indítványát a könyvtárak specializálásáról s a nemzetközi könyvcserre fejlesztését. Ugyanezen időben ülésezett az egyetemközi albizottság.

A szellemi munka együttműködésére alakult bizottság nevében annak főtitkára a magyar tudományos akadémiához fordult s felkérte, hogy vállalja el a közvetítést a genfi központ s a magyar szellemi élet között. Az Akadémia e feladatára a vallás- és közoktatásügyi magyar kir. Miniszter elnöklésével tartott értekezlet s az akadémiái összes ülésnek határozata alapján vállalkozott s annak végrehajtására bizottságot alakított, melyben a külügyminisztérium, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium, a felső oktatásügyi egyesületnek a magyar főiskolák tudományos munkásságának biztosítására alakított tudományt mentő bizottsága

s a Külügyi Társaság is képviselve van. A magyar tudományos Akadémia elhatározta, hogy

1. közölni fogja a Nemzetközi Bizottság titkárságával a magyarországi intézmények és a szellemi munkások részéről előterjesztendő kérelmeket, különösen azokat, amelyek könyvek kicserélésére s a szellemi munkának más segédeszközeire vonatkoznak.

A könyvcserre tárgyában ez a nemzetközi érintkezés külön bizottság útján történik, amelyben a Magyar Tudományos Akadémia főtítkára és főkönyvtárnoka útján szintén képviselve van. A levelezést e tárgyban egy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium által szervezett hivatal: a könyvforgalmi és bibliografiai intézet fogja végezni.

2. Hajlandó közreműködni a tanárok és hallgatók kicserélése, valamint általában a nevezetteknek külföldi államokkal való viszonya tekintetében.

3. Ezen megkeresések megküldése alkalmával a Nemzetközi Bizottság titkárságával közölni fogja a saját véleményét is.

4. Jelezni fogja a Nemzetközi Bizottság titkárságának, hogy a magyarországi intézmények, illetőleg főiskolák részéről minő cserepéldányt vagy minő könnyítéseket lehetne felajánlani.

5. Alkalmasnak mutatkozó megfelelő módon elő fogja segíteni a Nemzetközi Bizottságot abban, hogy megállapítsa a szellemi munka és a szellemi munkások helyzetét Magyarországon.

Ilyen körülmények között biztosítva van, hogy a Nemzetek Szövetsége előtt szellemi életünk összes tényezői a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt egységesen jelenhessenek meg. Az Akadémia máris közvetítette a kérdőívet, melyekre a választ a felszólított intézmények közvetlenül Genfbe küldik meg. A főiskolákról a felső oktatásügyi egyesület tudományt mentő bizottsága állított össze rövid ismertetést, az ország egész szellemi életéről pedig a magyar Tudományos Akadémia bizottsága megbízásából Buday László műegyetemi tanár állít össze rövid tájékoztatót.

A Nemzetek Szövetségénél működő magyar titkár, Baranyai Zoltán tanár, nagy buzgósággal, kitűnő szakértelemmel és nagy sikerrel képviseli hazánk ügyét.

A Nemzetek Szövetsége ezen akciójától azt várjuk, hogy megkönnyítse a nyugoti nemzetekkel való tudományos érintkezést, melyre épen fejlődésünk érdekében olyan nagy szükség van s hogy hazánk tudományos fajsúlyáról a világot tájékoztassa s ezzel is előmozdítsuk igazságunk érvényesülését.

GRÓSZ EMIL.

KÖZGYÜJTEMÉNYEINK JÖVŐJE.

A kultúrára hozott áldozatok — látszólag szokatlan a szó, amit mondok — a leghálátlanabbak. Csak rövid időre emeld le gondozó kezedet róla, s már is meglátszik a visszafejlődés, néha az elparlagiasodás rajta. A gyom, amely áttör a park kavicsozott útjain, a hinár, amely belepi a szőlőkút tükrét, az üvegcserepek, amelyeket az elhagyott veranda oldaláról a kóbor szél lesodort, alig tesznek ránk lehangolóbb benyomást, mint a könyvtár, mely nem újul meg a frissebb termékekkel, s a néprajzi gyűjtemény, melynek felét ládádba zárva óvják a kíváncsi szemtől és a becsurgó esőtől.

A közgyűjteményeknek csak fejlődniök szabad, a stagnáció már a visszaesést jelenti, fejlődésük eszközeinek a legcsekélyebb megrövidítése pedig egyenesen a pusztulást.

A magyar közgyűjtemények ellenálló képességét és fejlődésre törekvését már rendkívül nagy próbára tette a háború négy éve is, amikor — ha eleinte nem is hiányoztak az anyagi eszközök a továbbépítésre s a gyűjtemények gyarapítására — megszűnt a szabad mozgás, a külfölddel való érintkezés, a gyűjteményeket éltető cserének, vásárolásnak lehetősége.

Sőt a háború hosszú időre lehetetlenné tette közgyűjteményeink fejlődését abban az irányban, hogy terjeszkedjenek. A háború előtt egymásután épültek a középületek, csupán a gyűjtemények jobb és kiadósabb elhelyezésére nem gondoltak; az országos levéltár az egyetlen kivétel; a múzeum egyes tárai maguk közt harcoltak minden kis szobáért, a néprajzi rész pedig zsellérsoron tengődött.

Az elmulasztott építkezésekért most már évtizedek

hihetetlen nagy áldozataival vagy véghetetlen nagy türelmével kell vezekelnünk.

A háború befejeztével — lassan és ritmustalanul ugyan — közelebb jutottunk a külföldhöz, közgyűjteményeink fölfrissítésének forrásához ; ám ekkor vettük észre, mennyire üres kézzel állunk a versenybe. Pénzünk értékének folytonos lefokozódása nemcsak azt tette lehetetlenné, hogy a háborús évek mulasztásaiból csak valamit is helyrehozzanak gyűjteményeink, hanem később azt is, hogy az így támadt hézagokat üresen hagyva, legalább a folytatólagos kiépítésre vállalkozzanak, legvégül pedig az egyre jobban összezsugorodott összegből alig maradt egyébre, mint az adminisztrációnak egyre szerényebb, de mindig magasabb költségű ellátására.

Ezt a kálváriát járta végig Magyarországon minden közintézmény és a legtöbb magánháztartás is ; a közgyűjteményekről azonban mégis külön soron kell megemlékeznünk, mert a kultúra legfőbb hordozói, s mert akkor, mikor politikailag végzetes, földresújtott állapotba kerültünk, a kultúrához kell menekülnünk, mint újabb küzdelmeink erőforrásához.

Magyarország közgyűjteményeinek gondozása ma elsőrendű feladat s kultúrpolitikai jelentősége a legnagyobb. Kultúrérzékű politikusnak kellett jönnie, hogy ennek a feladatnak a nagyságát ne csak átértse, hanem olyan organikus reform kíséretében valósítsa meg, amely — nem ugyan az államháztartás változó áldozatbírásától, hanem legalább is — a politikai konjunkturák tarka változataitól megóvja és függetlenítse ezeket az intézményeket. A gyűjteményegyetemre célunk itt, gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter legegényibb, legsajátszerűbb alkotására, amellyel egységes autonómiába forrasztotta az eddig külön úton haladó s a sok nehézség közt külön úton bukdácsoló közgyűjteményeket.

Klebelsberg grófnak a magyar tudományosság már eddig is sok érdemét jegyezhetette föl. A Történelmi Társulat fölélénkítése, olyan új kiadványciklusok megindítása, amelyek hazai történetírásunknak eddig kevésbé ismert szakaira újabb világot vetnek, a történelmi kutatásra itthon s a bécsi levéltárakban új lehetőségek megnyitása : mindez távolról sem

csak Maecenas munka, hanem gondolatadó, irányító, szervező tudománypolitikai tevékenység.

A Magyar Tudományos Akadémiát legváltóságosabb helyzetéből segítette ki az állami hozzájárulásnak előbb egyszerű, később nagyobb összeggel állandósított igen tetemes emelésével. Ha az egyre rosszabbodó viszonyok mellett az Akadémia nem építhet is erre a segítségre túlmessze menő terveket, az kétségtelen, hogy kiadványainak közrebozsátásában, s a tudományos munka támogatásában feladatát újra sokkal inkább betöltheti, mint a közelmúlt kényszerű -tespedő éveiben.

A közgyűjtemények még siralmasabb helyzetben voltak, mert azokat a közönség támogató érdeklődése is alig kereste föl egy-egy műtárgy adományozásán kívül. Gróf Klebelsberg az anyagi eszközök hiányát is igyekezett eddig pótolni, de sokkal nagyobb jelentőségű az a főntebb említett reformja, amely, mint az 1922. évi XIX. t.-c., a közgyűjteményeket Országos Magyar Gyűjteményegyetem címen egységes autonómiába foglalja. Kiinduló gondolata az, hogy a szakintézményeket a szakértelem vezesse, mert a felső fokon a miniszternek megadott irányítási jog is ezen szakértelem autonóm megnyilvánulásán keresztül érvényesülhet helyesebben, mint a miniszteriális ügyosztályok gyakran tájékozatlan referádáin át. Amint tehát az egyetemek egyes fakultásainak a maguk belső ügyeire, a szenátusoknak pedig az egyetem egészét érdeklő ügyekre autonóm intézkedési joguk van, s a katedrák betöltésénél kijelölő jogukat a felsőbb hatóságok figyelembe is szokták venni, úgy épüljön ki a közgyűjtemények autonóm jogszervezete is, az egyes közgyűjteményekkel (a mai állapot szerint : magyar nemzeti múzeum, országos levéltár, országos szépművészeti múzeum, országos iparművészeti múzeum), mint egyenrangú autonóm szervezetekkel, s a Gyűjteményegyetem Tanácsával, mint ezeket összefoglaló s az egyes gyűjtemények közös ügyeit intéző testülettel.

A Gyűjteményegyetem tanácsának összetétele azonban mégis bonyolultabb, mint az egyetemi szenátusoké. Mikor az egyetemek századokkal előbb autonómiájukat nyerték vagy kialakították, nem volt semmi oly egyéb tudományos

tekintély, melynek ebbe az autonóm szervezetbe akár tanácsadóképen is beillesztése lehetők látszott volna. A kulturális életnek mai fejlettsége mellett azonban a közgyűjtemények iránt való érdeklődés nemcsak magukban azokban a személyekben van meg, akiknek élethivatása az illető gyűjtemények gondozása, hanem azt lehet mondani, kisebb vagy nagyobb szakértelemmel és műszeretettel az egész nagy közönségben. E nagy közönségnek leghivatottabb képviselői azok az egyetemi tanárok, akik a közgyűjtemények egyik vagy másik tárával tudományos kapcsolatban vannak, vagy pedig azok a műgyűjtők, akikben a műértésnek magasabb foka van meg, s akik a művészeti irányú gyűjtemények iránt való szeretetüket nagyobb érték adományozásával is nyilvánították.

Klebsberg koncepciója úgy alkotja meg ezt az új autonóm szervet, hogy a közgyűjtemények és azok tárainak vezetői mellé (akik a gyűjtemények mai beosztása mellett 10-en vannak) még 10, az általa művelt tudományok szerint a közgyűjteményeknél is érdekelt egyetemi professzort, végül 5 műgyűjtőt csoportosít a Gyűjteményegyetem tanácsába, lekötve így az érdeklődést a közgyűjtemények szoros keretén kívül álló szak- és műértők részéről is. Ez a megoldás annál szerencsésebb lesz, mert hiszen az egyetem és a közgyűjtemények eddig sem voltak közömbösek egymás iránt, s kapcsolatuk erősítése nem azt jelenti, hogy a közgyűjtemények életébe valami idegen, szigorú ellenőrző réteg furakodik be. Az egyetemek kiválóbb szeminárista növendékei eddig is nagyobb részt a közgyűjtemények tisztviselői karában helyezkedtek el, ottani, vagy onnan gyökerező működésükkel nyerték el a magántanári grádust, s kerültek később egyetemi tanszékekre, hogy azután maguk küldjék megint jelesebb növendékeiket a közgyűjteményekhez továbbképzésre.

Növendékeken át tart már e két kultúrintézménynek a jótékony egymásra hatása: a Gyűjteményegyetem tanácsában való bensőbb összefüggés a kapcsolatokat mindkettőnek a hasznára csak erősítheti.

A szakértelem érvényesítését az új szervezet a részletekben is kidomborítja; az Igazgatótanács összetételében, az egyes gyűjtemények illetőleg táruk különleges ügyeit intéző

szaktanácsok szervezésénél, az ügyvezető alelnök munkakörénél.

Ezen az összefoglaló gondolaton belül — amely a korábban külön-külön tengődő, de egymáson segíteni nem tudó közgyűjteményeket érdekközösségbe kapcsolja, — alakul ki a Gyűjteményegyetem autonómiája, amelynek jogi képviselője a már említett Gyűjteményegyetemi Tanács. A Tanácsnak szabályrendeletet alkotó joga van, a szokásos miniszteri jóváhagyás feltételezésével. Nemcsak a kötelékébe tartozó különféle gyűjtemények részére alkothat — a gyűjtemények természetéhez képest ugyan eltérő, lényegben azonban lehetőleg egyöntetű — szervezeti és ügyviteli szabályzatokat, hanem azt a szabályzatot is, amely az 1922. évi XIX. t.-c. megalkotása után az egész Gyűjteményegyetemet megszervezte, módosíthatja.

Igen fontos alkotórésze az autonómiának a Gyűjteményegyetem tanácsába meghívottaknak, valamint a közgyűjtemények személyzetének kijelölése. A Tanácsba első ízben a meghívás miniszteri kinevezéssel történt; e mandátumok lejárása után, valamint az időközi üresedések folytán a külső tagokra való jelölés a Tanács joga, amellyel szemben a miniszter a visszautasítás jogával élhet. Ugyancsak a tanács jelölése alapján nevezi ki a miniszter a Gyűjteményegyetem körébe tartozó intézmények vezetőit, továbbá a háromféle tisztviselői szaknak: a tudományos szaknak, a közigazgatási szaknak, végül a tudományos és műszaki segédszemélyzetnek a tagjait.

Az eljárást, ahogyan ez történik, fölösleges hosszasan leírnunk: lényeges az, hogy minden jelölésnél gondoskodnak a megfelelő szakértelem hozzászólási jogáról. Az autonómiának ez a része a tisztikart, de magukat a gyűjteményeket is egy, a bürokráciánkban gyakran túltengő csapástól védi meg: a kinevezéseknél érvényesülni törekvő illetéktelen befolyásoktól. Ha valahol, úgy tudományos gyűjteménynél átokká válhatik a protekció, amit megsínylenek az intézmények és alkalmazottak egyformán, s nem egy szépnek ígérkező tudományos életpálya facsarodott elkeseredett semmittevésbe, mert jogos előmenetelét külső befolyások

megakadályozták. A Gyűjteményegyetemnél a mindenkori miniszter legfőbb hatalmi megnyilvánulása, a szabad ki-nevezés joga van megkötve a szakszerűség biztosítása érdekében. Hasznos az új alkotásnak az a része is, amely egységes rangsorba foglalja össze az egyes közgyűjteményeknek ugyan-azon képesítésű és munkakörű tisztviselőit, s az egyesítésnél mindjárt meg is javította a tudományos személyzetnek eddig elég gyöngye előléptetési viszonyait. Régi baj forrásait tömte be ez az intézkedés : a kis státusu intézmények örök hibája, hogy az előhaladás bennük egyenlőtlen : néha (de ritkán) gyorsabb a föltétlenül szükségesnél, s igen gyakran kétségbe-ejtően lassú, s elismert tudósok a hivatali ranglétrának oly alacsony fokán rekednek meg, amit a közigazgatási személy-zet fiatalsága pelyhes ajakkal ér el. Amíg azonban a köz-intézmények több ilyen apró státusból állottak, még ki-rivóbb volt az ellentét, mert az egyiknek státusa éppen olyan-kor vesztegelt holt vizeken, amikor a másikat friss szellő hajtotta előre, az előbbi helyen indokolt alkalmat nyujtva az összeméretegetésekre s az elégedetlenségekre. Az egybe-foglalás kiegyenlítő hatású, s a nagyobb tömegnek szabályo-sabb előlépését biztosítja.

Szinte bizarrnak tetszenék, — ha a multból nem tudnánk nagyon is kirívó példákra visszaemlékezni, — a meddőség és megférhetetlenség fogalmainak beiktatása az új szervezetbe. Amily gonddal őrködik a szabályzat azon, hogy a 70 éves korhatáron túl még működni tudó tisztviselőit a Gyűjtemény-egyetem el ne veszítse (hiszen a tudományos vagy művészeti ismeretek az egész életen át raktározódnak föl a hivatott emberben, s minél idősebb, annál használhatóbbá válik), olyan határozottan igyekszik kiküszöbölni a tudományos vagy művészi feladatainak meg nem felelő munkaerőket. A tiszt-viselőszemélyzet kiválasztása az alsó fokon, bármily gondosan történjék is, még inkább csak a bízható reményekre tekint-het, nem a kiérett munkásságra : ezek a remények némely esetben annyira devalválódhatnak, hogy egy-egy alkalmazott valóságos improduktív terhévé válik az illető gyűjtemény-nek, s útjába áll a dolgozók haladásának. A szabályzat — természetesen kellő kautélák mellett, nehogy személyi haj-

szára is alkalmat adhasson ez az intézkedés, módot nyújt a munkátlan, meddő alkalmazottaknak a személyzet köréből való kiemelésére. Ugyanez történhetik a megférhetlen természetűekkel, akiknek egy-egy példánya a tudósnép közt is előfordulhat s veszélyeztetheti egy-egy intézmény belső békéjét, megakasztva ezzel az egésznek harmonikus munkáját. A különösképpen az a végletekig vitt foka ez, ahol már a tudós teljesen háttérbe lép, hogy a bogaras összeférhetetlen ember kerüljön előre.

A Gyűjteményegyetem szervezeti szabályzata intézkedik még a Tanács jogairól a szervezési program, gyűjtési kör megállapítása körül, s az egyes intézmények továbbfejlesztésére szükséges alapok létesítéséről és kezeléséről. Ezek az alapok, amelyeknek tőkeösszege is felhasználható, talán ma nem látszanak olyan aktuálisnak; mégis örömmel lehet megállapítani, hogy a gyűjteményeknek ez a szerves egésszé foglalása már is több jelentékeny adományt biztosított a gyűjteményeknek s a magyar állam is — amennyire mai anyagi erejéből telik — hosszú évek mulasztása után megteszi a lehető a gyűjtemények kiáltó hiányainak pótlására.

Klebensberg grófnak az az elnöki megnyitója, amellyel a Gyűjteményegyetem első ülését köszöntötte, a Gyűjteményegyetem feladatairól oly szép perspektívát nyújtott — de még sem elérhetetlen ábrándképet, arról, hogy a Gyűjteményegyetem autonómiaja és egész strukturája, másfelől pedig annak egyes tagjai, a különféle gyűjtemények, a most adott nehéz anyagi helyzetben is hogyan fejleszthetők tovább, hogy ezen a nyomon az új intézmény bízvást elindulhat frissen nyíló renaissance felé.

A gyűjtemények tudományos színvonalát emelni s azokat a közönséghez mégis közelebb vinni, hogy ennek a kulturális szükségleteit jobban kielégítsék: ennek az egymásba fonódó kettős feladatnak kell az Országos Gyűjteményegyetem további munkásságát irányítania, hogy a szép kezdeményezés méltó folytatásra találjon. Most az új szervezéssel kapcsolatos belső reformok kidolgozásának gondos munkája folyik; ki felé a Gyűjteményegyetem nem számolhat be gyors egymásutánban következő, sorozatos sikerekről, mert az állami pénz-

ügyi helyzet csak lassan engedi valóra váltani a legszebb koncepciójú terveket.

Mégis, ne hagyjuk említés nélkül a néprajzi múzeum évtizedek óta halogatott építkezésének elhatározását és a közel jövőben való megkezdését, a Sárrét tudományos kutatását, amelyet gróf Zichy Rafaelné nemes áldozatkészsége oly hathatósan mozdít elő, a könyvcseré és Bibliografiai központ létesítését, amely nemzetközi tudományos könyvcseréforgalmunk megindítását s így az internacionális tudományos életbe való erősebb bekapcsolódásunkat akarja munkálni, a Gyűjteményegyetem tisztviselői karának kedvezőbb előléptetését, amely annyi érdemes tudósmunkának végre meghozta a soká várt jutalmat stb.

És emeljük ki végül azt is, hogy a Gyűjteményegyetem létesítése a Magyar Tudományos Akadémiát is fölmentette a tudományos munkásságot gátló sok anyagi nehézségtől, átvéve az adminisztratív személyzet és altisztek illetményeinek költségeit; másfelől pedig az Akadémia által reprezentált tudományos értéket a Gyűjteményegyetem javára is hasznosítani akarja, meghíva a legfontosabb ügyeket intéző igazgatótanácsba az Akadémia főtitkárát, s a többi tagok legnagyobb részét is az Akadémia tagjai közül választva.

Megtépett országunk kultúrája egy új intézménnyel gazdagodott, melynek egyes tagjai meg voltak eddig is, de összefogó s közös célt kitűző koncepció most forrasztotta őket egybe. A sok széthúzás után, melyet szerte ez országban látunk, jól esik az egyesülés és erőösszetétel jeleit nézniünk a nagy kulturális feladatra hivatott közgyűjteményeknél.

PETŐFI TÖRTÉNETFELFOGÁSA.¹

Petőfi *Az apostol* XI. részében mondja meg főképpen az emberiség történelméről alapnézetét. Szerinte legfontosabb, amit ember olvashat, a világtörténet, mert

Világtörténet ! mily csodálatos könyv !
Mindenki mást olvas belőle.
Egyiknek üdv, másiknak kárhozat,
Egyiknek élet, másiknak halál.
Egyikhez így szól s kardot ad kezébe :
«Eredj és küzdj ! nem küzdesz hasztalan,
Az emberiségen segítve lesz».
Másikhoz így szól : «tedd le kardodat,
Hiába küzdenél,
Mindig boldogtalan lesz a világ,
Mint ezredévek óta az».

Az ő apostola, ki azonban nem más, mint maga a költő, azt olvasta ki belőle, hogy igenis, küzdeni kell. Mert ha a kis szőlőszem megéréséhez egy meleg nyár és millió napsugár kell, akkor, mivel a föld is csak gyümölcs, ezt is sugárok érlelik, a nagy emberek lelkei. De mivel ezek ritkák, tehát a föld, nemcsak mert nagy gyümölcs, hanem a nagy lelkek ritkasága miatt is, soká fog megérni. Ő is érzi azonban, hogy egy ilyen sugár ; tehát «munkára hát, föl munkára, lelkem !» — kiált fel, mert az élet rövid. «Mi célja a világnak ? Boldogság ! s erre eszköz ? a szabadság !» Elhatározza tehát, hogy a szabadságért fog küzdeni, ha el kell is véreznie.

A költőnek ez a nyilatkozata azért fontos, mert ezt úgy tekinthetjük, mint az emberiség fejlődésére vonatkozó végső tanát, minthogy ezt hősi halála előtt kb. 11 hónappal

¹ Elnöki megnyitó a Petőfi-Társ. ünnepi ülésén, 1923 márc. 11-én.

írta 1848 .aug. második felében. Ez tehát egyik legfőbb világfelfogása. E nézete egyébiránt is, némi kételyeket leszámítva, 1846-ból (*Felhők*) és 1847 elejéről (*Világosságot!*), végig kísérte egész életén. Ő tehát hitt az emberiség tökéletesedésében, a világszellem magasra fejlődésében, az evolucionizmusban s ennek legfőbb eszközéül a szabadságot tekintette. A bölcsészet nyelvén ezt eudæmonizmusnak nevezzük, mely abban áll, hogy az erkölcsi cselekvés célja az emberiség objektív boldogsága vagy más szóval anyagi, erkölcsi, politikai, szellemi jólléte. A bölcsészet története azt mutatja, hogy a legnagyobb filozófusok túlnyomó része ennek az objektív eudæmonizmusnak híve volt Sokratesen, Platon, Aristotelesen át Descartesig, Lockeig, Spinozáig, Leibnizig s az újabbakig. Kant már csak megszorítással, mert az eudæmonizmusban gyakorlatilag nézve egoizmust látott s szerinte a boldogság nem végcél. De ez most mellékes, mire kitérni nem kívánunk. Mindenesetre látjuk azt, hogy a költő egyáltalán sohasem gondolt az önzésre, melyet Kant a boldogságra törekvésben hangoztat. Sőt ha volt valaha másokért áldozni kész altruista, sőt univerzalista, akkor ő az volt, az volt, már ezt akár ismerte, akár nem, Aristoteles értelmében, aki azt mondja, hogy az eudæmonista erkölcs végcélja a boldogság, mely elválaszthatatlan az érte való cselekvéstől, mely tisztaságban és hatályban emelkedik abban a mértékben, amint ez a működés az isteni értelemhez közeledik. Hasonlóan szól Plato, ki e törekvésben főkép az igazságosságot, vagy Spinoza, ki a szellemi tökéletesedést hangsúlyozza. S a költő, ismételjük, akár ismerte, akár nem ezeket az elméleteket, éppen e művében állandóan kiemeli a boldogságért való küzdelemben a szellemi tökéletesedést. Ezért az ő Szilvesztere a legtanultabb fők egyike, ki nem is hiszi magát méltónak küzdeni a boldogságért, míg a tudást ki nem merítette, mert csak a teljes szellemi világosság ad jogot, mint Rousseau is fölteszi, küzdeni a boldogságért. És éppen mert ideálja, a legmagasabb önzetlenség és altruizmus, ennek mindent föláldoz,* magát, családját, földi egész boldogságát, végül életét. Ő az önzetlenség fanatikusa egészen túl az emberi méreteken.

Ehhez a fölfogáshoz pár más társul. A költő sehol sem mondja meg, mi a boldogság. *Világosságot!* c. költeményében fölveti; de nem felel rá egyenesen, csak kérdésekben. Egy helyt mondja csak, hogy ha mindenkinek meglesz anyagi, jogi és szellemi jólléte, akkor mondhatjuk, hogy elérkeztünk Kanaánba; de ezt szűkebben véve csak hazánkra érti s nem az egyetemes boldogságra. (*A XIX. század költői.*) Ez az egyetemes boldogság fogalmát tehát nem meríti ki. Azt világosan megmondja, hogy a szabadság maga még nem boldogság és mindig így említi: szabadság és boldogság, valamint azt is, hogy a boldogság elérésére egyetlen eszköz a szabadság; ezért erre kell törekedni s ezért áldozni. Ezt százszor is mondja. Ebben való hitét támogatja azzal az egyetemes fölfogással, hogy Isten az embert szabadnak teremtetete; de azért sohasem mondja, mint annyian, hogy tehát a boldogság valahol a multban, egy elképzelt költői aranykorban megvolt, hanem azt, hogy ezt a jövőben kell keresnünk, a haladásban. Már most ha az emberiség végcélja a boldogság s erre eszköz a szabadság, mi a legnagyobb rossz? A zsarnokság s tehát ennek képviselője, a királyság. Ezért ő a királyság vagy általában az egyeduralkodás bármely formájának ellensége s mivel a szabadság megvalósításának egyetlen feltétele a republica, ezért tehát republikánus. Mint ilyen, azt hiszi, hogy a republica alapja csak egy lehet, az erény. Minthogy pedig a republikát s ezzel kapcsolatban a népuralmat csak harc útján lehet elérni, tehát forradalmat kíván; természetesen, ő sem magáért a forradalomért, hanem mert ez másként nem megy. A történelem tanúsága szerint minden átalakulás ára vérkeresztség volt. A forradalom megváltó erejében pedig egy föltétlen istenhitre támaszkodott, éppen úgy, mint hazafi-érzelmeiben. E tekintetben teljesen a Biblia tana alapján áll, mely szerint egy isteni ítélet lesz, melyben ez az istenítélet dönteni fog a zsarnokság ellen a szabadságért küzdők érdekében, a szabadság győzelme által a boldogság megvalósítására.

De még tovább mehetünk. A költő kétségtelenül ismerte Rousseau *Contrat social*-ját, mely 1789 óta minden forradalom tankönyve. Hivatkozik is Rousseaura. Mi e ne-

vezetes könyv alaptétele? Az ember Rousseau szerint a természeti ősállapotot nem tarthatván fönn, hallgatólag vagy fiktíve egy társadalmi szerződésbe nyugodott bele, melyben a társaság közakarata a maga szabadságát egy általános akaratra ruházta rá s tehát a személyes szabadságot alárendelte a köznek, t. i. az államnak, mint a népakarat szervének, mely köteles mindenkinek egyenlő szabadságot adni. Az egyesek boldogsága a társadalom célja s az állami törvényhozás célja a szabadság és egyenlőség: a souverainitás a népé, mely a végrehajtó hatalmat a kormányra ruházza. Már most, ha ez a hatalom nem tartja meg, amire köteles, ki szabad irtani s neki engedelmeskedni senki sem tartozik. Éppen ezért, mert nála fő a mindenható népakarat, szintén föltétlenül elítéli a monarchiát és republikánus, mert a népakarat csak respublicában nyilatkozhatik meg. Végső következmény tehát a forradalom, ahová Rousseau tanai tényleg vezettek; pedig ő éppen ennek megakadályozására törekedett tanainak hirdetésével.

Föltehető-e egy oly hallgatólagos vagy költött szerződés, mely a családtól elkezdve, minden társaság alapja: ma e kérdésre nem térhetünk ki. Annyi bizonyos azonban, hogy ily kétoldalú szerződéseket uralkodóházak és nemzetek, nemzetek és nemzetek közt a történelem ismer, melyeket az erősebb fél legföllebb csak ideig-óráig tartott meg. Ezek az ismeretes köz- és nemzetközi jogi szerződések, melyeknek mindenik kérdése végre is mindig hatalmi kérdés maradt. Ilyenre hivatkozik a költő is híres, 1848 szeptemberi kiáltványában, egészen Rousseau tanai szerint, melyben Magyarország és a Habsburg-ház között ezt a tisztán szerződéses viszonyt részletesen kifejtván, életre-halálra való küzdelemre hívja föl nemzetét. Ezért mondja a költő: «A monarchia Európában vége felé jár; a mindenható isten sem mentheti meg többé. Ha valamely eszme világszerűvé lesz, előbb lehet a világot magát megsemmisíteni, mint belőle azon eszmét kiirtani. És ilyen most a respublica eszméje.» (Pest, máj. 27. 1848.)

Ezt a kijelentést még részletesebben, pár hóval előbb is megírta ápr. 19-én. «A monarchia a virág, a respublica a

gyümölcs», — mondja itt. «Republikánus vagyok lelkestül testestül, az voltam, mióta eszmélek, az leszek végső leheltemig . . .» «a respublicának nem az a fő jelszava, hogy «de a királlyal!» hanem a «tisza erkölcs!» Nem a széttört korona, hanem a megvesztegethetlen jellem, szilárd becsületesség a respublica alapja.» «Republikánus vagyok vallásosságból is. A monarchia emberei nem hiszik vagy gátolni akarják a világszellem fejlődését, haladását, s ez isten-tagadás. Én ellenben hiszem, hogy fokként fejlődik a világszellem, látom, mikép fejlődik, látom az utat, melyen megy. Ő lassan halad. minden száz vagy néha ezer esztendőben tesz egy lépést, de miért sietne? hiszen ráér, mert övé az örökkévalóság. Most újra emeli lábát, hogy egyet lépjen . . . a monarchiából a respublicába. Elébe álljak, hogy szemrehányó tekintetével megátkozzon és megsemmisítsen? nem! leborulok méltóságos színe előtt, fölkelek megáldva, bele fogózom szent palástjába és követem dicsőséges nyomdokát.»

Ehhez, hogy a költő felfogását magasabb szempontból még világosabban lássuk, még csak egy idézetet kell vennünk, azt, ahol ezt mondja: «Évek óta csaknem kirekesztőleges olvasmányom, reggeli és esteli imádságom, mindennapi kenyerem a francia forradalmak története, a világnak ez új evangyélioma, melyben az emberiség második megváltója, a szabadság hirdeti ígéit. Minden szavát, minden betűjét szívembe véstem és ott benn a holt betűk megelevenedtek és az élethez-jutottaknak szűk lett a hely és tomboltak és őrvongtek bennem.» Ezekhez járult, hogy kedvelt olvasmányá volt Saint-Justnak, egy szintén Rousseau-tanítványnak, egy különben fiatalos hévvel írt röpirata: *Esprit de la révolution et de constitution de France* (1791), melynek birtokában volt példányára ráírta: «Petőfi Sándor kincse». Ebben Saint-Just az 1791-iki francia alkotmányt bírálja s minthogy ő különösen hangsúlyozza, hogy a respublicát az erényre kell alapítani, a hatalmasokat lefokozni, a szegényeket föl emelni, a nép ellenségeinek befolyását megsemmisíteni, az osztálykülönbségeket nivellálni, s ki egy manifesztumában megesküdött, hogy életét a szabadságnak áldozza és inkább

meghal, hogysen elhagyja és szintén a szabadságot a monarchiával összeférhetetlennek tartotta: ezeket tudva, talán nem tévedünk, ha ezekben a költő nézetei egy részének ha nem is eredetét, de megerősödését keressük. Tegyük hozzá, hogy Saint-Just a vérpadon halt meg körülbelül oly korban, mint a költő a csatatéren.

Íme, tehát a költő történelmi alapelvei: hit a világszellem fejlődésében, hit a szabadság megváltó erejében, egy föltétlen eudæmonizmus, fanatikus népimádat, absztrakt republikanizmus, bibliai hit, az erény fölemelése, a népuralomra való törekvés, melynek döntése az állam legfelsőbb ura s a hozzá folyamodás a kérdések végső megoldása. Röviden: Rousseau és Saint-Just föelvei. Ezek tehát nem röpke gondolatok, milyeket költők gyakran alkalmilag odavetnek és itt ez a lényeges, hanem egy forró szívnek, egy sokat olvasott elmének alapmeggyőződései, melyeknek költeményeiben százszoros visszhangját találjuk meg, de természetesen nem rendszerbe öntve, hanem mint az idők sugalmait. Így természetesen, ő ezeknek az elveknek szempontjából nézte főképpen a magyar történelmet. Ennek számos jelenetét és nevezetes alakját dolgozta föl vagy említi s mindig oly céllal, amint királyellenes, szabadsági és republikánus elveinek megfeleltek. Történelmi költeményei: tanainak magyarázatai példákban, monarchia- és királyellenes elveinek hirdetésére és megerősítésére. Sőt ezeket csak történelmi elveinek ismeretével lehet egészen felfogni és költői működésébe bekapcsolni.

Már most tekintsük ezeket az elveket mai szemmel. Mikor a költő s még előbb a francia forradalom, a maga antimonarchikus elveivel föllépett s ez utóbbi ezeket a gyakorlatba átvitte, akkor a monarchia tényleg mindenütt többé-kevésbé abszolutisztikus volt. Az a meggyőződés vert gyökeret a dolog természeténél fogva, hogy a nép- vagy akár nemzetszabadság vele össze nem egyeztethető. Az azóta lefolyt idő azonban azt a meggyőződést érlelte meg, hogy egy teljesen jól szervezett alkotmányos monarchia és köztársaság közt ma a különbség nem az alkotmányosság lényegében, hanem csak az államfői formaságokban van s

így, hogy melyik célszerűbb, nem az alkotmány alapszer-
vezetén, hanem inkább a nemzetek temperamentumán
alapul. Vannak nemzetek, melyek nem bírnak respublicában
élni s viszont melyek monarchiát nem bírnak el. Ez, mondjuk,
főképpen a nemzeti természet kérdése. Mert egyébként a
közsabadság, nemzet-, népszabadság törvényszerű bizto-
sítékai mindkét kormányforma mellett egyenlők lehetnek
és hogy pl. a köztársasági francia szabadabb volna, mint a
monarchikus angol, bizonyára senki sem hiszi. Itt mindkét
esetben minden azon fordul meg, hogy mekkora az egész
nemzet minden tagjának és az állam minden hatalmi körének
erkölcsi meggyőződése a hatalmi körök és szabadságok
tiszteletben tartására. Mert erkölcsi biztosítékok nélkül egy
állam alkotmánya és intézményei sem állhatnak fenn.

Másik, mi megfigyelni való, az, hogy a népakarat vagy
nemzetakarát miképpen nyilvánul meg? Természetesen sza-
vazás által. Már most a népszavazás minél nagyobb körre
kiterjesztése itt az egyetlen lehetőség. Az általános szavazat-
jog bármely foka és terjedelme természetesen szintén egyenlő
lehet, akár monarchiában, akár respublicában, sőt amabban
lehet még szélesebb is, amint hogy van rá több példa. Itt
csak az a kérdés, hogy vezet-e közsabadságra a szavazat-
jog oly kiterjesztése, mely a népuralmat végső fokon meg-
valósítja? Nem vezet-e ez még szörnyűbb abszolutizmusra,
mint valaha a monarchia vezetett? Ugyan melyik Cæsar
szörnyebb? Egy-e vagy a milliókból álló? De hát ma ezek
közhelyek és így nem kell rólok egy ily szűk időtérben el-
mélkedni.

Annyi bizonyos, hogy a költő a maga korának és a
francia forradalom által a népek lelkébe beoltott tanoknak
tanítványa. Az ő elméletében mindenesetre fő a szabadság;
de siessünk megjegyezni, hogy ő szabadság alatt éppen úgy,
mint azok az idők, főképpen az egyenlőséget értette. Egyenlő-
ség! ez a fő. De ő ezt sohasem értette másképpen, mint az
anyagi jóllét bizonyos fokára, a szellemi javak birtokára, a
jogra és hazafias kötelességekre s ebben megleljük gondolatai-
nak sarkpontját. Mondhatni minden ebből következik nála
s ennek rendíthetetlen híve maradt csalódásai ellenére is.

Ha már most ezeket látjuk és ismerjük, az a kérdés vetődik fel, hogy igaza van-e azoknak, kik a költő politikai elveit bizonyos kicsinyléssel nézik? Kik azt mondják, hogy ezek fiatalosak s gyakorlati értékük kevés? A gyakorlatiaságra azt feleljük, hogy az eszmék értékelésében, az érzelmek fölmérésében ez teljesen jelentéktelen körülmény. Ugyan, kérjük, mi gyakorlati jelentősége van a Romeo és Julia szerelmének, melyen még évszázadok fognak könnyezni? mi gyakorlati jelentősége van Kant «Ding an sich»-jének, melyen a jövő kor nagy elméi állandóan fognak töprengeni? De azt ne mondja senki, hogy ezek nem koreszmék s nem mély tanulmányból, elmélyedésből fakadtak s melyeknek ne volnának mélyen lebecsült gyökerei, már akár tetszenek, akár nem. Fölöttük nem szabad könnyű szerrel átsiklani s egy Petőfi meggyőződése, melynek egy életet szentelt s egy akkora életet áldozott, ér annyit, mint bárki másé. Bírálni szabad. Erre ő is feljogosított; de nem szabad vállvonogatással elintézni. Nincs nagy szellem az irodalomban, de talán egyéb téren sem, kinek ne volna világnézlete. S ha valakinek nincs, aki ingadozó eklektikus, az bizonyára nem nagy szellem. Petőfinek volt világnézlete ebben az irányban is és ezt akartam e rövid idő alatt bemutatni. Azt akartam igazolni, hogy mint minden vallásban, akként minden nagy kérdésben is van egy «credo.»

Természetesen, ha e nagy szempontból nézzük, a nevezetes márc. 15-ike 1848-ban nem igen fog valami nagy-szabású forradalmi mozgalomnak tetszeni. Úgy is van; de a költő ezt tudta. Azon a napon lényegében nem történt más, mint a szabadsajtó kivívása. Igaz, de ő erre ezt mondja: «Ma született a magyar szabadság, mert ma esett le a sajtóról a bilincs . . . vagy van olyan együgyű, ki azt képzelje, hogy szabad sajtó nélkül lehet bármily nemzetnek szabadsága?» Midőn a márc. 15-ikén teendő lépésről elmélkedik, ezt határozza el: «Logikailag a forradalom legelső és fő kötelessége szabaddá tenni a sajtót!» Majd elbeszélvén a márc. 15-ike lefolyását, ezt mondja: «Eredményei olyanok, melyek e napot örökre nevezetessé teszik a magyar történetben. Események folytatásának ez közönséges volna, kétségtől, kivül,

de tekintve annak, ami volt, kezdetnek, nagyszerű, dicső. Nehezebb a gyermeknek az első lépést megtennie, mint mérföldeket gyalogolni a meglett embereknek.»

Ezek tiszta, világos szavak s ekként kell e napot s a költő e napi működését felfogni és beilleszteni a költő eszmevilágába, mely oda oly pompásan beillik, mint egy programmpont. Ő azt remélte, hogy e napnak nagyszerű folytatása lesz elvei értelmében. Lett is, de nem úgy, ahogy ő óhajtott s erről nem tehet. Az idők végzetes folyama más irányt vett. De örök hálával tartozunk neki, hogy hitét elveiben és a nemzet jövőjében soha nem veszítette el, soha nem ingadozott. Megvolt benne a nagy elhatározású lelkek ama kizárólagossága, hogy csak egy irányba nézett, de oly állandóan és központosítva, hogy semmi mellékutat nem látott, csak azt, melyen előre menni célja volt. De igaza volt abban, hogy márc. 15-ike örök határpont a nemzet történetében; a költő büszke lehetett rá, hogy e napon ő volt az ifjúság első vezére s e napot az ő elvei teremtték meg, az ő megingathatlansága volt az elhatározó erő mindenkire.

Ami igaz a lángról, igaz a szellemről is. A költő joggal mondja, hogy láng van szívemben, tiszta láng. Ez a tiszta láng az ő szellemének lényege. Ez arra vitte egész önkénytelenül, hogy sohasem választja el elragadtatott álmait érzelmétől, meggyőződéseit és szenvedélyeit eszméitől s mint igazi hívő, nem ismerte a rezignációt. Ne ismerjük mi sem s menjünk előre megingathatatlanul a nemzet ideális céljai felé, melyeket most köd borít; de sohase feledjük, hogy a köd, felhő elboríthatja a csillagot, ám a köd és felhő még mindig elvonult, azonban a csillag ott marad.

FERENCZI ZOLTÁN.

GUNDULIĆ.

Második és utolsó közlemény.¹

A régi népszokások és a pásztorjáték hagyományos elemeit így állítja a költő alapeszméje szolgálatába. S ebben rejlik a műnek legnagyobb költői érdeme. Természetesen nem csekély mértékben növeli a pásztorjáték költői szépségét tiszta nyelve, a váltakozó osmerac és dvanaesterac versformák símasága² s még inkább az a szív mélyéről fakadó tiszta líra, mely különösen a kezdő és végső jelenetek kar-dalaiban magával ragad minden olvasót.

A Dubravkának az egykorú ragúzai és a későbbi horvát irodalomra egyaránt igen nagy hatása volt. Tulajdonképen ezzel a pásztorjátékkal indult meg a ragúzai drámairodalom virágkora, melynek főhőse Palmotić Junius (1606—1657) egy évvel a Dubravka előadása után lépett fel első munkájával, Gundulić pásztorjátékának hatása alatt írt *Atalantájával*, mely egyszersmind e műfaj utolsó ragúzai képviselője volt. Gundulić műveinek, kivált a Dubravkának, hatása megérzik Palmotić későbbi művein is, különösen, mikor a klasszikai és a romantikus tragikomédián át eljut a nemzeti dráma megteremtéséhez (*Danica, Captislava, Bisernica, Pavlimir*).

A horvát szinpadokon ma is színre kerül néha Gundulić Dubravkája. Legujabban minden évben többször is előadják a darabot Zágrábban s a közönség mindig kegyelettel ünnepli Ragúza nagy fiát, gyönyörrel hallgatja a pásztorjáték ódon hangzású, meleg költészettől lüktető sorait.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1923. évi 555. számában.

² Gundulić verstechnikai érdemeivel nem akarunk itt foglalkozni, l. ezekre nézve Rešetar Milán tanulmányát: *Die Metrik Gundulić's* (Archiv für slavische Philologie. XXV. 250—289).

IV.

1621-ben a dicsőségre vágó fiatal II. Oszmán szultán, aki nagybátyját, az együgyű Musztafát, letaszította trónjáról, hadba szállt Zsigmond lengyel király ellen. A lengyelek Chodkiewicz Károly vezérlete alatt szeptember 3-án Chocim mellett leginkább a janicsárok lázongása miatt megverték a szultánt, úgy hogy ez kénytelen volt fegyverszünetet kötni. Oszmán, hogy a jövőben az ilyen vereség elkerülhető lehessen, erősebb fegyelmet akart seregébe behozni, mire a janicsárok fellázadtak ellene és 1622 május 20-án Konstantinápolyban megölték és helyébe Musztafát emelték.

Ez a történeti esemény Európaszerte óriási feltűnést keltett. Sokan Törökország közeli vesztét jósolgatták. A chocimi lengyel győzelem és Oszmán halála Gunduliéra is oly benyomást gyakorolt, hogy a nagy eseményeket egy eposzban énekelte meg. Élete végéig dolgozott művén, anélkül hogy a húsz énekes eposzt teljesen befejezte volna. Egyéb befejezetlenségek mellett két ének egészen hiányzik belőle.

A chocimi, illetőleg, ahogy a költő írja, a hocimi vereség után kezdődik az eposz Konstantinápolyban. Oszmán szultán a régi török katonai erkölcsök hanyatlásában keresi a vereség okát. Ezért seregét újjá akarja szervezni. Azon ürügy alatt, hogy Mekkába akar zarándokolni s egy lázadó emirt megfékezni, a janicsárokkal együtt Ázsiába készül, hogy ott ezeket hocimi hűtlenségükért megsemmisítse és új sereget állítson össze. Közli tervét három megbízalmasabb emberével, Dilaver nagyvezirrel, volt nevelőjével, a hodsával és a hárem őrével, a hadummal (I. é.). Ezek nem merik lebeszélni tervéről, csak különféle tanácsokkal látják el, mielőtt terve kiviteléhez fogna. Dilaver azt ajánlja, végeztesse ki előbb a börtönben sínylő Musztafát, ennek ármányos anyját és sógorát, Dant pasát; a hodsza azt ajánlja, hogy előbb házasodjék meg, még pedig a török szultánok szokásától eltérőleg, fejedelmi házból, mert nem válik előnyére a császári családnak az alrendűekkel való vegyülés s mert távollétében helyette majd apósa kormányozhat, a hadum meg azt ajánlja, kössön előbb békét a lengyelekkel és addig is őriztesse szigorúan a fogoly

Korevskit, hogy meg ne szökhessék. Oszmán Dilaver tanácsát elhárítja magától, a hadumot megbízza, keressen számára nőket, Korevskit Rizvan pasa őrizetére bízza, Ali hercegovinai pasát meg elküldi a lengyel királyhoz. (II. é.)

Ali pasa azonnal útnak indul az újonnan kinevezett moldvai vajda kíséretében. A Bulgárián át vezető út leírásában alkalmat vesz a költő megemlékezni a déli szláv népek hősi dalairól. A hoćimi csataterre érve, Ali pasa szomorú gondolatokba mélyed, míg a moldvai vajda arra kéri, mondja el az ütközet történetét. (III. é.) Ali pasa erre részletesen leírja nem annyira magát az ütközetet, mint felsorolja a benne résztvett török vitézeket és tetteiket. Különösen kiemeli Dilavert, aki a szultán életét mentette meg s ezért nagyvezír lett és Sokolicát, egy török amazont, ki Oszmánba szerelmes s ezért 12 hősnő élén résztvett a harcban. (IV. é.) Harminc napi út után Ali pasa elválik a moldvai vajdától és átkelvé a Dnjesteren, Podoliába jut. Itt Krunoslavával, a lengyel amazonnal, Korevski jegyesével, találkozik. Krunoslava a hoćimi ütközetben párbajt vívott Sokolicával, de a viaskodás eldöntetlen maradt az általános küzdelemben. Krunoslava jegyese iránt érdeklődik és Ali pasa elmondja, hogy Konstantinápolyban sínylődik rabságban. (V. é.) Krunoslava fájdalmas merengésbe merül, ami alkalmat ad a költőnek egy ragúzai stílusú pásztoridyll bemutatására. Tépelődései eredményeként magyar vitézi öltözetben ¹ Konstantinápolyba megy, hogy ott vesztegetéssel szabadítsa ki jegyesét.

Konstantinápolyban ezalatt Oszmán türelmetlenül várja Ali pasát vissza. Nagy világhódító tervei vannak s ezek előfeltétele a török sereg regenerálása, ennek viszont előfeltétele a lengyel béke. A hadumot is nehezen várja. (VI. é.) Ez már megjárta Afrikát és Ázsiát és most épen Trójából jöven, végigjárja a görög szigeteket és Görögországot, mindenütt előkelő származású szép lányokat gyűjtve s maga után kétségbeesést hagyva. Meghallja, hogy Smederevóban él a volt

¹ Az eposz magyar vonatkozásaira nézve l. Tarczay Erzsébet cikkét *Gundulić Osmanja és a magyarok.* (A M. Á. V. zagrebi felső népiskolájának 1914/15. évi értesítője.)

szerb dynastiából származó Ljubdrag pásztor s ennek gyönyörű lánya, Sunčanica.¹ Oda siet. (VII. é.) Az öreg Ljubdrag épen összegyűjtötte egy kis pásztori mulatságra a környék ifjait és leányait. 12 fia volt, mind elesett a harcokban, egyetlen leányát szeretné férjhez adni, hogy ne vesszen ki családja. A vigalmat a hadum megérkezése zavarja meg, aki azonban megnyugtatta a társaságot, hogy nincsenek rossz szándékai. Ljubdragtól családja iránt érdeklődik s ez hosszasan elmondja ennek történetét, közben dicsőítvén Ragúzat, mely menedéket nyújtott dédatyjának. A hadum meggyőződve a család előkelő voltáról, elrabolja Sunčanicát.

Oszmán türelmetlenségében a hadum után üzen, jöjjön már a lányokkal és kutassa fel Sokolicát is. (VIII. é.) Sokolica a hoćimi ütközet óta állandóan dülja kis csapatával Lengyelországot s most az ütközet évfordulóján egészen Varsó alá merészkedik és egy erdőben foglyul ejti az udvar hölgyeit. Szerencsére Vladislav, a trónörökös, a hoćimi győztes, vadászat közben rábukkan Sokolicáékra, kik foglyaikat fákhöz kötve a Visztulában fürdenek. A meglepett amazonok közül csak Sokolica védekezik, de elveszne, ha Vladislav meg nem mentené. A lengyel trónörökös szabadon bocsátja Sokolicát és kíséretét, mire a hős török hölgy megígéri, hogy többet nem fog a keresztények ellen harcolni. Lengyelországból hazatérve, éri Oszmán üzenete, mire Konstantinápolyba siet. (IX. é.)

Sokolica távozása után a hoćimi ütközet évfordulójára rendezett ünnepélyek tovább folynak s mindenki Vladislav dicsőségét zengi. Még növeli az örömet, mikor megérkezik Ali pasa, akinek bevonulása részletesen le van írva. Amíg a király, a trónörökös és az ország nagyjai a töröknek adandó válaszon tanácskoznak (X. é.), Zborovski bán Ali pasát mulattatja. Megmutatja neki a királyi palota gobelinjeit, melyek a legutóbbi hadjárat jeleneteit ábrázolják. Zborovski magyarázatai kiegészítik Ali pasának elbeszélését a hoćimi ütközetről. Érdekes, hogy a lengyel hadak élére a költő egy Balázs nevű remetét állít, láthatólag azonosítván Szent

¹ Sunce = nap.

Balázsszal, Ragúza védszentjével.¹ A király elé hivatva, Ali pasa egy mesteri beszéddel békét ajánl. A király a békét elfogadja, mire Ali pasa hazamegy. (XI. é.)

Konstantinápolyban nagy az öröm a béke miatt, csak Krunoslava van kétségbe esve, mert nem hozta meg jegyese számára a szabadságot. Eddig is hiába próbált Korevskihoz jutni, Rizvan pasa minden cselét kijátszotta. Rizvan unokahuga Kalinka azonban beleszeret a szép magyar ifjúba s így Krunoslava tőle megtud egyet-mást jegyeséről. Kalinka a többi közt azt is állítja, hogy Rizvan leánya Ljubica és Korevski szeretik egymást. Krunoslava kétségbeesik, de annál inkább ki akarja szabadítani vőlegényét. Rizvannak Korevski testvéreként mutatkozik be és érte nagy váltságdíjat ígér. Addig is, míg azt megfizeti, szeretne vele beszélni, amibe Rizvan készséggel beleegyezik, de mikor Krunoslava belép jegyese börtönébe, őt is bezáratja. (XII. é.)

A lengyel-török béke nem tetszik a pokol fejedelmének. Attól tart, hogy ez a béke annyira megerősíti Vladislavot, aki az egyik leghatalmasabb uralkodóházzal készülvén összeházasodni,² amúgy is már túlságosan veszedelmes a törökre, hogy ebből a törökség pusztulása fog származni. Ezért az ördögöket Konstantinápolyba küldi, hogy a béke ellen izgasanak. (XIII. é.)

Most két ének hiányzik. Ezekben négy személy sorsát kellett elintéznie a költőnek, miután róluk a költemény további folyamában nincsen szó: Sokolica, Sunčanica, Krunoslava és Korevski sorsát. Amennyire a költemény szelleméből következtetni lehet, e megoldás nem lehetett a szereplőkre nézve kedvező.³

¹ Ezt Marković állapította meg, míg Pavió tagadta az azonosítást. Marković indokaihoz legyen szabad egy adalékkal járulni. Mikor 1463-ban Mohamed szultán Ragúza ellen készült vonulni, de tervét Mátyás király és Velence magatartása miatt elejtette, a ragúzai nép ezt annak tulajdonította, hogy Szt. Balázs megjelent a szultán előtt és megijesztette lovát. Az ez alkalommal Mátyáshoz küldött követek közt egy Gundulić Marin (Jakab fia) is volt. L. Rad VII. k. 253. l.

² Vladislav 1637-ben vette el Cecilia Renata osztrák főhercegnőt.

³ A hiányzó két éneket ketten is megpróbálták pótolni, a költő rokona, Sorkoćević Pijerko és Mažuranić Iván. Sorkoćević szerint a

Konstantinápoly népe, különösen a janicsárok, lázonganak Oszman keleti uti terve és amiatt, hogy a török szultánok szokása ellenére három fejedelmi nőt vesz feleségül. Az épen nászt tartó szultántól három tanácsadójának kiadását követelik, amit ez megtagad (XVI. é.). Ezután összehívja a divánt, melyen Dilaver a lázadásnak erőszakkal való elnyomását indítványozza, míg a letett fővezér, Huszein pasa, okos engedékenységet ajánl. Miután Oszmán hajlik e tanácsra, Dilaver maga helyet Huszeint ajánlja nagyvezirnek. A tanácskozás eredmény nélkül végződik. Oszmán intézkedik, hogy tanácsadói házait nagy őrség őrizze, de a maga személyéről büszkeségből nem gondoskodik.

Ugyanezen éjszakán Musztafa volt szultán anyja magához hivatja vejét, Daut pasát és felbuztatja, hogy szabadítsa ki Musztafát és emelje trónra, hiszen helyette ő fog uralkodni, sőt halála után gyermekei trónra is juthatnak. (XVII. é.) Daut a lázadók élére áll. Először Dilaver palotája ellen mennek s azt eredmény nélkül ostromolják. Befejezetlen marad egy vitéz albán, Derviš és Dilaver küzdelme is. Innen a császári palota ellen mennek. (XVIII. é.) Dilaver most dervisnek öltözve Ázsiába akar szökni, hogy onnan császárhű csapatokat hozzon. Felfedezik. Derviš újra párbajra kél vele, de a párbajt csak egy paraszt orvtámadása dönti el Derviš javára. Hiába könyörög Begum, Dilaver felesége, kit ez regényes körülmények között tett annak idején magáévá, ura holttestéért, Derviš a kutyáknak veti.

Ezalatt Daut kiszabadítja Musztafát, kit a császári állatkertben egy földalatti üregben tartottak. Oszmán el-

szultán meghatva Sunčanica bánatától, szabadon bocsátja. Szabadon bocsátja Korevskit is a béke feltételeként és ez boldogan távozik Krunoslavával, ki előtt tisztázta magát Kalinka vádjai ellen. Sokolicát Oszman két görög nő mellett feleségül veszi. Mažuranićnál Sunčanícát ennek egyik török fogságban háremörré lett testvére bocsátja szabadon. Ljubica megtudván, hogy Krunoslava jegyese, feltárja apjának szerelmét, mire ez Korevskiéket kivégezteti. Erre Ljubica kétségbeesésében öngyilkos lesz s ezt teszi Rizvan is, mikor megtudja, hogy Korevski kiadása a béke egyik feltétele. Sokolicát két török nő mellett feleségül veszi Oszman. — Láthatólag egyik költőnek sem sikerült a két rész közt tátongó rést áthidalnia.

menekült a palotából és a hadum, majd Ali pasa és Huszein útján le akarja csillapítani a lázadókat, de ezek meghallgatás nélkül megölik követeit. Végre magát Oszmánt is elfogják és ítéletre Musztafa elé viszik. (XIX. é.) Musztafa az új nagyvezirtől, Dauttól, kitanítva, a Héttoronyba való zárásra ítéli. Amíg odaviszik, a csőcselék bántalmazza s mikor odaér, Daut megfojtatja. Oszmán halála előtt a törökség közeli bukására utal s ennek fejtegetésével és Vladislav dicsőítésével végződik az eposz. (XX. é.)¹

E tartalmi kivonatból is kitűnik az eposz néhány befejezetlensége. Egészen zavaros pl. Korevski fogságának a története. Őt mint a megkötendő béke egyik zálogát bízza Oszmán Rizvánra és mégis Varsóban szó sincs róla, sőt Ali basa hazatérte után is csak Krunoslava törődik vele. Érthetetlen a hadum lányrabló útja is, mikor Oszmán násza a három meg nem nevezett arával nem hozható vele kapcsolatba. Sokolica is eleinte nagy szerepet játszik, aztán nyomtalanul eltűnik, holott Oszmán bukásánál mellette volna a helye. A pokol fellázad a lengyel-török béke ellen, — ami eléggé érthetetlen, hiszen e béke a törököknek, a pokol pártfogoltjainak, regenerációját tenné lehetővé, — a pokol fejedelme ki is küldi seregeit Konstantinápoly fellázítására s aztán a lázadás be is következik, de az ördögök minden segítsége nélkül.

A két ének hiánya, ezek és egyéb következetlenségek indították Pavić Ármint arra, hogy azt vitassa, hogy Gundulić eredetileg két kisebb hőskölteményt írt: az *Oszmán halálát* és a hoćimi ütközetet megéneklő *Vladislaviadát* s csak később akart belőlük egy nagy romantikus eposzt alkotni, a mai *Oszmanidát*, de e terv teljes kivitelében megakadályozta a halál. Ez a részleteiben sokat módosult elmélet meglehetősen vihart keltett s kétségtelenül a Gundulić-kutatás fellendülését eredményezte, de Pavić minden buzgalma ellenére sem tudta megnyerni az irodalmi közvéleményt. Nem is csodálatos, mert igen gyenge külső és belső bizonyítékokon épült fel. Gradić Palmotić életrajzának egy részben félreértett mondata volt Pavić legfőbb erőssége. A két általa rekon-

¹ A keresztrímű négysoros osmerac-szakaszokban megírt eposz összesen 10,428 sorból áll.

struált eposz, különösen a Vladislaviada, valóságos torzszülöttek. Tasso lépten-nyomon mutatkozó nagy hatása mellett, csakis a kor szellemének félreismerésével lehetett ilyen elméletet felállítani.

Ha ugyanis az Oszmant és keletkezését meg akarjuk érteni, Tassóból kell kiindulnunk, amint különben erre a korviszonyok, Gundulić életkörülményei és művei egyaránt utalnak. A cinquecento nyolcvanas éveitől kezdve Tasso *Megszabadított Jeruzsáleme* volt Európaszerte a legünnepeltebb és legtöbbször utánczótt eposz. Ragúza sokkal bensőbb összeköttetésben állott az olasz kultúrával, semhogy Tasso híre oda hamarosan el ne jutott volna. A ragúzai gimnáziumnak 1590—1615 közt a sienai Camilli Camillo volt az igazgatója, aki egyéb művei mellett egy öt énekből álló pótléket írt Tasso eposzához.¹ Ez a Camilli volt éveken át Gundulić tanára. Terjesztették Tasso népszerűségét Ragúzában a jezsuiták is. Ezek ugyan csak 1658-ban telepedtek meg végleg a városban, de már a XVI. század vége óta gyakran megfordultak benne. Miután Gundulić Marin 1624-ben hatalmas vagyonát a jezsuiták ragúzai klostromának felállítására adta, egy másik Gundulić Iván meg állandóan szorgalmazta megtelepítésüket, valószínű, hogy a Gundulić-család már ekkor közelebbi érintkezésben volt velük. Már pedig az tudvalevő, hogy a jezsuiták mindenütt a Tasso-kultusz terjesztői voltak.

Gundulić ifjúkori költészetén is megérzik Tasso hatása, egy drámai töredékének tárgyát egyenesen belőle meríti. Mikor megkezdi újabb költői pályáját, Dávid király zsoldárainak előszavában így nyilatkozik: «Ezeket tehát uraságnak, mint kedves barátomnak, nemes, istenfélő és okos úrnak védelme alatt küldöm a világ elé, addig is, míg az Ég segítségével a Megszabadított Jeruzsálemet, a lengyel király fenséges koronájának tiszteletes nevével ékesített éneket, a mi egész szlovén népünknek bemutatom». Eszerint Gundulić 1620-ban Tasso eposzát horvátra akarta fordítani és a lengyel királynak ajánlva kiadni. Az akkori leghatalmasabb középeurópai uralkodót, III. Zsigmond lengyel királyt, azért

¹ *Cinque canti aggiunti a Gerusalemme liberata oppure Goffredo del Tasso.* Venezia, 1583.

akarta ez ajánlással megtisztelni, mert benne látta az új Bouillon Gottfriedet, aki leveri a pogányt.

E fordításból kevés készülhetett el; ránk semmi sem maradt belőle. A hoćimi ütközet és Oszmán halála elejtették a költővel a fordítás tervét s arra lelkesítették, hogy a nagy eseményeket eredeti eposzban énekelje meg. Az európai közvélemény Törökország közeli bukását várta. Jóslatok keringtek, hogy amint Oszmán alapította a birodalmat, Oszmán temeti is el, hogy Mohamed halálának (632) ezredik évfordulóján vége lesz az iszlamnak. Jól tudta Gundulić, hogy Tasso elmélete szerint a keresztény költőnek eposza tárgyát a keresztény-pogány küzdelem régebbi korából kell merítenie, hogy a köztudatban lévő történeti tények ne akadályozzák túlságosan a költői képzelet szárnyalását, de Tasso hű tanítványát legyőzte benne a ragúzai politikus, eltért mesterétől, mert azt remélte, hogy a jelenből vett tárggyal inkább fogja kortársait, a lengyel királyt és Európa fejedelmeit a török kiverésére biztatni.

Ilyen körülmények között fogott eposza írásához. Úgy látszik, először azt a részt dolgozta ki benne, mely a nagy európai szenzációt tárgyalta: Oszmán halálát, tehát a mai eposznak XVI—XX. énekeit. Az események közvetlen hatása alatt állván, a történeti igazsághoz általában véve erősen ragaszkodott s csak mellékes dolgokban engedett meg magának némi romantikus díszítéseket.

1624-ben újabb ösztönzést kapott eposza írására. Vladislav, a lengyel trónörökös, aki a hoćimi ütközet alatt betegen feküdt, tehát a harcban egyáltalában részt nem vett, a győzelemért hálát adni Loretóba zarándokolt. Német- és Olaszországban mindenütt triumfátorként ünnepelték és maga a pápa is mint a kereszténység bajnokát fogadta. Vladislav ez útjáról titkára, Pac István, naplót vezetett és e napló 1624 december 13-áról ezt mondja: «Az éjszakát Anconában töltöttük egy ottani nemes kényelmes palotájában, ahol illendően meg is vendégteltünk». Anconában egész 1667-ig volt a Gundulićoknak palotájuk és a volt Gundulić-palotán ma is egy emléktábla hirdeti: «Vladislao Sigismundi Polonorum regis filio . . . Gundula familia hospiti

suo . . . cuius humanissimam Majestatem semel in his ædibus aspexit . . . » Hogy e látogatáson a költő is jelen lett volna, nincs kizárva, de nem igazolható. Mindenesetre rokonai igen pontosan informálhatták, amit az is mutat, hogy épen Vladislavnak anconai két kísérőjét, Radziwil herceg litván nagykancellárt és Pacot emeli ki a varsói királyi palota gobelinjein. Vladislavnak daliás férfiassága és lebilincselő kedvessége is mély benyomást gyakorolhatott a Gundulić-családra.¹ Ettől fogva a költő tőle várta Európa felszabadítását s ezért eposzát mint a lengyel királyfit dicsőítő költeményt fejlesztette tovább. A konstantinápolyi szigorúan történeti keretből kilépve oly tassói romantikus epizódokkal bővítette eposzát, melyek alkalmasaknak látszottak Vladislav dicsőségének növelésére.

Vladislav olaszországi útja nemcsak a Gundulić-családra volt nagy hatással, hanem az olasz politikára is. Észak-Olaszország több fejedelme szövetségre lépett és Bosznia, Hercegovina és Albánia felszabadítását tervezte. Az egyik szövetséges fejedelem, II. Ferdinánd toscanai herceg, horvátul is tanult és nyelvmestere Gundulić Marin jezsuita volt, aki három évet töltött a herceg oldala mellett. Hogy a költő rokona útján valamelyes összeköttetésben állott Ferdinánd herceggel, mutatja a nászára (1631) írt üdvözlő verse. A vers kiemeli, hogy Ferdinánd Bouillon Gottfried leszármazottja s dicsőíti azon érdemeiért, melyeket a herceg a török ellen való küzdelmekben szerzett. Ferdinánd érdeklődése a balkáni szlávok iránt ezeket a ragúzai patricius szemében érdekesebbekké tette, valószínűleg ezért vegyített eposzába balkáni szláv népköltészeti elemeket és a Sunčanica-epizóddal ezért tárta fel példában a rája rettenetes szenvedéseit. Ezeket különben saját tapasztalataiból is ismerhette, legalább tudunk egy 1621-iki sarajevoi hivatalos útjáról.

Az eposz lengyel és balkáni romantikus elemei így alakultak ki a huszas évek második felében. 1630 körül az eposz körülbelül készen állhatott, amit egyebek közt az is mutat,

* ¹ Részletesen szól erről Makowej Ossip az *Archiv für slavische Philologie*, XXVI. 88—89. lapjain.

hogy Palmotić *Pavlimir* (1632) című drámája az eposz különböző részeiből vett motívumokat használ fel. A végleges alaktól azonban még messze állhatott a hősköltemény s úgy látszik, a költő a harmincas években egyre ritkábban foglalkozott nagy művével. Talán belefáradva munkájába kissé elhidegült eposzától. Egyre jobban érezte a nehézségeket, hogyan alkosson egységes szerkezetet a sok heterogén elemből. Törökország hanyatlásába vetett reményei is hiúknak bizonyultak. Az öreg együgyű Musztafát már 1623-ban letaszította trónjáról IV. Murat (1623—40), akinek szigorú katonás egyénisége ismét rendet teremtett. Elmult az omínózus 1632-ik év is és a várt összeomlás nem következett be. Közben Vladislav is trónra jutott anélkül, hogy a török ellen bármit is kezdett volna. Épen így eredménytelenek maradtak a toscanai tervezgetések is. Mindez elég ok volt az elkedvetlenedésre.

Élete utolsó éveiben mégis újra munkához fogott a költő. Nemesak azért, mert nem akarta élete főművét befejezetlenül hagyni. hanem azért is, mert Vladislav 1637-ben házasságot kötött Cecilia Renata osztrák főhercegnővel. A török hódítások által leginkább érdekelt két hatalmas uralkodóház e násza újra reményeket keltett Gundulićban. Hogy e nász hatása alatt állva írta mai formájában az eposz első felét. azt Vladislav házasságának gyakori emlegetése mutatja, ami egy olyan eposzban, mely 1622-ben játszik s mely róla állandóan mint trónörökösről emlékszik meg, eléggé feltűnő. Ez új kidolgozással a költő végleges formában körülbelül a XI. ének végéig juthatott el. Krunoslava és Ali pasa Konstantinápolyba jöveteléig minden tisztán áll előttünk. Korevski szabadonbocsáttatása ugyan nem említetik Varsóban, de hiszen a többi békefeltételről sincsen szó. A XII. és XIII. énekek már nem olyan kidolgozottak, mint az I—XI. énekek, a XIII-ik befejezetlennek is látszik. Úgy látszik, ezeknek végső formába öntésére már nem volt ideje a költőnek. A XIV. és XV. egészen a tollában maradt,¹ a XVI.—XX. pedig úgy látszik, első kidolgozásban maradt ránk, ezért nincsenek sokban összhangban az I—XIII. énekekkel.

Eszerint az Ószmánban egy nagy szabású torsoval van

dolgunk, melynek egyes részei másfél évtizeden belül különböző időkben s a részletekben módosulató tervvel készültek, de amelynek alapeszméje minden változásban sértetlen maradt s amely torso mai formájában is szinte zavartalanul érthető és élvezhető. Gundulić elég hatalmas költői egyéniség arra, hogy a maga egységes világszemléletével össze tudja tartani az eposznak itt-ott ellenmondó, bizonytalan és hiányos részeit. Az eposz torso-mivoltának hangsúlyozására nem mentségül van szükség, hanem csak magyarázatként.

Az eposz alapeszméje teljesen a keresztény eposz tassói elméletének felel meg. A kereszténység és pogányság küzdelmében az előbbi győz erényeivel. E keresztény eszme mellett egyes írók pánszláv eszmét is vélnek felfedezni az eposzban. Szerintük Gundulić eposza azt is hirdetné, hogy a leghatalmasabb szláv nép, a lengyel, vezetése alatt kell valamennyi szláv népnek egyesülnie s akkor elbukik a török. Ezt a tetszetős gondolatot azonban csak a pánszlávizmussal telített modern tudósok magyarázhatják bele az eposzba.² A keresztény rája szenvedései és a keresztény királyfi hősiessége készítik Gundulićot dalra és nem a szláv jobbágyé és a szláv királyfié. Semmi nyoma annak, hogy Gundulić azért árulna el érdeklődést a balkáni és az északi szlávok iránt, mert szlávok s nem azért, mert a törökkel szemben álló keresztények. Hogy balkáni szláv elem aránylag sok van az eposzban, annak oka Ferdinánd toscanai herceg érdeklődésén kívül Ragúza földrajzi helyzetében és a nyelv azonosságában keresendő és nem valami külön szláv érzésben, mely mind Ragúza polgárától, mind Tasso tanítványától eléggé távol álló érzelem. A keresztény alapeszme mellett nem a pánszláv eszme jelentkezik, hanem a ragúzai hazafias gondolat, melynek a költő eposza írása közben adott a Dubravkában oly ragyogó kifejezést. Ez a sajátlagos ragúzai hang azonban csak melléközöngéként kíséri a hatalmas keresztény melódiát.

¹ E két ének elkallódásának történetére nézve a feltevések egész sorozata merült fel, de valamennyi minden reális alapot nélkülöz. Tény az, hogy a két ének nincs meg és semmi hiteles adat sincs arra nézve, hogy valaha is meg lett volna.

² A panszlavisztikus magyarázatokban Zore Luka ment a legtovább, aki szerint pl. Ljubdrag a «délsláv» nemzet, Suncanica Ragúza allegóriája.

A keresztény alapeszme kifejezésére a tassói elmélet szerint nem a legalkalmasabb eposzi tárgyat választotta Gundulić. Nagyon is közeli tárgyat szemelt ki, mely épen ezért nehezen volt alakítható. A költő ezért úgy segített magán, hogy az egykorú történelem eseményeit is nagy bátorsággal változtatgatta meg művészi céljához képest. Hogy a hoćimi ütközet és Oszmán halálának jelentőségét erősen túlozta, az meg csak hagyján, mert ez a kortárs optikai csalódása. Már bizonyára feltűnt a kortársaknak is az a nagy idealizálás, mely Oszmán jellemzésében tapasztalható. A történelem Oszmánja egy gyöngé itéletű, hebe-hurgya, erőszakos, kegyetlen, pénzsóvár és dicsőségre vágyó félgvermek, aki bukásában igen gyáván viselte magát; Gundulić valóságos tragikus hőst csinál belőle. Tele van lovagiassággal, vitézséggel, lelki nemességgel, kinek nagy szabású tervei vannak, melyek kivitelére kedvező körülmények közt hivatott is volna, de mert a körülményeket nem veszi eléggé figyelembe, nem veszi észre az iszlám romlásának teljes nagyságát, nem tud e romlott világ szellemében cselekedni, el kell vesznie. Oszmán mellett az eposznak egyetlen jellegzetes alakja Dilaver nagyvezír, a kegyetlen török hős e megtestesülése, a történelemben szintén egészen másforma volt. Legfeltűnőbbben azonban akkor változtatja meg a történelmet Gundulić, mikor Ali pasát békéért Varsóba küldi, holott ellenkezőleg Konstantinápolyba jött lengyel követség a békekötés céljából. A történelem ily mértékű átalakítása ellenkezik Tasso elméletével s aligha találkozott a kortársak tetszésével, de Gundulić nagyfokú művészi tudatát hirdeti.

Gundulić közvetlen forrásainak kérdése még nincs eléggé tisztázva. Ragúza nagy műveltségű fia semmi esetre sem merített pusztá szóbeszédből. Ragúza adóját és ajándékait évente két-két oratores tributival küldte Konstantinápolyba, akik ilyenkor mindig fontos diplomáciai feladatokkal voltak megbízva és hónapokig tartó útjukról állandóan kimerítő jelentéseket kellett hazaküldeniök. E jelentések nagyrészt ma is megvannak, de sajnos, épen az 1621. és 1622. éviéek elkallódtak, pedig az 1621-iki oratorok a közbejött fontos események miatt 433 napig voltak távol és bevárták Kon-

stantinápolyban az 1622-ieket. E követi jelentések lehetnek Gundulié főforrásai Oszmán sorsára nézve. Nagyon jól ismeri a költő a török szokásokat és a balkáni viszonyokat is. Ragúza a Balkán egyik főkereskedője lévén, e tájékozottság nem feltűnő. Érdekes azonban tudni, hogy a köztársaság 1618 óta a török nyelv tanítására egy hodsát tartott a városban, Mehmed Cselebit, akitől a költő sok mindenfélét megtudhatott a muzulmán szokásokra nézve. Amilyen nagy biztossággal mozog Gundulié a Balkánon, olyan elmosódott nála minden, mikor a lengyel viszonyokról van szó. E tekintetben elég fogyatékos ismeretei lehettek, melyeket néhány nyomtatásban megjelent krónikából merített. Az eposz lengyel részeinek hiányait fantasztikus leírásokkal és epizódokkal lepeli és mindent belefűllaszt Vladislav untalan dicsőítésébe.

Ha a tárgy választásában és a történeti események feldolgozásában nem követte is egészen Tasso tanítását, már egészen az ő tanítványa a történeti anyag eposszá alakításában. Tasso intette a költőt, hogy ne válasszon túlságosan terjedelmes tárgyat, illetőleg ha ilyet kell választania, akkor rövidítse meg azzal, hogy egy későbbi időpontot vesz fel cselekvénye kezdetéül. Ezt tette Gundulié, mikor az egész hoćimi ütközetet retrospektív módon szőtte bele eposzába. Hogy az aránylag rövidre fogott főcselekvénybe változatosságot vitessék be, szükség van epizódokra, de nem henyékre, hanem olyanokra, melyek a főcselekvényt elősegítik vagy hátráltatják, — tanítja Tasso. E tanítást, mai szemmel nézve, túlságosan is magáévá tette Gundulié. Hiszen az eposznak több mint fele, a II—XIII. ének, epizódok sorozata. Azonban ez egyrészt így van a Megszabadított Jeruzsálemben is (III—XVI. é.), másrészt meg ez epizódok egyike sem látszik henyének. Látszik, mert hiszen az utolsó énekek nincsenek összhangba hozva az elsővel.

Epizódjainak anyagát a költő jelentékeny részben az epikus hagyományból vette, közvetlenebbül Tassótól befolyásoltan, de mindig sok eredetiséggel. A hoćimi ütközetben résztvettek kettédarabolt leírása a hagyományos seregszámlát helyettesíti. E seregszámlának, miután az ütközet nem iratik le, csak az a célja, hogy háttérrel nyújtson Oszmán

bukásához. Vladislav dicsőítéséhez. Krunoslava alakjának mintája Tasso Erminiája, de konstantinápolyi szereplése már önálló lelemény. Sokolica egyben-másban Tasso Armidájára emlékeztet, míg Krunoslava és Sokolica párbaja Ariostónál van meg (Bradamante és Marfisa). Ali pasa jellemzését Tasso Aletejénél találjuk meg. A pokolbeli gyűlésnek is megvan a mintája Tassonál, csak hogy a minta hasonlíthatatlanul életvalóbb, mint Gundulić utánezata. Általában Gundulić a Tassonál sokszor szereplő természetfölötti elemet, a XIII. éneket kivéve, jóformán teljesen elejtette. Ragúza polgára ugyan van olyan hívó, mint az olasz udvari költő, de ennél sokkal realisabb gondolkozású.

Nem a véletlen játéka, hogy az eposznak épen balkáni epizódjai függnék a legkevésbé Tassótól és az epikai hagyományoktól. A balkáni viszonyok ismerete önálló leleményre bátorította a költőt. Művéből kitűnik, hogy Gundulić előtt ismeretes volt a szerb népköltészet és balkáni epizódjai megalkotásában inkább ez lebegett szemei előtt, mint Tasso. E balkáni epizódok legjelentékenyebbike a Sunčanica-epizód a ragúzai pásztori költészet kicirkalmazott kereteiben is a népköltés bájával és realizmusával hat.

Ami az előadás külsőségeit illeti, Marković szorgalmas összeállításai eléggé kimutatták, mennyi mindent merített Gundulić Tassóból. Hasonlatainak, metaforáinak, personifikációinak, hyperboláinak, aposztrófáinak, reflexióinak nagy részét Tassóból veszi s ő csak színezi és bővíti őket. Tassot követi előadásának lírizmusával is, de e tekintetben erősen túltesz mesterén. Tasso előadása sokkal epikaibb Gundulićénál. Több Gundulićnál az elmélkedő elem is. A ragúzai államférfi sokkal inkább át van hatva a költő népnevelő hivatásának tudatától, mint az olasz udvari költő. Az emberi nagyravágyás hiúsága elmélkedéseinek leggyakoribb tárgya, Oszmán bukása e tételt szemlélteti. Az elbeszélést még többször a szereplők hosszas szónoklatai akasztják meg. Az Oszmán a világirodalom legrhetorikusabb eposza. A szabad köztársaság patriciusa nagyon is hozzászólt a sokféle ragúzai törvényhozó és közigazgatási testület vitatkozásaihoz. Hogy e szónoklatok között a diplomata ékesszólás valóságos re-

mekei is akadnak, nem változtat azon a körülményen, hogy e rhetorikus modor ártalmára van az epikai előadásnak. Ha valaki statisztikát állítana össze arról, miként oszlik meg az eposzban a rhetorikus, a lírai-elmélkedő és az epikus elem, valószínűleg úgy találná, hogy az elsőre az eposz fele, a másodikra és harmadikra pedig csak egy-egy negyede esik.

E fogyatkozások mellett is Gundulić eposza a ragúzai irodalom legnagyobb büszkesége. Ennek tartották már kortársai is, ennek tartja a mai horvát irodalomtörténet is. Nyomtatásban részben befejezetlensége, részben törökellenes tendenciája miatt sokáig nem jelenhetett meg, de hiszen ez nem volt akadálya annak, hogy Ragúzában ne legyen ismeretes. Hatása számos ragúzai költői alkotáson megérezhető, legfeltünőbbben Palmotić-Dionorić Jakab *Dubrovnik obnovljen* (Megújult Ragúza) c. húsz énekes eposzán, mely a ragúzai földrengést és a város újjászületését írja le a kortárs megindultságával, de kevés költői alkotó erővel.

Az Oszmán kiadását először Zsigmond, a költő fia, tervezte. Száz évvel később Volantić Lukács ragúzai tudós fogott hozzá nagy apparatussal a kiadás előkészítéséhez. Az ő felszólítására írta meg Sorokočević Péter a maga Oszmán-pótlását. Az ő munkálatainak felhasználásával adta ki végre 1826-ban Marković Ambró ferences Ragúzában az egész eposzt.

A kiadás nagy örömet keltett az egész déli szláv világban. A szerbek siettek ciryll-betűkkel Budán utánnyomatni (1827), más lelkes férfiak meg a külfölddel akarták megismertetni a horvát nemzet nagy költői alkotását. Összesen három teljes fordítása jelent meg, mind a három zárai írótól. Jakšić Miklós hatodfeles rímtelen jambusokban (1827), Vidović Márk Antal ottavákban (1838) fordították le az eposzt olaszra, míg báró Ghetaldi Balázs hexameterekben (1865) latinra fordította. Az eposz igazi ünneplése az illyrizmussal következett be. A nyugateurópai irodalmak középkori romantikus költészetét Gáj és társai szemében a horvát irodalom számára a ragúzai írók művei pótolták. A szláv önérettől túlfűtött és lelkesedésükben minden kritikáról megfeledkezett illyrek valósággal istenítették a ragúzai költő-

ket s közöttük első sorban Gundulicot. Vraz józanabb szavai csak visszatetszést keltettek, de hatás nélkül hangzottak el.

Az illyr-álmok szétfoslása és a Pavić—Marković-vita lezajlása után ma nyugodtabban itél a horvát irodalomtörténet Gundulicról és eposzáról, de ez a nyugodtabb ítélet a hibák feltárása mellett is a legnagyobb hódolattal hajlik meg Ragúza nagy fiának költői génusza előtt. Ez ítélethez bátran csatlakozhatnak más nemzetek írói is. Ragúzának egyetemes európai szempontból való jelentősége mindig fel fogja keltetni az érdeklődést azon költő iránt, ki a földrengéselőtti viruló Ragúzának leghatalmasabb képviselője volt. Mint egy focusban a fénysugarak, úgy egyesültek Gundulic szellemében mindazok az erkölcsi erők, melyek Ragúzát nagyvá tették. Férfikora költészetének fejlődésében egymásután nyertek kifejezést azok az erények, melyek Ragúzát felvirágoztatták: a mélységes vallásosság, a sorvasztó hazafias érzés és a kettő összetételéből kialakuló legnemesebb humanitás: az egyetemes európai keresztény eszme.

Gundulicot Tasso iskolája tagjai közt külön hely illeti meg, oly hely, melynek díszét csak egy másik horvát származású költővel kell megosztania, Zrinyi Miklóssal. Ők ketten a legkitünőbb tagjai Tasso iskolájának. Érdekes, hogy egy évszázadon belül két ilyen nagy, horvát eredetű költő élt, akik bár csatlakoztak egy már előttük megalakult költői irányhoz, azt egyéni és nemzeti sajátágaik érvényre juttatása mellett teljes eredetiséggel képviselték.

Zrinyi Miklós aligha ismerte Gundulic művét, bár hiszen a Zrinyieknek régóta voltak összeköttetések Ragúzával. Zlatarić a szigeti hős fiának, a nedelšciei horvát nyomda megalapítójának, Györgynek, ajánlotta 1597-ben Elektrafordítását. Zrinyi Péter 1654-ben megfordult Ragúzában s az ő horvát Zrinyiász-fordítását (1660) Menčetić Vladislav ragúzai költő külön versben ünnepli (*Trublja slovinska* = Szlovintrombita 1665) s amint Gundulic Vladislavtól várta a török kiverését, úgy Menčetić Zrinyi Pétert tartja erre hivatottnak. Sziget ostromát Gundulic többször is emlegeti, de az ostromot megéneklő Karnarutić-féle horvát elbeszélő verset

(1584), úgy látszik, nem olvasta. Szóval Zrinyi és Gundulić között semmiféle kölcsönhatás nem állapítható meg.¹

A két költőnek egészen más a jelleme is. Gundulić a kis köztársaság hivatalaiban felnőtt nagyműveltségű ragúzai költő-diplomata, kit elsősorban a belső politikai állapotok érdekelnek s azok bemutatásával akarja igazolni, hogy eljött a keresztény eszme katonai megvalósulásának az ideje és e megvalósulásban nem szán hazájának természetszerűen nagyobb szerepet, legfellebb Szt. Balázst, a város védszentjét állítva a lengyel sereg élére, mintegy az eszmei vezetést tulajdonítja neki, mely eszmei vezetés az eposz megírásával már teljesebbé is ment; Zrinyi a horvát végek harcain felnőtt hadvezér, a roncsaiban is hatalmas magyar királyság egyik nagyszabású oligarchája, ki a török birodalom belső korhadását katonai tehetetlenségén át érzékelteti meg és aki a keresztény eszme megvalósítását egyenesen a magyar nemzetől várja s e megvalósításban magának a vezérszerepet szánja. A Zrinyiász egy nagyratörő ifjú hadvezér életprogramja, az Oszmán egy meglelt államférfiú memoranduma. Ezért van teli az élet lüktető hevével az első s emelkedik egyetemesebb szempontokig a második.

A keresztény gondolat tassói fogalmazása régóta megszűnt éltető valóság lenni, de Tassonak és két nagy követőjének eposza túlélte az eszme elhalványulását. A Megszabadított Jeruzsálem ezt tisztára költői jelességének köszönheti, a legbájosabb olasz nyelv csengésének, a költő forró lirizmusának, egyes epizódok elragadó lendületességének; a Zrinyiász állandó becsét mélységes nemzeti tartalma mellett szerzőjének évszázadok távolában egyre növekvő hatalmas egyénisége biztosítja; az Oszmánt meg az teszi feledhetlenné, hogy ez az eposz a XVII. század humanitásának legköltőibb kifejezése, egyszersmind az európai keresztény kultúra legnagyobb fényében virágzó ragúzai köztársaság legmaradandóbb emléke.

SZÜCSI JÓZSEF.

¹ Zrinyi Péter fordításának eredeti elmélkedő szakaszaira azonban feltehető a Gundulić-hatás, Mažuranić Oszmán-pótlásán meghatározottan megérzik a Zrinyiász hatása (pl. Oszmán álma egyes részleteiben is emlékeztet Szulimán álmára).

PETŐFI SZIMFÓNIA.

Petőfi! . . . csak esengve, halkan,
Varázsigeül súgja ajkam
S csodát tesz ez a név velem.
Már mintha messze síkon állnék :
Körülem az alföldi tájék,
Nagy, néma végtelen.
Nyugaton, égő tűzpokolba,
Véres haraggal haldokolva,
Most sülyed föld alá a nap —
S titokzatos, mély, álmatag
Est szó felettem fátylakat.
A fátylak hullnak, rám borulnak,
Sűrűdik egyre a sötét,
De a páasztortüzek kigyulnak,
Áttörve a nagy messzeség
Fekete köntösét.
Szépek e földön szertehintett
Bizalmas, kedves csillagok —
S amint az égre feltekintek
Ott millió még szebb ragyog . . .
Ó, mily magasztos, szent ez éj! . . .

E kétszer csillagos határon
Kiáltva karjaim' kitárom :
Nagy, néma végtelen beszélj!
Most itt az ünnepélyes óra,
Petőfiről most kelj te szóra!
Hisz anyja voltál s ő neked,
Bár tőled messze elcsapongó,

Szerelmes, lantos, hű, rajongó,
Szelíd, szilaj, derűs, borongó,
Hős, halhatatlan gyermeked.

És hallga! hallga! . . . megcsendülnek,
Nem hallhatóan emberi fülnek,
Szivemmel hallott zengzetek ;
Ős szólamok szép mennyei árja,
Csodálatos szimfóniája —
S gyönyörüségtől reszketek.
A földnek, tűznek, víznek, szélnek
Lelkei ének és zenélnek
S maguk a szférák, az egek
Dalolnak, zengenek.
Mínthogyha mind ritmusra lelne
Az egész mindenség rejtelve,
Hogy dallá oldva könnyeden,
Költői drága kincs legyen :
Az ég s föld közti őserők itt
Mind együtt ünneplik Petőfit.

Hangjai itju életörömmek
Boldog-ujongva magasba törnek —
S emlékszem : egy kóbor diák volt,
Ki egykor ily vigat kiáltott :
Ő volt, kire ha bárki hallgat,
Míg boldog nem volt, meg nem halhat ;
S ő volt az éhező, szegény,
Bátran didergő vándorlegény,
Ki így kacagott a szél szemébe,
Annak dühét nem sokba véve,
S remélve törhetlen, hiven,
Hogy a borúra újra nap kél
S hogy akkor a szél, a cudar szél
Megpukkad végre mérgiben.
Ó! aki életharcra száll ki
Ily ifju kedvben gazdagon,
Lehet akármilyen rongy azon,
Rongyában is tündérr királyfi!

S ez a szegénynek öltözött
 Tündérmagány jár a nép között —
 És mindenütt megáll, ahol
 Az ős magyar nép él s dalol.
 És kedves minden hang neki,
 Boldog, ha visszazöngheti.
 S hej, amit ő zeng, az ám az ének!
 Bódulnak attól ifjak és vének,
 A gazda, zsellér, lány, menyecske,
 Eped, mosolyg, sír szive-repesve,
 Deli legénynek s szegény legénynek
 Termete illeg,
 Kalapja billeg . . .
 «Koresmárosné, aranyvirág,
 Ide a legjobb borát!»
 Csikós, gulyás, juhász, zsvány
 Hol könnyben ázik,
 Hol hahotázik —
 «Húzd rá cigány! . . .»
 Ki-ki bokázik,
 Már azt a nótát mindenki tudja,
 Mindenki fujja, mindenki rugja,
 Belé nyilal már minden betyárba,
 Dübörg a csárda,
 Mindenki járja —
 S megesküszik akárki rája,
 Hogy ez a nóta a nép nótája.

Dalos tündérmagány aztán
 Népének a kincsrészt kiosztván,
 Megint dalolva megy tovább —
 S másutt szerez más szép csodát.

És lágyan kelnek s rám lehelnek
 Más, mélyebb, gyöngéd hangzatok —
 S kimondhatatlan meghatott
 Szivemben visszhangokra lelnek.

És látok, álomkép gyanánt,
 Valahol a nagy Duna mellett
 Valami ködlő kis lakot,
 Abban egy édes jó anyát,
 Kinek nyomorgó fia üzenget,
 Hogy érte-könnyeit ne öntse,
 Hogy néki kedvez a szerencse! . . .
 Ó! mily magasztos nem igaz,
 Mert szeretet, mert szent vigasz.
 Az őserők e legnagyobbja,
 Mely a világot összefogja,
 Mely nélkül az rút romba mállnék.
 — Ha szeretet nincs, nincs nagy ének! —
 Ez a legistenibb ajándék
 Igazi nagy költő szívének.

S zeng újra más hang! . . . ismerem ;
 Egy lanton mennyi változat!
 Mind vallomás, mind rejtelem,
 Gyönyör, kín, üdv és kárhozat —
 Világfentartó szerelem!
 S már zöngnek, élnek és kihálnak
 Ömlő zenéi szerelmi dalnak,
 Előbb csak játszin, mint amikor
 Madárka száll rá s reszket a bokor ;
 De amint már a szívkehóban
 Szenvedelem gyúl lángolóan
 S kitör, — mint tűzvész a viharban —
 Hatalmas, égő szerelmi dalban :
 Hangja kevély, bús, kínos, kesergő —
 Nem bokor reszket! — már zúg az erdő,
 Melyben a féltés mint haramja áll,
 Minden dőfése százszoros halál . . .

De ím, a vihar tova vágat —
 S megujra hallok édes danákat,
 Minőket boldog szerelem sugal :
 A győzedelmes legyőzött férfi
 Ajkán úgy árad, hogy alig fér ki

Szép hitveséről a szerelmi dal.
 Mint rózsabokor a domboldalon,
 Keblén úgy megsimúl a szépe
 S ő úgy öleli, hogy nincs hatalom,
 Nincs! nincs! ó, nincs ki letépje . . .
 S ah! mégis itt szeptember vége,
 Még bájolóbb tán, mint a nyár volt —
 S ah! mégis bús dal száll a légbe,
 Mely forró könnyeket fakaszt :
 «Ha elveted egykor az özvegyi fátyolt,
 A síri világba leviszem azt.»

De hah! . . . Mi ez? . . . Riadás, rohanás,
 Égszakadás, földindulás,
 Belévesz minden szerelmi ének . . .
 A nagy dalosnak gondja más :
 Országok égnek,
 Alapja ing a mindenségnek,
 Világok rengnek,
 Tűzcsovás csillagok kerengnek,
 Itt az időknek teljessége! . . .
 Lobog a lantos lázban égve :
 Egy gondolat, amitől remeg :
 Ágyban, párnák közt halni meg.
 Ne ily halált! Ne ily halált! . . .
 Érzi szelét vad vérzivatarinak,
 Harsog a hangja a «Talpra magyar»-nak —
 S a magyar talpra állt.
 Világszabadság! . . . ez a kezdet ;
 De változik a szó hamar :
 Mi a világ, ha nincs magyar!
 Magyar szabadság, magyar nemzet —
 Hitvány, ki mást akar!
 Hí a haza! — Isten veled,
 Szép ifju hitves! . . . Félre lant! . . .
 Kardot ragadt, repült, rohant,
 A háromszínű szent jelet
 Követte hőszül ott, ahol

Acéli zörejben
 Ágyúdörejben
 Füstöl, tüzel, zúg, zakatol
 A harci pokol.
 Dombok peregnek, kürtök rivalnak . .
 Hallom a hangját a csatadalnak :
 Előre!
 Ha veszni kell, — ez az ő szava —
 Vesszünk mi el, ne a haza! . . .
 Előre! . . .
 Forr vére, mint tüzár,
 A vér s füst részegíti már . . .
 Hallani vélem,
 Ott zengi az élen :
 «Előre rontok s — meghalok!
 Utánam, magyarok! . . .»

Ó, milyen szép volt!
 S milyen rég volt!
 S még hallom élő hang gyanánt
 S még látom a tűnő látományt :
 Nem halt meg ő! . . . Megnyilt az égbolt,
 Az őt magába ölelé . . .
 S megtel a menny az ő dalával,
 Míg mind magasb egekbe szárnyal,
 Mindig dicsőbben, fölfelé! . . .

Vakúlok . . . eltűnt látományom,
 Állok a nagy alföldi tájon,
 Sötét van, csillag nincs az égen,
 Sem pásztortűz a messzeségen,
 Nem látok . . . ó! de hallom egyre
 A láthatatlan zenekart ;
 Vad izgalomban megremegve
 Hallom a bús, dühödt vihart :
 Orkán süvölti keseregve,
 Az ég dübörgi mennydörögve,

A földnek mélye bújja rengve,
Hogy megalázták a magyart!
Ezer harang zúg télreverde,
Zápor zokogja megeredve :
Hiába zengett az a lant!
Hiába csengett az a kard!
Az ezeréves temetőben
Lázongva hánykodik a hant
S a mélyből sir fel dermesztően :
 «Kik szabadon éltek haltak,
 Szolgaföldben nem nyughatnak» —
Ez jajdul, sóhajt fent, alant . .
Ezt hallom mindig ébren, alva,
Ez kínom élve, ez poklom halva —
S kiáltani, felrázni akarok :
Ez a Petőfi szimfóniája!
Méltón kell visszazengni rája!
Vagy elveszünk mi, magyarok!

KOZMA ANDOR.

KÉPZŐMŰVÉSZET.

Tavaszi tárlat.

Hatvan évvel ezelőtt, június 18-án nyitotta meg az akkor két éve alakult Magyar Képzőművészeti Társulat első tárlatát Kishíd-, ma Deák Ferenc-utcai első helyiségében. A hatvanadik évforduló alkalmából az úttörőkre és egyéb régi diadalmas szereplőire való kegyeletes megemlékezésül a Múcsarnok tavaszi kiállításán az első tereiben kiváló elhunyt művészeink képeit gyűjtötte egybe. A műbarátok és múzeumaink tulajdonából kiállított képek régi mestereinknek nem legkiválóbb, leghíresebb munkái, de híven tükröztetik vissza azt a színvonalat, amelyen a mult század utolsó harmadában művészi életünk, művészetünk és műtárlataink állottak. Ha a maival hasonlítjuk össze, leginkább szembeötlő vonása ennek az, hogy jóval egyenletesebb, mint mostani művészetünk szélsőségek között hullámzó színvonala. Egymással ellentétes irányok viaskodásának itt nem vagyunk tanúi, mégis mérhetetlenül nagyobb a változatosság az első terem képei között, mint a tárlat modern részében vagy akár egész sor modern kiállításon. Világnézeti különbségekkel egykorú régi mestereink fölfogásában nem igen találkozunk; különböző egyéniségük, amelyet művészetük mesterségi részén korlátlanul uralkodva szabadon juttattak érvényre, a modern műtárlatok programfestészetéhez képest mégis csodás változatosságot kölcsönöz alkotásaiknak. S képeik gazdag és változatos sorozatán elmerengve, nem minden sóvárgás nélkül gondolunk vissza azokra az időkre, amikor művészeink még békében meg fértek egy fedél alatt, egymás szigorú bírái, de egyben kölcsönösen biztatói s minden dilettantizmusnak és hanyag készületlenségnek, minden nyegleségnek könyörtelen üldözői voltak. Az új és legújabb irányok tuskön-bokron át való érvényesítésének kedvéért ma érdemes mestereink is szemet hunynak művészetünk ez utóbbi két betegsége fölött. S minthogy a Múcsarnokból egyre nagyobb rajokban válnak ki festőink, szobrászaink, a műkedvelő színvonalú munkák száma itt is egyre nő s úgy látszik, pusztán azért, hogy a termék egy része üresen ne maradjon. Ez a körülmény ezúttal már

igen érezhetően szállította le a Múcsarnok kiállítását. Azonban kiváló festőinknek és szobrászainknak még mindig akkora csoportja ragaszkodik hűségesen falaihoz, hogy ha a szorgos igyekezettel amúgy is a melléktermekbe terelt másodrendű anyagot nem tekintjük, mint művészi életünk tükre, tárlataink sorában most is a Múcsarnok mutat a leghívebben. Nem szélsőséges irányokat erőltető, de hosszú fejlődés árán kialakult egyéniségüknek megfelelően dolgozó festőink itt szerepelnek a legnagyobb számmal; a fiataloknak, ha csak nem szegődtek többnyire minden tudás nélkül külön mesterek uszályhordozóivá, kizárólag szintén itt nyílik tér az érvényesülésre.

Ösmertebb mestereink közül a tavaszi tárlat erősségei közt szerepel Szlányi Lajos és Bosznay István tájképeivel, Balló Ede a jellemzés mesterremekének megfestett férfi-képmásával, Karlovsky Bertalan három rendbeli, részleteit a szokottnál nagyobb lendülettel összefoglaló főúri arcképével. Zombory Lajos közvetlen hatású tájképein kívül magyar bikát ábrázoló monumentális vásznát állította ki, Dobai Székely Andor németalföldi festett tájképekkel és mesteri rézkarcaival szerepel. Szimrecsányi Ödön, aki tréfás torzképekkel indult meg pályáján, egyre több mélységet tár elénk tájképein, Horthy Béla, az impresszionista tájfestő, viszont most az arckép terén kísérletezett. Az arckép egyébként a tavaszi tárlaton is túlnyomó. Márk Lajos bágyadt színű amerikai képmásai, Spányik Kornél, Kampis János és Glatler Gyula nagyvilági alakjai mellett Kiss Rezső pompás külsőségekkel megörökített férfi arcképei tesznek számot e téren s Bednár János egyszerű eszközökkel megfestett, de annál bensőségebb leányképmása.

Egyre nagyobb haladást mutat Krusnyák Károly, akinek Asztaltársasága a tárlat legtartalmasabb életképe. Kiválóbb alakos képeket állítottak ki: Nagy Vilmos, Juszko Béla, Mérő István, Pállya Cezestín, Kunffy Lajos, a grafikusok között Tichy Kálmán és Márton Ferenc. Most is erőteljesek, de a beállításban nem minden keresettség nélkül valók Kukán Géza bányász alakjai. Nagyobb igényű bibliai kép Mihálovits Miklósnak Krisztust a kereszt terhe alatt ábrázoló nagy festménye, amelyhez készült gondos tanulmányait is kiállította. Alakjai Munkácsy Krisztus-képeire emlékeztetnek, derékig ruhátlan Magdolnája villogó fehérségével kissé kirí a kép komoly színharmonijából. Általában azonban tudása, érzései őszintesége és jellemző ereje szép jövővel biztat. Figyelemreméltó, bár kissé naiv kísérlet Hosszú Mártonnak Zsuzsanna a fürdőben című olajfestménye. Kiválóbb csöndélet-, virág- és interieur-képeket állítottak ki Romek Árpád. Klammer Mariska és Komáromi Kacz Endre, a budai királyi várpalotát festette meg két felől ragyogó napfényben Hány Gyula.

Mint az utóbbi években rendszeren, szobrászaink ezúttal is nagy számmal és jelentős munkákkal szerepelnek a Múcsarnokban.

Az alig negyvennyolc éves korában, a háborúban szerzett betegségben tavaly elhunyt Beszédes László munkái közül egész sorozat tőről metszett magyaros genre-alak eleveníti föl a kalandos életű művész emlékét. Zala Györgynek a zentai csatát ábrázoló domborműve alig pár alakjával a nagy mester friss erejéről s arról tanuskodik, hogy minél nagyobb közönbösséget tanusít a sajtó és a közönség élete nagy műve, szinte azt mondhatnók, kálváriája, a milleniumi emlékmű iránt, annál több lendülettel és lelkiismeretességgel dolgozik rajta. Strobl Alajos igen változatos felfogással megmintázott mellszobrokkal gazdagította a tavaszi tárlatot. Damkó József monumentális Kapisztránójának eredeti mintáját állította ki s néhány jól jellemzett mellképét. Merő finomság Vastagh György magyar anyát s a Menekülést Egyiptomba ábrázoló két kis szoborműve. Gách István társulati nagy díjjal kitüntetett csonkakarú ruhátlan leányalakja friss közvetlenséggel ábrázolt bájos mozdulatával bilincsel le. Finom Orbán Antal lányfeje, Horváth Géza akttanulmánya s Turi Jobbágy Miklós leányalakja. Szép plaketteket állított ki Szódy Szilárd s élénk felfogással megmintázott állatalakokat Markup Béla.

A Múcsarnok rendes szereplői közül egy tekintélyes csoport Benczur-Társaság név alatt a Nemzeti Szalonban rendezte tavaszi tárlatát. Elvi vagy világnézeti különbségeket a bennmaradtak és a kiváltak között nem igen tudunk felfedezni. A társaság tagjai között szerepelnek Dudits Andor, Pentelei Molnár János, Udvary Géza, Katona Nándor, Tolnay Ákos, Tornai Gyula, az eddiginél nagyobb lendületet azonban csak a megvesztegető színezésével lebilincselő Czencz János és a darabos kezelésével is rendkívül festői és valószínű hatásokat elérő Szüle Péter mutatott most. A szobrászok között itt Lux Elek vált ki, de ő is leginkább már ösmert kis táncosnőjével.

A többi tárlatok közül még az Ernst-múzeum legutóbbi kiállítását említjük föl. Ezen mutatkozott be Feszty Masa, Feszty Árpád festőművésznünk leánya, akinek igen változatos képgyűjteményén nem igen látszik meg a rendszeres tanulás; de van kifejező ereje, finom színérzéke és képzelete. S ha a természethez fordulva a technikában is gyakorolja magát, nem fog rászorulni Greco, Goya és Iványi-Grünwald szemüvegére, amelyen keresztül a hatás közvetlenségének rovására most ~~néz~~ és tükrözötteti vissza a világot.

Művészeinknek mindinkább szétaprózódó csoportokra való bomlása, ezek egymással való nem mindig elvi versengése, végre a napisajtót is gondolkodóba ejtette. Egy fiatal műkritikusunk a Múcsarnok

újjászervezését s valami úton-módon a Gyűjteményegyetem keretébe való foglalását javasolta. Valamit művészeti politikánk irányítóinak mindenesetre tenniök kell s a Múcsarnokot vissza kell hódítani művészetünk valamennyi iránya és számottevő képviselője komoly küzdőterének. S művészetünk termésének itt bemutatott javát el kell vinni a vidékre is, amelynek kulturális élete újabban egyre eleve-nebb, anélkül hogy, leszámítva egy-két, irányát egyoldalúan művelő művésziskolát, bekapcsolódnék művészi életünkbe. Mint közéletünkben, művészetünk terén is csak jótékony s a szertelenségektől védő hatása lesz a vidék józan, megfontolt szavának.

D.

SZINHÁZ.

Nemzeti Színház: Csathó Kálmán: *Az új rokon.* — Herczeg Ferenc: *A költő és a halál.* 1 felv. — Harsányi Kálmán: *Ellák.* Tragédia öt felvonásban. — Dánielné Lengyel Laura: *Tűzhalál.* Történelmi színmű 3 felvonásban. — Tóth László: *Májusfa.* 1 felv. — P. Ábrahám Ernő: *Isten vára.* Mysterium 3 felvonásban. — Zilahy Lajos: *Hazajáró lélek.* Társadalmi színmű 3 felvonásban. — *Az ember tragédiája* új színrealkalmazása. Shakespeare-darabok felújítása: *Lear király.* — *Hamlet.* Egy külföldi darab; Dario Niccodemi: *Az árnyék.*

Fordította Radó Antal.

Vígszínház: Heltai Jenő: *A kis cukrászda.* — Ibsen: *John Gabriel Borkman.*

Magyar Színház: Molnár Ferenc: *Égi és földi szerelem.*

A színházakat válság fenyegeti, habár e télen még teli nézőterekkel dicsekedtek. De minden helyár-emelés szűkebbre szorítja a színházlátogató közönséget. Minél feljebb emelkednek az árak, annál kevesebbszer telik meg a nézőtér, a színház tehát sűrűbben kénytelen új darabokat adni, így silányabbakhoz is nyúl. S minthogy a legkönnyebben költsékezők a közönségnek nem műveltebb része: a színház erővel is kénytelen színvonalát lesülyeszteni, hogy a drága jegyre olcsó ízlésű közönséget csábítson. Az előadás is egyre gyöngül, mert a sok újdonság közt egyre kevesebb próbára marad idő, s mert e darabok és e közönség kedvéért nem is érdemes jól játszani.

E jelenségeket lehetetlen volt már e télen észre nem venni; jövőre csak fokozódni fognak. A magánvállalkozás alkalmazkodó s beéri a megélhetés anyagi szempontjával. Hogy a feladat itt sem egyszerű, mutatja az, hogy a Vígszínház a *Három nővér* és *John Gabriel Borkman* előadásával éppen komolyabb érdeklődést kíván ébreszteni s a műveltebb közönséghez is fordul, a Renaissance-színház pedig külföldiek vendégszerepeltetésével próbálkozik.

Legnagyobb dilemma előtt a Nemzeti Színház áll. A helyárak óriási emelése óta ennek közönsége is ki van cserélve; régi publikumának foszlányait csak egyes komoly, főképp hazafias darabokban láthatni. A színház nem is törődik ezzel a közönséggel; azzal, hogy

vasárnap délután is, mikor többnyire leszállított művészettel játszanak, esti helyárat szed : a takarékos középosztályt s az ifjúságot erővel kirekeszti. Ez nem illik egy állami színházhoz. Lehet, hogy könnyű és víg darabokkal sok estén át megtölti nézőterét felcsigázott helyárák mellett is, de kérdés, fölveheti-e e téren a versenyt a többi színházzal, melyeknek állandóan ez a mesterségük, s közben nem játssza-e el nagyobb feladatokra való stílusát, amire viszont a többi színház képtelen? Ha így fenn tudja is tartani magát : hova lesz irodalmi és nemzeti hivatása? S ha mégis szubvencióra szorul : akkor, mint az Opera, épen a színházból kiszorított nehezen élők adójából fogja fenntartani a vagyoniilag kiváltságosak szórakozó helyét.

A dilemmát a színház is érzi, s hol egyik, hol másik ága felé nyúl. Az idény első felében, újévig, a tavalyról áthozott *Gyurkovics lányok* mellett csak egyetlen ujdonságot adott, a derűs *Új rokon-t* ; második felében pedig annyi új darabot, hogy egyikkel a másikat lökte le, mint egy túlbuzgó kugliállító gyerek.

Csathó Kálmán darabjában megvan az író minden jellemző vonása : könnyed meseszövése, a vidéki földbirtokos osztály életének pompás ismerete s derűs, humoros emberlátás. A darabot főképp ez élteti : a vidéki milieu s a bajok, hiúságok aprólékoságával teli emberek rajza, aminek komolysága csupa humor. Meséje csekély : a világtól elmaradt, nagyrészt öreg emberek közé odacseppen az új, rokon', egy elhalt rokonuk leánya, aki a színházak körül nőtt fel ; egyszeriben felforgatja ezt a pókhálós kis fészket : a nők megbotránkoznak rajta, a férfiak beleszeretnek, s az új rokon a készülő házasságokat is fenyegeti. Szerencsére a lány sem bírja elviselni ezt a környezetet s elröppen, megy a maga útján, a többiek pedig visszazökkennek a rendes kerékvágásba. A kishirtokos-élet, az udvarlásnak élő férfiak. sértődő nénikék rajza élethű, eleven, derűs kép, de van e kiháló világ fölött egy kis szomorkás fuvalom. Magva is van : ha nem is két világnézet összeütközése, legalább két emberfajának találkozása, s ami természetes, kinövéseik ütődnek össze. Az új rokon' rajzában az író több külső eszközhöz nyúl, mint irodalmilag kívánatos, de az egészen, mint Csathó minden munkáján, magyar levegő érzik. A vidéki társadalom humoros rajzában némiképp Csiky folytatója, de felületesebben rajzolja alakjait s kevesebbet gondol a mese kerektségével. Csodálatos, hogy íróink mennyire távol tartják műveiktől a ma lehelletét, nemcsak problémáiban, hanem még az élet külsőségeiben is. Már rég mosolyogva olvastuk a Poirier úr számításait, hogy 40,000 francból Párisban valaki fogatot és szakácsot tarthat ; a mi íróink mintha még a forint korában élnének. Turgenyevnek szemére vetette az orosz kritika, hogy mindig csak az önkényes

száműzetése előtti típust, a 40-es évek típusát rajzolta; e vádat a mai magyar írók sem kerülhetik el.

A darab úgyszólván betöltötte az egész saiont; ebben a rajz derűje mellett része van a kitünő előadásnak is. — A Petőfi-ünnepet a színház a *Tündérlak Magyarhonban*, e homályos eredetű, kezdetleges. ócska tréfa felújításával ülte meg; megtűzdelte Petőfi-dalokkal, amit a költő életével kapcsolatos magyar népszínművel is megtehetett volna: például a *Szökött katonával*, melyben maga is föllépett, vagy a *Két pisztoly-lyal*, melybe a költő Debrecenben jártakor *A virágnak megtiltani nem lehet* dalát szötte be Prielle Cornélia.

Ez alkalomra Herczeg Ferenc írt egy fölvonást, *A költő és a halál* címen. Petőfi utolsó reggelét rajzolja, a segesvári csata előtt. A valóságnak csak egy részletét tartotta meg, azt, hogy a költő e reggelen egy fiatal lány kértére elszavalta *Egy gondolat bánt engemet* költeményét. A Varga Zsigmondék háza s háznépe helyett azonban más alakokat látunk: egy utazó consiliarius és bárónó huga állnak szóba a költővel; képzeleti, bár nem lehetetlen alakok. A consiliarius a józanságot jelenti, midőn a költőt hivatására emlékezteti s azt veti elébe, mi lett volna Goethe, ha meghal huszonhat éves korában. A nő Párisba hívja, szavában az élet s a női csáb szól. A két alak így jelképes értelmet nyer, s amit mondanak, nem időszerűtlen értekezés, hanem a költő s az élet belső tusakodása, melyből kiragadja magát és megyen, hová tettvágya sodorja. A költészettel talán nem állította ily élesen szembe a tettvágyat, hiszen ő verseit is harcosoknak nézte, de e pillanatban, midőn a csatátra indul, ez sem hihetetlen. A mű mélyre világít abban a problémában, melyet címe megjelöl.

Az *Egy gondolat* . . .-ot Kiss Ferenc megragadón szavalta. Petőfi valóban elmondta e versét utolsó reggelén, itt tehát mellőzni sem lehetett. A *8 Órai Ujság* színi kritikusa mégis felszólalt e költemény ellen, mely 'fellelkesülése magasztos érzetét megzavarta' s bár maga is elismeri szépségeit, s tudja, hogy jelszava s jelképei mást jelentettek a költőnek, mint a mire ő gondol, mégis 'nem titkolhatja, hogy ma ezt a verset nem halljuk szívesen'. (Dec. 31. sz. 10. oldal.) E kárhoytatás nem tollbotlás; ugyanazon lap ugyanazon számában ugyanazon író a *Vasárnapi levél*-ben is Petőfi 'politikai gyarlóságairól' beszél s óv attól, hogy 'a politikailag még meg sem érett, ki sem forrott Petőfit' például állítsák az ifjúság elé. Nem vitatkozunk e fölfogással, az maga elítéli magát; csak csodálkozunk, hogy irodalmi társaságainkban, melyek sorra ünnepelték Petőfit, senki szóvá nem tette; a Szemle, melyet valaha Gyulai Pál szerkesztett, nem mehet el mellette szó nélkül.

Mi tudjuk, hogy bírálótársunk lelke nem oly fekete, mint tin-

tája, s mint szín-bírázataiból hinnók; ezekben inkább a hang sértő, mint a tartalom. Id. Szász Károly a hang élessége ellen még Gyulai Pállal szemben is felszólalt, aki pedig sohasem volt ok nélkül éles, csak ha az irodalom s az erkölcs szentsége kívánta, vagy a tolakodó léhaságot kellett ostoroznia. Az ok nélkül epés kritika nem a gáncsolt műnek árt, hanem a kritikának. Az író, ha illet kénytelen olvasni, a komoly kritikától is elfordul. A közönség? Mért érdeklőd-nék oly irodalom iránt, mely a kritikus szerint csupa fércműből áll? Legrosszabbul jár maga az illető hirlap, mely más színházak darab-jairól más kritikustól közöl bírálatokat, s így enyhébb az idegen mű-vek iránt, elfogult a magyar szerzőkkel szemben, ami fordítva ért-hetőbb s megbocsáthatóbb volna. Színművet írni, bár nem hibát-lant, még nem egyrangú bűn az apagyilkossággal, s a kritikának nem a bábszínházbeli Vitéz László a jelképe, aki mindenkit, aki a színpadra lép, főbe kólint.

Herczeg darabján kívül a színház még két egyfelvonásost adott elő, noha az ily rövid daraboktól a mi közönségünk a színházak általános tapasztalata szerint idegenkedik. Egyik egy pálos iskolai dráma, az *Omnia vincit Amor* című közjáték 1765-ből, melyet azonban a közönség nem méltányolhat, ha egy prolóógus el nem mondja, hogy e darabot a tisztelendő atyák szerették s diákjaik adják elő, megmutatni vele, hogy mily gonosz az asszonyi állat és milyen esendő az ember, s egyúttal büszkélkedve, hogy immár nálunk is vannak ilyen néző játékok, mint a régiéknél. Már Janovics is színpadra vitte, pedig csak irodalomtörténeti érdeke van, s az sem világosabb a színpadon, mint olvasva; helye csak drámatörténeti sorozatban lehet.

A másik kis darab Tóth László *Májusfa* című egyfelvonásosa. Verses Pierette-történet, melyben a leány vonzalma ellenére a dús Arlecchinót választja a versmondó Pierrot helyett, de az alakok rajzába új színek vannak keverve s az egészbe mély és őszinte fájdalom. Szerzőnek mostanában jelent meg egy kötet verse, *Tilinkó* cím-mel; ebben ugyanaz a jellemző vonás, amely a darabban: hogy a könnyed, játékos rimek alatt, minőbe lengőbb érzelmek szoktak öltözni, nála valóságos, mély, komoly érzés lüktet; nála e könnyed-ség a modor, az érzés valódi. E sajátos ellentét vonul végig a darab játék-figuráin is, ez ad nekik újszerűséget, visz új testet a régi ruhába.

Harsányi Kálmán történeti tragédiáját, *Ellák*-ot, jó hír előzte meg, amelynek részben meg is felelt. Történelmi színművek főkép azáltal hatnak a közönségre, ha némi vonatkozásban vannak a jelen-nel; ilyen itt Atilla fiának egyenletlensége, viszálya, mely a birodalom széthullására vezet; ez tipikus magyar vonás. Harsányinál nem szándékos, bírázataiban ő a tiszta művészetért tör lándzsát; de

benne van tárgyában és sokakat meghat. Volt színbírálata, mely az író jogát hangoztatta, hogy szabadon bánhatik tárgyával s az alakok jellemével. Mi ezzel szemben Eötvös nézetét valljuk, hogy 'a hír, melyet történeti személyiségek kivívtak, a tulajdon legszentebb neme'. Nem akarjuk itt e kérdést elméletileg vitatni, de bizonyos, hogy Harsányi kárát vallotta felfogásának. Nekünk legalább visszatsztó ez az Atilla, aki húnjait csak ócsárolni tudja, ki a hún sereget idegen királyoknak a kezére adja s úgy akarja körülfgogni a hűnt higgadtabb idegennel, mint a szilaj ménest kézhez tört lovakkal. Az idegennek e megbecsülését talán Szent István intelmeiből előlegezte szerzőnk, de Attila alakján idegenül hat. Oly messze korbá visszamenni mindenestre igen nehéz s oly apróság is különösen hangzik, mikor Attila palotájában cénaról, okkal meggyőzésről, világbirodalomról meg Európáról beszélnek, mintha térképről olvasnák. Hogy a legyőzött királyok Atilla udvarán olyan hatalmasok lettek volna, hogy ez kihívja a hún fők irigységét : korrajzi tévedés : a kezes, tusz dolga a hún seregben nem lehetett irigylésre méltó. De e nagyítás a szerző céljával járt, ez az ellentét alapja apa és fiú közt, mert Ellák a hún törzs hatalmáért, önállóságáért, szabadságáért küzd, ami viszont mintha a nemzetiségi eszmét előlegezné. Az a jelenet, mikor Ellák és hún vezérei nem tudnak választani, mely 'dandáraikat' küldjék hadba idegen vezérrel, legszebb a darabban. Apa és fiú viszályába szerelmi motívum is vegyül : Hildegundot, kívül épen nászát üli Atilla, szereti Ellák is ; Atilla aznap üti el kezéről régi hadát s nevezi ahelyett a testőrség fejévé ; így kerül sátrába a násznap alkonyán ; Hildegund láttán kettős sérelme kirántja a kardját s Hildegund hátulról leszúrja Atillát. Ez a kettős szerelem is kissé modern ; Hildegund nem forr össze a küzdő eszmékkal, inkább csak ráadás Ellák sérelmére ; ily nagy dolgok közben azt mondhatnánk erre, mint Menzel a festő a *Wallenstein* szerelmi részére : Privat-Liebschaften interessieren mich nicht. Eddig azonban van a darabban őskori erő, valami zord fenség, mely abban tetőzik, amint apa és fiú kardot rántanak egymásra. Ellák Hildegundot lenyilaztatja Atilla sírján, feláldozva szerelmét atyjának ; aztán Csabát várja, hogy egyesítsék a szabad hún nemzetet. De Csaba haragot hoz szívében az apagyilkos ellen, kit halálra sebez. Ellák még lóra ül, hogy hazavezesse népét Ázsiába ; Csaba most érti meg, de késő bánata csak két szóba szorul : «Bátyám! királyom!» Így végződik a darab, vigasztaló mozzanat nélkül. A jellemek rajzában van erő, a nyelvben szépség.¹

¹ Az oly reminiscenciát a próbák közben ki kellett volna gyomlálni, mikor Atilla azt mondja : «Hűség, szívemben Edek a neved.» A szerző nem veszi észre az ilyet, mikor leírja, de a hallgató fülét megüti.

Az előadásnak nagy értéke Jászai Rékája, aki fiát, Ellákot hevíti ; minden mozdulatában olyan volt, mint egy tanagra-szobor.

Danielné Lengyel Laura írói egyénisége főképp finom és szellemes színi-bírálataiból ismeretes ; joggal lehetett várni, hogy amit ír, az irodalom lesz ; az is. Tárgyát a francia forradalomból veszi. E kor szellemét, eseményeit kitűnően ismeri, szereplőit nem kevésbé. Női hőst választ belőle, Madame Rolandt. Meséje az agg Voltaire Párisba érkezésétől, 1778-tól 1793-ig terjed, még sincs benső egység híján. Az első felvonás inkább csak előjáték : a szép és ifjú Rolandné fölkeresi Voltairt, hogy elmondja neki barátai, a Girondeiak vágyait, álmait és terveit s bírálatát és tanácsait kérje. Voltaire, aki valaha maga volt a forradalom, most már öreg, s az öregkor bölcsességével szeretné visszafordítani a szép asszonyt az ifjúság, nőiség és szépség virágos sövényének határai közé ; ő már csak a sok ezeréves igazságokban hisz, ha nagyon józanon vannak kimondva. A szép asszonyban egy nagy hiba van : a fiatalság hibája, hogy nem hisz az öregségnek és csak fiatal tud lenni. Voltaire, Franciaország bálványa, nem elég okos, nem elég erős ahhoz, hogy őt visszavezesse a női hivatás útjára. Világos, hogy a darab tárgya inkább lélektan, mint politika. Voltairt színpadra vinni, színpadra vinni oly eszesnek és szellemesnek, oly franciának s idegesnek, hogy elfogadjuk annak, amit Voltaire neve alatt értünk : rendkívüli feladat, s ez teljesen sikerült az írónak.

Kitűnő a környezet rajza : a hercegnők, akik Voltaireben az észet istenítik ; a hercegi titkárok, a nép bujtogatói, s később hóhérai volt uraiknak ; a közömbös inasok, akiket csak saját boldogulásuk érdekel. Az öregségre jellemző vonás, hogy Voltairt az arisztokrácia hódolatánál s Rolandné álmódzásánál jobban érdeklik ezek apró tervei. E súlyos alak az első felvonással kiesik a darabból, mi kissé felbillenti egyensúlyát, mert az érdeklődést itt legfőképp ez vonta magára. Gál Gyula, bár testalkata nem hasonló Voltaire öregkori szobraihoz, élénk, türelmetlen mozgása s hanghordozásával teljes illúziót keltett ; alakítása emlékezetes.

A második felvonás a hatalom polcán mutatja a Girondeot s Rolandnét, aki férje távollétében kormányoz is. A mag, melyet Voltaire meglátott, most kihajt : az éltel Roland ifjú szép nejét szerelem ostromolja ; a két szerelem finom árnyalatokkal van szembeállítva : Brissot-é, mely visszapattan róla, s a Barbaroux-é, aki felé az ő szíve is hajlik, de tisztán, Corneille hősnőhöz méltón. S látnia kell, hogy titkolt szerelmét kitalálja és beszennyezi a felbőszült nép, mely benyomul szobáiba s melynek dühe szinte előttünk ítéli halálra a Gironde szép és emberséges álmait. „Az emberi nem sülyedt Tacitus

óta' — mondotta a történetíró. Az öregedő Brissot szerelmén érzik, hogy tűzhányó oldalán, világdőlés előtt sóhajtja ki, mint haldokló a kedves nevet; az egyéni események mögött általában érezni, hogy az ajtókon kívül izzó a levegő, ég a világ, a felkorbácsolt korszellem, az elszabadult szenvedélyek tigris-kegyetlenséggel fognak szétmarcangolni mindenkit.

A harmadik fölvonás a Conciergerie börtönébe visz; odavezették a népboldogító álmok Madame Rolandt, az egész Gironde-dal együtt. Elfogatásának hírére férje meghal, Barbaroux megöli magát; elszakad minden szál, mely őt a földhöz fűzte. Régi komornája álruhát csempész be számára, de ő abban egy arisztokrata lányt segít ki a kapun, aki még várja az életet s akit még vár az élet; ő ott marad, s maga nyúl az idézésért, mely a vérbíróság elé szólítja. Ebben két eszme is jut kifejezésre; egyik történeti: hogy a felizgatott nép nem áll meg a józan ész határainál s a forradalom kegyetlenségbe fúl; a másik lélektani: azok elvesztével, akik az embert szerették, életének értelme, céljavész el. Rolandné egyszerre veszti el álmait s érzéseit, élete olyanná válik, mint egy sülyedő üres csónak. A börtönben sokféle típus van: politikai ellenfelek, gyűlölködő polgárok, akik itt összebékülnek, segítik szökni a kis Mariet, tisztelettel néznek Rolandnéra, kinek az idehurcolt hercegnő ép úgy megbocsát, mint a tüzes jakobinus, a közös sorsban egyformákká s egymáshoz jókká válnak — de a mások jóságáért sem érdemes élni, ha önmagunkért nem érdemes. Ez önmegadás a veszített csata után, e mélabús hangulat igen finoman van rajzolva.

A darabnak van eszmei tartalma, vannak finom, igen finom jelenetei; talán ez az oka, hogy aránylag kevés előadást ért. Pedig a játék kitűnő volt. Márkus Emma nem játszta, hanem élte Rolandnét. (Különös, hogy őt s Jászait is oly ritkán látni a színpadon.) Kitűnő volt Abonyi Brissot szerepében; szerelmét úgy adja oda, mint egy rózsát, amelyről tudja, hogy elhervad, s akkor elvetik.

Ábrahám darabját, az *Isten várát*, a színlap misztériumnak mondja. Tárnya Kőműves Kelemenné története, e tősgyökeres magyar ballada, melyről Arany László kimutatta, hogy a szomszédos népek vették át tőlünk. Kész, kivált jeles műhöz nyúlni veszedelmes vállalkozás, olyanféle, mint összetörni egy márvány korsót s új gipszszobrot gyúrni belőle. Különösen balladánál kérdés, hogy drámaibb lesz-e néhány felvonásra föloldva, nem jár-e úgy, mint a gyöngy az ecetben? Az is kérdés, hogy ha a félhomályú kép rembrandti fényével bevilágítunk a zugokba is, találunk-e ott valamit vagy semmit?

A szerző úgy veszi a balladát, mint egy épen maradt tornyot,

mely körül föl akarja építeni a rombadólt cselekvényt, de közben annyi követ kiszedi átformálni, hogy végtére a torony összeomlik.

A kőművesek itt nem aranyért-ezüstért építenek, Isten várát rakják. A gonosz magáénak tartja a dévai hegyet, bosszantja ott a vár s megfenyegeti a tizenkét kőművest. A vár hát szimbólum, de határozatlan, nem tudni, mit jelent. Utólag a szerző úgy nyilatkozott, hogy az integritást akarta jelképezni, de ez nem tűnik ki; az ördög ellenkezése inkább vallásos szimbolummá teszi; az alakításban itt van valami népies, csakhogy ez az ördög igen 'szegény ördög'.

Az ördög beteggé teszi Kelemen gyermekét, az apa a bölcső mellett térdel, keservében kifakad Isten ellen, gyáván abbahagyná a várat — ez emberi vonás — aztán mégis elmegy a munkához. Jön a tudós doktor, képében az ördög; orvosságát csak az asszony szerelméért adja és az, anyai szeretetből, enged. Ez nem misztérium-ízű; inkább a hitves és anya modern dilemmája. Kelemenné itt ahhoz a 'szent' asszonyhoz hasonlít, aki testével fizet a révészeknek, csak átvigyük a vizen, a búcsújáróhely felé; az ilyen 'legendák'-ban Anatole France gyönyörködik.

Az asszony bűne miatt leomlik a vár. Ez népies, misztériumszerű, de a vonatkozás nincs előkészítve. Az asszony önvádjában felüzen a kőműveseknek, hogy akinek hitvese először odamegy, falazzák be, akkor megáll a fal. Aztán visszatartja a többiek feleségét s maga megy a várba. Szerzőnk itt már egészen elfordult a balladától, az asszonyt tette főszeméllyé, amiben van benső drámai vonás, de ez a vezeklés kissé számított, modern; viszont elvész a ballada naivsága: a kőművesek babonája, az asszony véletlen odamenése, Kelemen keserve, ami egy sorstragédia zord erejével hat.

Fölérve, az asszony elijed sorsától, ez a legemberibb vonás az egészben, de ez sem misztériumszerű; még egyszer megjelenik az ördög (azt jelképezve, hogy ha Kelemen visszadöbben az áldozattól, sosem épül fel a vár), de Kelemen letaszítja a falról, elkezdi rakni hitvese körül a falat, de angyalok jönnek s kiszabadítják.

A ballada realitása szimbolummá, pogány babonája keresztény vezekléssé változott, de mit jelent e szimbólum, miért ez önfeláldozás? Ha az integritást jelenti, mi köze hozzá az asszony vétkének; ha vallásos, miért jönnek az ördög hatalmába esett asszonyért angyalok? S ha ez a megbánás és vezeklés erejét mutatja, mit jelent akkor az 'Isten vára'. Itt is, ott is csillan valami szimbólum, de az egész nem egységes. Alkalmasint azért, mert a szerző nagyon is elszakadt a balladától. Ez ősi babona s valóban megtörtént esemény emléke lehet; ha a mai kor kedvéért általános eszmét akarunk beletakarni, aránylag legkevesebb rombolással még azt olvashatni belé:

De ott is marad, átöltözik lenge ruhába, s csak akkor rémül el, mikor a vacsorát hozó hordárban férje vonásait látja meg. Ilyen külső alakban jó vissza az öngyilkos férj hazajáró lelke. A fiatal mérnök a telefonbeszédből kihallotta, hogy az asszony, akit ő forrón szeret, ide készül; ő is idejön s így találva itt, elfordul, elmegy. Ez a legénylakás-jelenet egészen elfordul a darab tulajdonképi tárgyától, s igen is mélyre sülyeszti az asszonyt.

A harmadik felvonásban a szerző rátalál a tárgyra. Hónapok teltek el, az asszony a gróf szeretője. A fiatal mérnök el akarja hagyni Pestet, s épen utazóban van, midőn hazajő az asszony, akit a gróf már át akart adni másnak. Mindez túlságos s mégis csak külső esemény, szebb és drámaibb volna az asszony benső vergődése. A fiatal mérnök magát okolja az asszony sülyedéseért; ölben kellett volna a gróftól elhoznia, mondja; s hogy hibáját jóvá tegye, feleségül kéri. Még egyszer felmerül a férj kísértete: a villamos ember csönget be; az játssza, aki a férjet; de az asszony most úgy érzi, hogy örökre elmegy. Ez a befejezés csak akkor állhatna meg, ha a nő nem sülyed ily mélyre, csak küzd a csábítással s természetével, ha a második felvonás ríktó képe helyén a szerző lélektani rajzot ad. Ez könnyű lett volna, mert a tárgy úgy hozta magával s Zilahi meg is tudta volna írni, mutatja az I. felvonásban a férj lélekrajza. Akkor a hazajáró lélek inkább lélek volna, az asszony küzdelme erősebb, az új férj nemesebb, az új pár kilátása a jövőbe tisztább, derültebb, s az egész megszabadulna a perditá-romantikától, mely ép oly hazug, mint erkölestelen. A Nemzetinek gondolkodóba kellett volna esnie azon: egyes jelenetek valók-e ezen módon az ő színpadára. Zilahi azzal biztat, hogy várhatunk még tőle jobb darabot is.

Külföldi ujdonságot a színház csak egyet mutatott be, *Az árnyék*-ot, egy évek óta bémult asszony történetét, aki hirtelen meggyógyul; elmegy férje műtermébe, ott egy más nőt talál, sőt gyermeket is. Megundorodva elutazik, eltűnik, mint az árnyék. Van ebben lélektani és társadalmi mag, egyes jelenetek művésziek, anint a férj és barátnője meg akarnák vallani titkukat a betegnek, de nem képesek reá, azonban a testi betegségnek ilyen erős kiemelése inkább kórházi szenzáció s e gyors gyógyulás deus ex machina. Befejezése az eredetiben az, hogy a két asszony megosztozik a férjen; ez oly erkölestelen, hogy nem hibáztathatjuk a Nemzeti Színházat a változtatásért, ha elő akarta adni, amire csak Várady Aranka művészi játéka adott okot.

A Nemzeti Színház legnagyobb művészi eredménye ez idén néhány régi műsordarabjának új színrealkalmazása, új rendezése, új kiállítás volt. Elsősorban *Az ember tragédiájá*-é. Paulaynak nagy érdeme, hogy e hatalmas drámai költeményt színpadra vitte, de

sokat kihagyott a szövegből, lényegest is, úgy hogy Fischer Sándornak az ő szövege nyomán készült német fordításában alig ismerni rá Madách művére; a színpadon elhagyta az űrbeli repülést is, pedig ennek szavaiban van az egésznek kulcsa; a későbbi rendezés sokat rontott az egészen; ezt e folyóirat szóvá is tette. Hevesi Sándor újonnan alkalmazta színre, új rendezésben és új kiállításban adatta elő. Szövege teljesebb, híven adja a londoni vásárt, melyet Paulay összeforgatott, s nem hagyja el az űrbeli párbeszédet. Nem mellőz semmi lényegest. Az egyiptomi s a római szín rögtöni átváltozását, látományát is megoldja, ép úgy a kígyókká változó ékszert a vásárban. Akik a megszokottól nem tudnak eltérni, fenn is akadtak újításain. Hibáztatták, hogy Gábor és Mihály angyalok színes bársonyruhát, tarka szárnyakat viselnek; pedig e kép olyan, mint akárhány olasz kép; gáncsolták, hogy e két főangyalt férfi játssza, de nevök Gábor és Mihály; kifogásolták, hogy Mihály kardra támaszkodik, de ez szokott jelvénye a renaissance képeim, s a II. színben a költő is kardot ad egy cherub kezébe. A legtöbb gáncs ilyen felületes volt, s a rendezés inkább dicséretet érdemelt. A színpadot a paradicsomi két fa mindig keretbe foglalja, ezzel folyvást emlékeztetve Ádám álmára. A színpadnak mindig ugyanazon része van hangsúlyozva Ádám szerepével, ami kiemeli az álom egocentrikus voltát s külsőleg összekapcsolja a jeleneteket: a lugas helyén, hol Ádám álomra dől, áll a pharaó trónja, Kepler asztala, a vérpad. Más ily összekötő vonás, hogy rokon jellegű alakokat ugyanaz a színész játsszik, kiemelve ezzel a történelem visszatérő típusait. Megrótták, hogy Pethes rabszolgája a pharaó trónja előtt felemelkedik, mint kínjában a féreg, melyre rátaposnak; ebben a képben ez anachronizmus, de az egészen végig rezgő alaphangot üt meg azzal, hogy a lázadót mindig ugyanez a színész játssza: a véresszájú demagógot, az eretnek barátot, s így tovább. A tömeget Hevesi mindig egy színbe öltözteti s egyszerre mozditja: az athéni jelenetben mint egy óriási hullám csapódik ide-oda; ez művészi s megfelel Madách felfogásának, aki a tömeget egy nagy lénynek, mint egy nagy vadállatnak fogta föl. Mikor az egyes színek végén csak Lucifer s Ádám beszélnek, csak a két fej van megvilágítva; ez megfelel a mű szellemének. A díszletek mindig művésziek s részben közismert festmények után készültek; ezért Hevesi Sándor mellett Oláh Gábort illeti dicséret. Különösen szép a római s a byzanci szín; jó a vásár rikító zavara, mint egy óriás plakát; s igen szép a temetői kép, a sír rembrandti fénykörébe úgy ugrálnak be a szereplők, mint a békák a tóba. Csak egy képre van megjegyzésünk: az ürre. Itt Ádám és Lucifer gyalog áll, fejök megvilágítva, disputálnak. Ez a jelenet így igen *gyalog*; pedig könnyű volna Zichy

Mihály képe nyomán rendezni: Lucifer karjában viszi Ádámot, szálló felhők alatt; ez a repülés látszatát kelthetné. Bizonyos, hogy az előadás még több tekintetben kiforr.

A másik esemény *Lear* felújítása. Hevesi itt is teljes szöveget ad, egyszerű, síma, festői díszletekkel, melyekkel minden változást jelezni tud. Pethes *Learja* jeles alakítás; különösen három mozzanata emelkedik ki. Egyik az első felvonás negyedik színe, Goneril vára előtt, amint lassan ráeszmél, mily kevésbe veszik s fejére gyűlnek a felhők; ez összeroskadást Pethes nagy művészettel fejezte ki. Másik nagy jelenete a kunyhóbeli, midőn lányait vallatja; egy kéve zsup elébe térdepel s a kiálló nádszálakat nézi leányainak; itt látni, mennyire gyermekké lett. E jelenetben felülmúlta *Zacconit*, aki üres székeket fogott vallatóra, mintha ott ülnének leányai, meg is rázta a székeket, mire ki kellett volna esnie káprázatából. Pethesnél maga e földön kuporgás kifejezte mély megaláztatását. A harmadik: utolsó ébredése, midőn megismeri *Cordéliát*. Már az öröme is fáradt s örömeiben is gyermek maradt; az öröm úgy csillan elébe, mint vihar után a lemenő nap egy sugara, mely már alázuhan. *Várady Aranka Cordéliája* is szívbe nyilaló hangot hallatott itt. Kitünő volt a bolond szerepében *Abonyi*; már legelején ott kuporog a birodalmát osztó *Lear* trónja lépcsőjén, a két leány beszédére fejét csóválja, *Cordéliára* rámosolyog s már ezzel részt vesz a cselekményben. *Mélabús*, de a bolondok e társaságában, mikor az örült királlyal s az örültséget tettető *Edgarral* bolyong, az egyedüli józan, de egyre keserűbbé válik. *Edgart Kiss Ferenc* adta, meglepő erővel. Azóta egy valódi örültet is láttunk tőle, *Petőfi Örült-jét*, melyet eljátszott, mint egy drámai jelenetet; az is valóban. Benne van az örült ingerlékenysége mellett sunyi félnéksége, ravaszsága, mellyel szava álutakat keres, túl akarva járnai a józanok eszén s őket tartva bolonddá; szökdelő ötletei közül ki-kivillan a fonák ész színe, a hibbant szónak mintha ép magva volna; ilyenkor borzalom helyett szánalmat érzünk, kivált mikor a zavaros beszéd a szerelemre fordul és ellágyul, elárulva kínjának okát, ami aztán újra kiveti magából s kitérésre ragadja. E csodálatos költemény egész érzésszerű vízáradása s lélektani lávafolyama ott tajtékzott, örvénylett a művész játékában, mely fölért egy drámai alakítással.

Shakespeare *Hamlet*-je is új rendezésben került színre, szintén teljes szövegben. *Hamlet* — *Odry Árpád*. Alakítása komoly tanulmányon épül, érdekes és eredeti. Az első benyomás nem megnyerő: az egész jelenet alatt egy helyben áll, ami végül nagyon természetlenül hat. Szép a szellemmel való találkozás. A szellem egy temetőbe csalja, ami nem Shakespeare utasítása, de amivel a rendező a későbbi

temetői jelenetet készíti elő ; fekete ruhájában egy fehér sírkőre rogy, majd feláll a fölmeredő fehér kő előtt, széttárt karokkal — ez festői, de theatralis is, s a deszka-sír úgy döng, mint egy felfordított teknő. A második felvonásban, Rosenkrantz és Guildenstern jelenetében szerencsésen éreztette, hogy eleinte szívesen látja őket, csak később eszmél rá, hogy kémek lehetnek ; nagyon jó gesztussal magyarázta, miért beszél Claudiusról : nyakukban látja fityegni a király képét. Igen jó a színészekkel való jelenet s a nagy monológ. De az örültséget Poloniusszal szemben rosszul játssza, mintha őtöle nem is tartana : egy karszék háta mögül kukkan ki rája, azzal ijesztgeti, hogy a lábára lép ; ily csíny nem méltó Hamlethez. Shakespeare világosan megjelölte, mennyire játszik Hamlet Poloniusszal, a furulyával és felhővel ; egyéb önkényes toldalék. E túlzott vonást Sarah Bernhard vitte Hamletbe, mikor légyzümmögést utánozott, aztán utána kapott s üres markáról egyenkint fejtette le ujjait a kotnyeles Polonius orra előtt. A játék-színpad azonban nagyszerű volt a franciáknál, azt érdemes volna utánozni : az emelvény szélére cseppentett gertyákat, a gobelin-hátteret, mely középiütt válik ketté stb. Pompás azonban a színjáték utáni jelenet, amint a király feláll s elsiettében Hamlet kémlő arcával találja szemben magát ; ez mozgalmas, drámai, meglepő és természetes. De az nagyon visszás, hogy Hamlet és anyja jelenetében a királyfi fejére a sötét szobában egy reflektor fénye süt, s az is, hogy a két király képmásáról beszélve, Hamlet az üres levegőbe mutogat, a nézők feje fölé. Az új előadásnak jelentékeny érdeme, hogy nem hagyja el a Fortinbrasra vonatkozó jeleneteket ; e szál végig van szöve az egész tragédián s nélkül a végső jelenetben Fortinbras mintha csak a sűgölyükből toppanna elé. Különösen fontos hadbavonulása a negyedik felvonásban. csekély okért, de jó jogért ; e találkozás acélozza Hamlet szándokát. E jelenetnél azonban a rendezés nem világos. A színpad hátsó része az egész darabban egy emelvény, ott áll a trón, az egy második terem, hol pl. Hamlet beszél anyjával, elébe sokszor függöny csapódik s egy elülső termet alkot ; itt imádkozik a király ; mindez jó a színtér gyors változására. De ez emelvényen siet át Fortinbras is : az előtér oszlopai, falai helyükön állnak ; olyan, mintha Fortinbras a királyi palotába jönne, pedig a tengerparton látja Hamlet, aki most megy a hajóra, hogy Anglia felé induljon. Ezt tudni fontos, de a díszlet nem mondja el, sőt zavart okoz. Ez kár, de e gyors színváltozásokat így is nehéz végrehajtani. Kifogásaink mutatják, mily kevés a rendezésben a kifogásolni való.

A *velencei kalmár*-t is előadták Gál Gyulával ; sajnos, ezt eddig nem láthattuk.

Molnár Ferenc rendszeren egy ötletre építi darabját s ahhoz szabja a részleteket. Így van itt is. Egy fiatal lány beleszeret egy fiatal fiúba, aki a lány anyjába szerelmes, aki pedig másnak a szeretője. A lányé az égi szerelem, a fiúé a földi. A fiú első látásra bevallja szerelmét az asszonynak, ezt a lány meghallja : itt a darab csirája. Itt tág lélektani perspektíva nyílik, de Molnár inkább a fiziológia s egy jelkép felé fordul, mely később az egész képen uralkodik. Ez egy pár angyal-szárny, melyet a lány a jelmezbálon fog viselni s melyet most felindulásában elgömbít. Mikor a szárnyakkal vállán hazajő a hálból, a fiú beront az asszony hálószobájába s a lányt is ott találja. Később a lány szerelmében a Dunába ugrik ; kimentik, de mégis koporsóba fekszik, csak hogy megölője odajöjjen ; akkor felül, bevallja szerelmét, de az ifjút nem hatja meg. A koporsóban felülő, szerelmet valló leány, aki aztán a fiú hidegségétől megzavarodik, cigarettára gyújt, fantáziál : elemeinél fogva visszásan hat. Van ily jelenet népballadákban is, de vidámra fordul s mint tréfa menthetőbb. Molnár képzeletében ez volt a mese jegecülő pontja. A leány leszámol a földdel, felölti a szárnyakat s angyalnak képzelet magát. Az ötödik felvonás, midőn falusi házukban mint angyal jár-kele s hallgatja a betlehemesek énekét, igen szép. A művész is, Darvas Lili, itt volt legtökéletesebb : homlokán látszott, mily zavarosan kavarnak mögötte a gondolatok. Mikor egy óvatlan pillanatban kirepül az ablakon s lezuhan, fehér leplében alakja, mozdulata a samothrakei Nikére emlékeztetett. Amire a szerző legtöbb gondot fordított : a szárnyak, az égi érzés szimbólumának végigvitele az egészen, az sikerült neki. S kitűnően sikerült egy mellékalak, a munkásé, aki a leányt kimentti a vízből, s aztán „meglóg” a jutalom elől. A jelenetek felépítésében sok helyütt érezni a „színpadi matematikus” számítását, de azon egy jelenetnek a helyzetből folyó visszás hatását nem bírja legyőzni.

Heltai emberi és írói egyéniségében egyik fővonás a megnyerő kedvesség, mondhatni báj ; új darabjának is ez a legfőbb erénye. Egy fiatal, szép asszony jólétben él kis palotájában ; az élet örömeit egy barátja osztja meg vele. Maga ez a kényes viszony Heltainál kedves, mert tisztább s derűsebb, mint a francia vígjátékokban. A ház földszintjén cukrász-bolt van ; a cukrász mindig bukóféltben ; ez is derűs, kedves nyomorúság : a cukrász egy kicsit schwindler, mindig panaszkodik, el akarja adni boltját, mégis eltengődik belőle. A szép asszonyhoz elvetődik egy barátnője ; maga van a világon, szeretné a kenyerét tisztességben megkeresni, segítsen rajta. Ez is kedves panaszkodó s épen jókor jön : a kis cukrászdával lehet rajta segíteni, megveszik neki.

Most hát itt van a csendes kis bolt, Buda egy csöndes utcájában s benne egy kedves szép fiatal asszony s legénynek a régi cukrász ; nem dickensi kép ez? De az üzlet „nem megy” ; csak egy aggszűz hozza be minden délután a kutyáját s vesz neki egy szelet tortát, az öreg cukrász specialitását ; meg az emeleti szép asszony barátja néz be, eszi a tortát kegyetlenül s küldözgeti ismerőseinek, akik aztán visszahozzák s fele áron kínálják. Hát nem kedves emberek ezek? Végre is az okos, energikus emeleti asszonyka nem tudja tovább nézni ezt a tengődést, maga áll a pult mellé és rendet csinál.

A kis boltból nagy bolt lesz, mint a mesében ; már az emeletet is elfoglalja, a kis palota gazdája kiszorul onnan. Az asszonyka minden idejét a boltnak szenteli ; az élhétetlen kis barátnőt elküldi az útból, sétálni ; régi barátjával sem ér rá az időt tölteni ; azok hát együtt sétálgatnak ketten s egy szép napon elébe állnak az okos asszonykának azzal, hogy ők bizony szèretik egymást. S az okos és derék asszonyka magában marad, azaz hogy a bolttal. Ez szomorú, de mégis van benne valami szép : legalább a mások boldogsága. Az okos asszonyka átlátja, hogy ez természetes : egyik ember derék, a másik meg jó, mosolyogni kell ehhez ; csak ne csöppenne a mosolyra mindig egy könnyesepp. Heltainak így mosolyognak a munkái. Az élet szép, az élet kedves ; hogy szomorú is? — a szomorúság is szép.

A boldogság csak úgy tükröződik az életben, mint csillag a vízben, Heltai gyönyörű meséjében, a *Csillaghalász*-ról, aki tudja, hogy csak azért érdemes a hálót kivetni, amit nem lehet megfogni. Ez a bölcsesség rezignációval néz a nagy reményekre, de megbecsüli a mosolyt s az élet apró örömeit, elnéző s mulat furcsaságain ; innen látszó igénytelensége, kedvessége. Ezért érzik meg a darabon, hogy aki írta, jó ember is ; nemcsak jó író.

A Vígszínház a darabot méltóan adta elő s pompásan állította ki. Kivált az utolsó felvonás zsúfolt és mozgalmas nagy cukrászdája, ahol csak úgy özönlöttek be és ki a látogatók, ültek, beszéltek, fizettek, jártak, fel az emeleti helyiségekbe is, a — legélethűbb, legelevenebb és legérdekesebb, amit ebben a nemből láttunk.

Ép ily kitűnő volt *Borkman* rendezése. E darab felépítése tökéletes ; egyetlen este játszik, egy falusi ház földszintjén s emeletén, két egymás fölötti szobában ; a valóságban sem több idő alatt, mint a színpadon ; sőt a második felvonás vége fönt s a harmadiké a földszinten egy darabig ugyanazon idő alatt folyik. S mégis egész életék tragédiája tárul föl egészen természetes szavakban, melyek semmit sem magyaráznak a jelen lélekállapoton kívül, mégis mindent föltárnak. E sűrítettség, e nehéz levegő távol esik a Vígszínház szokott

játékmódjától, az előadás egészben mégis jó volt. Hegedüs Gyula nem érezte Borkmanban eléggé a ketrecbe zárt fenevadat, aki utolsó lehelletéig kitörni készül. Gombaszögi Frida a feleség szerepében oly jó volt, minőnek még nem láttuk, mondhatni tökéletes; merevsége, keserű hangja, melyben benne dübörögnek elfojtott érzései, mint ritka, de határozott, szinte túlságos erejű mozdulataiban is: ez nemcsak emberi, hanem norvég, s egyenest Borkmanné.

Varsányi Irén a nővér szerepében okos és lágy volt, de inkább a halálra vált beteget érezte, mint a kemény, haragtartó asszonyt; azt a vonást, hogy halála előtt szeretne mindent rendben és békében hagyni, szépen emelte ki. Gyöngye csak a fiatal pár volt. Esetök éles vonással teszi sötétebbé a tragédiát. Hogy a fiú, kit anyja mindent jóvátévőjének nevel, nagynénje önfeláldozó szeretettel vesz körül: semmivel sem törődve, a maga életét, örömét keresi, észre sem véve, hogy otthona, mindnyájuk sorsa, éppen fordulóponthoz ért: ebben benne van a fiatalság önzése, mely, mint a fű a kő alól, a nap felé fordul; benne e sivár környezet, ez öröklött átok elviselhetlen nyomasztó súlya, mely elől menekülni kell s valami az örök emberi sorsból is, a nemzedékek láncának törvényéből, amint az új fiatalság könnyű csónakon indul a tengerre a révből, az elsüllyedt régi hajó roncsai közt. Ebből, amit a részletek, az öreg Foldal és leánya sorsa s az asszony szavai még többoldalúvá tesznek, nem volt a játékban semmi.

De itt is pompás volt a kiállítás. Már az első szobában ott volt a ház nehéz levegője, a falakon, bútorokon. Az asszony ódivatú, dacos egyszerűsége egész lelkét elmondta. Borkman szobája, ez az úri, tágas, szép, de ódon, avas levegőjű szoba mily fojtó ellentét az ő bezártságával, fiatal tetterejével, modern terveivel; nem csoda, ha nem bírja ki. E díszletekben a darab lelke él, a nélkül, hogy elnyomná a játékot.

TÖRTÉNELEM.

Tisza István a magánéletben.

Tisza István boldog évei. Emlékek és feljegyzések. Irta Schmidt Henrik. Budapest, a «Studium» kiadása. 1923. 8-r. 137. l.

Milyen volt Tisza István mint ember? Milyen volt a nagy államférfiú akkor, ha országos gondjainak terhét lerázván magáról, otthonában — a budavári miniszterelnöki palotában és geszti kastélyában — magának élhetett: családjának, a gazdálkodásnak, szórakozásainak? Az a könyv, mely erre a kérdésre kíván megfelelni, számot tarthat minden magyar figyelmére, s nemcsak a mai nemzedék fordul hozzá mohó érdeklődéssel, mely személye szerint is ismerte Tisza Istvánt, hanem az eljövendő korok is. Valóban, amit Taine az írókat illetőleg mondott, hogy biográfusunk számára egyik legvonzóbb föladat meglesni a látható mögött a láthatatlant, az író mögött az embert: époly mértékben áll azokra, akik egy ország élén állottak, akik egy időre kezükben tartották a nemzet sorsát.

Tisza Istvánról, az emberről, az irodalomban eddig nem sok szó esett. Sokan ismerték ugyan, természetes, de bizalmas embereinek száma nem volt nagy, s közöttük alig akadt olyan, akinek mestersége volt a tollforgatás. Annál több hálával tartozunk Schmidt Henriknek, a szegedi egyetemi germanistájának, hogy egy kis kilenc íves könyvben följegyezte azokat a benyomásait, melyeket Tisza Istvánról, mint fiának nevelője, hat év alatt szerzett. A mindennapi érintkezés során volt alkalma megismerni őt nemcsak mint családfőt és gazdát, hanem mint érző és gondolkodó embert is — ezekből a tapasztalataiból kerekedett könyve a *Tisza István boldog évei*.

Schmidt Henrik először megismertet bennünket Tisza geszti otthonával és családjával, azután beszámol arról az életről, mely a kastélyban folyt, a komoly munkáról, a nagy embernek hol férfias, hol kedves szórakozásairól, majd ismerteti volt gazdájának elveit — nem politikai nézeteit, hanem állásfoglalását a kor uralkodó eszméivel, elméleteivel és törekvéseivel szemben, azután részletesebben, — Tisza István viselkedését miniszterelnök korában a miniszterelnöki palota

falain belül : hogyan gondolkodott azokról a nagy politikai eseményekről, melyek a század elején nemzetünk életét mozgalmassá tették.

Ez a kis könyv nem jár az efajta személyes visszaemlékezések szokott útjain. Egyéni és eredeti abban is, amit elhallgat, abban is, ahogy elmondja azt, amit érdemesnek tart. Nincs benne semmi érdekesség-hajhászás, s a szerző gondosan ügyel arra, hogy ne üssön a nagy dobra olyan dolgokat, amelyek nem tartoznak a nagy világra. Úgy gondolom, minden mozzanatánál, amelyet leírt, föltette a kérdést, vajon megengedné-e Tisza István a közlését. Akik tehát tapintatlanságokat, bizalmas közléseket vagy épen meglopott titkokat várnak e könyvben — azok nagyon csalódnak. Schmidt Henrik nem tartozik azok közé, akik visszaélnék a helyzettel, amelybe jó sorsuk juttatta. Ugyis igen érdekes anyaggal szolgál a komoly olvasónak : nagyon sok apró jellemző vonást gyűjt össze hősről, igen változatos viszonyok között mutatja be s egészen közel hozza szemünkbe ezt a gigászi alakot. De — s ez a másik nagy érdeme — csak közel hozza és nem lehozza. Tisza István nem veszít semmit nagyságából és méltóságából, hogy nem díszmagyarban vagy Ferenc József-kabátban festette le a szerző, hanem pongyolában és tennisz-ingben. Így emberibb és szeretetünkre méltóbb, de tiszteletünk és bámulatunk iránta nem csökken. A kép teljesebb és melegebb, de époly ragyogó.

Az egész könyvön — s ez a legföltünőbb jellemvonása — valami szokatlan objektivitás vonul végig. Teljes objektivitás, de nem hűvös, hanem meleg objektivitás. Nincs benne egyetlen túlzó jelző, egyetlen hazug állítás, egyetlen hamis hang, minden sora az igazság erejével hat — és mégis állandóan kiérzik belőle az a nagy szeretet és csodálat, amellyel a szerző hőse iránt viseltetik. Az, hogy a szerző nem szorul rikító színekre, hanem a pusztá igazsággal ennyire tudja éreztetni Tisza István emberi nagyságát, az elsősorban természetesen a modellnek az érdeme, amelyet mintázott, de érdeme a festőnek is, hogy a maga egyszerű eszközeivel ki tudta hozni a művészi hatást. A tapintat, a mérséklet egyébként is jellemző vonása Schmidt Henriknek : maga dicséretes tartózkodással a háttérben marad, s csak akkor szerepelteti magát, ha elkerülhetetlenül szükséges. Nem felejtí egy percre sem, hogy az olvasó Tisza István lelki arcvonásait óhajtja látni s nem az övét.

A sok Tisza-megemlékezés között ez a szerény könyv a legbecsesebbek közül való.

IRODALOM.

Német könyv a magyar irodalomról.

Anton Lábán: *Ungarn in seiner Dichtung. Mit lyrischen und epischen Übertragungen und 15 Abbildungen.* Zürich—Leipzig—Wien. Amalthea-Verlag. 8-r. 164 l.

Régen nem volt kezemben könyv, amely annyira megvalósította kitűzött célját, mint Lábán Antalnak ez a német nyelvű magyar irodalomtörténete. Pedig a föladat igen nehéz volt. Külföldi, magyarul nem tudó közönséget kellett tájékoztatnia irodalmunk fejlődéséről, olyan anyagról tehát, melyet az alig ismer, sőt jórészeről sejtelmé sincs, s visszanyúlván költészetünk legrégebb jelenségeiig, érdekessé kellett tennie olyan alkotásokat, olyan korszakokat, melyekre még a mi nagy közönségünk is bizonyos idegenkedéssel tekint. Hogy hivatásának olyan szépen meg tudott felelni, azt egyéni rátermettségén kívül szerencsés életkörülményeinek is köszöni: hosszú évek óta Bécsben él mint a Theresianum magyar tanára s így kiismerte a külföldi közönség ízlését, gondolatvilágát, érdeklődésének körét, — másfelől foglalkozása ráutalta, hogy állandóan a magyar irodalom körében maradjon, végül, ami nem kevésbé fontos, elméje és szíve nem vesztette el gyökeres nŕagyarságát.

Ez azonban csak az alap volt, elengedhetetlen föltétele, de nem biztosítéka a sikernek: Lábán sikerének titka valójában az a kitűnő érzék, mellyel föladatát megfogta, s az az ügyesség és biztosság, mellyel megoldotta. Jól ismervén a német közönség eszme- és érzésvilágát, megérezte, hogy mást és más módon kell nyujtania, mint a hazai irodalomtörténeteknek. Elsősorban korlátoznia kell a nagy anyagot. Szinte azt mondhatnám, hogy preparálnia kell az idegen lelki strukturájú és műveltségű olvasó számára. Meg is teszi, több úton is. Arany Jánossal lezárja a tárgyalást, s így mellőzi azt, ami a történeti tudatot még nem bírja meg. Azután pusztán a verses költészet ismertetésére szorítkozik, a lírára és epikára, elhagyja a szépprózát és drámát s ezzel homogénebbé, erősebb kötésűvé teszi a tárgyalt anyagot. Végül költészetünknek csak legjelentősebb mozgalmairól és legkiemelkedőbb egyéniségeiről számol be, megszabadítja

olvasóját azoktól az aprólékos részletektől és azoktól a kevésbé értékes íróktól, melyek éppen csekélyebb esztétikai becsüknél és színtelenebb tartalmuknál fogva úgy sem bírtak reá nézve vonzó erővel. Mindez egyszerűnek és természetesnek látszik — de csak Lábán könyve után látszik annak. A gondolat az övé, s ez érdeme.

Még egyénibb s következményeiben még jelentősebb az a mód, amint Lábán az így elkészített anyagot földolgozza. Nem fejtegető előadással, nem értékelő vagy összehasonlító módszerrel dolgozik, nem sokat bajlódik lélektani magyarázatokkal vagy problémákkal, hanem elbeszél és bemutat. Könnyen, kedvesen, színesen mesél, csak azt, ami érdekes, tetszetős és jellemző, amellet elbeszélését át- meg át- szövi költői mutatványokkal, költészetünk legszebb darabjainak német fordításaival, s ily módon eleven, mozgalmas, beszédes képet rajzol irodalmunk életéről. Ez a kép nem teljes, nem is akar az lenni, de, ami többet ér, nagyvonalú, szemléletes és nagyon instruktív: határozottan kibontakozik belőle költészetünk a maga igazi valójában, s az idegen olvasó számára is, akinek nincsenek pozitív ismeretei róla, könnyen fölfoghatóvá, tartalmassá lesz. Új világot nyit meg a szerző a külföld művelt olvasója előtt s van ereje meggyőzni őt arról, hogy ebbe a világba érdemes bepillantani.

A könyv a legjobb források alapján készült. Eredetiségre nem az anyag föltárásában vagy megvilágításában tart számot, hanem a beállításában és értékesítésében. Ezt olyan jól végezte, hogy minden elődét meghaladta s a külföld számára a leghasználhatóbb magyar költészet-történetet nyújtotta. Hogy célját elérte, azt igazolja, hogy tudomásunk szerint könyve már fogyatékán van, s csakhamar új kiadásra lesz belőle szükség. Figyelmébe ajánljuk a szerzőnek, hogy tegyen kísérletet művének kiegészítésére: foglalja össze, külön kötetben, a magyar regény- és novellairodalom, valamint a magyar dráma fejlődését. A magyarság háláját azonban ezzel az egy kötetével is teljes mértékben kiérdemelte.